

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

1967 • LETO XV

1

Vsebina prvega zvezka

- Dr. Pavle Zablatic: Koroška slovenska narodna pesem v svojih
epičnih in liričnih izraznih prvinah — Stran 1
- Branko Korošec: Beseda, dve o Steinbergovem in drugih opisih
Cerkniškega jezera — Stran 11
- Jože Šorn: Tovarna papirja Količevo med leti 1920 in 1960 —
Stran 23
- Vlado Valenčič: O ljubljanskih stavbnih redih — Stran 35
- Janez Höfler: Idejno izoblikovanje cecilijanskega gibanja na Slo-
venskem — Stran 46
- Tone Zorn: Zamejski Slovenci v avstrijskem delu Štajerske po po-
datkih ljudskih štetij 1951 in 1961 — Stran 54
- Tone Ferenc: Upoštevati je treba tudi arhivske vire — Stran 56
- Rudolf Sušnik: Posebno šolstvo za duševno nerazvite otroke
vzgojnega zavoda »Janeza Levca« — Stran 57
- Jože Jenko: + Jurij Mušič — Stran 59

MUZEJSKE NOVICE:

- Jurij Jug: Nastanek in delo muzeja slovenskih premogovnikov v
Velenju — Stran 60

ZGODOVINSKO BRANJE:

- Danijelo Kološni in Milena Osjak: Kulturni in naravni
spomeniki — Stran 62

Na ovitku

- Grad in stara cerkev v Mariboru. Reprodukcijska po originalni fotografiji
iz leta 1861

Ureja uredniški odbor

Odgovorni urednik prof. Zvone Miklavič

KOROŠKA SLOVENSKA NARODNA PESEM V SVOJIH EPIČNIH IN LIRIČNIH IZRAZNIH PRVINAH

DR. PAVLE ZABLATNIK

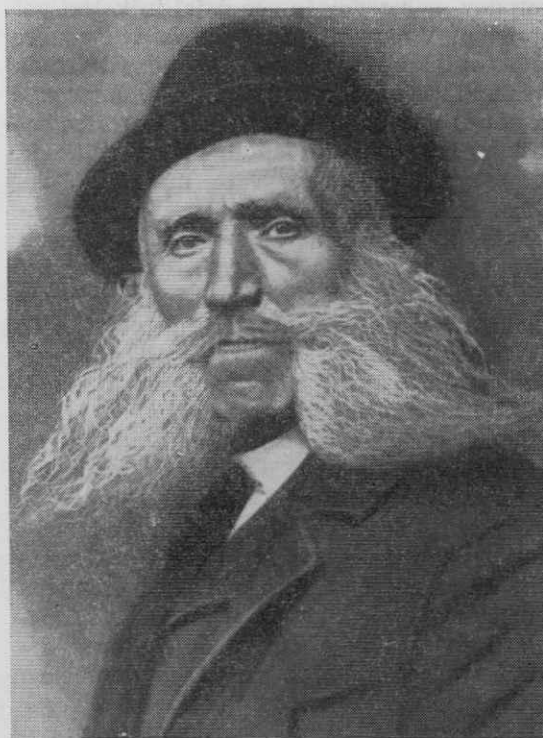
Profesor dr. Ivan Grafenauer, upravnik Inštituta za slovensko narodopisje pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, eden najboljših poznavalcev in raziskovalcev naše narodne pesmi, pravi v svoji obširni razpravi o narodnem pesništvu (Slovensko narodopisje II, 21): Narodna pesem (ljudska pesem) je pesem, ki jo je narodno občestvo (po vsem jezikovnem ozemlju ali samo po posameznih pokrajinah ali okrajih) po ustnem izročilu, s petjem iz spomina, sprejelo za svojo, jo daljšo dobo pelo, po svoje spreminjalo in tako prilagodilo svojemu okusu in slogu (ter je morda poje in spreminja še danes).

Čisto v smislu te definicije primerja nemški glasbeni strokovnjak Rochus Frh. v. Liliencron narodno pesem s kamnom, ki ga je voda privalila po reki navzdol in ga pri tem lepo zaóblila in ogladila. Kjer ga val vrže ob breg, tam ga lahko poberemo, kakršnega nam je izročila reka. Prav tako je tudi z narodno pesmijo. Na poti iz davne ali bližnje preteklosti jo je čas po svoje oblikoval in spreminjal. Kakršno nam izroča, takšno danes prevzemamo in ohranjujemo. (Prim. Liliencron, Die historischen Volkslieder der Deutschen, Bd. I, S. IX.)

Zbirka *Koroške viže za mlade pevce*, ki jo je priredil za otroške, mladinske in ženske zборе profesor Luka Kramolc prinaša nekaj najlepših in najbolj priljubljenih pesmi koroških vižarjev, ljudskih pevcev in pesnikov, ki jih najdeš pri Zilji, v Rožu, v Podjuni in Mežiški dolini, tako pri Gorjancih kakor pri Poljancih in Dravcih. Zbirka naj bi zbujala zanimanje za lepoto naše narodne pesmi pri mladih in starih. Domača narodna pesem naj bi vstala iz zatišja naših vasi ter se s svojim mehkim napevom v novem slavnem poletu dvignila čez hrib in dol naše domače grude. S svojo toplo domačnostjo naj bi raztopila vse ločilne stene med ljudmi po naših vaseh, trgih in mestih! Prekorači naj ozke meje koroške dežele in gostovat naj gre ne samo k vsem drugim Slovencem, marveč tudi

k sosednim in drugim narodom, da jim živo prikaže košček lepote in bogastva naše duhovne ljudske kulture!

Narodna pesem koroških Slovencev nam v luči primerjalnega narodopisja in narodoslovja odkriva zanimive zveze z ljudsko kulturo raznih narodov pretekle in današnje dobe. V njenih pripovednih motivih so se še mnogolično ohranile med preprostim ljudstvom že davno obledele verske, mitične in druge predstave, katerih sledovi vodijo često v pradavne čase, neredko pa tudi v zelo oddaljene kraje. Motivi iz pradavne indoevropske skupnosti narodov, motivi iz rimske-grške antike, motivi iz tujih in domačih logov, iz pretekle, polpretekle in današnje dobe nas vodijo do spoznanja, da se

France Leder-Lesičjak, ljudski pesnik, pevec in vižar iz Glogbasnice v Podjuni

v Evropi in drugod kulturne meje nikjer ne krijejo z jezikovnimi in državnimi mejami. Pojavi skupne duhovne in materialne kulture gradijo čudovite mostove od naroda do naroda.

Sekstet fantov iz Sel. Na levi stojita J. Zupanc (padel v partizanih) in Tomaž Olip (obglavljen leta 1943 na Dunaju), pred njim sedi M. Kelih (zahrbno ustreljen); na desni strani bratje Olip, stojita Peter in Valentin, pred njima sedi Janko. Vsi trije bratje Olip so še danes neugnani pevci

Na Koroškem je večstoletno sožitje dveh narodov v isti deželi še posebej čisto naravno izzivalo stalno medsebojno izmenjavanje živga narodnega blaga. To se vidi tudi pri narodni pesmi. Težko pa je ugotoviti, kateri od narodov — sosedov je več dajal in kateri več prejemal. V narodni pesmi koroških Slovencev se prav tako jasno kot pri drugih Slovencih zrcali lik slovenske narodne duše. Jezikovno ta pesem prikazuje živo narodno govornico koroških Slovencev, vso lepo barvitost ziljskega, rožanskega, podjunskega in mežiškega narčja. Po vsebini pa zajema vse od tragične balade, od pravljicne, bajeslovne, legendarne in junaške pesmi do parodistične živalske zgodbe, od otožne ali razposajene ljubavne pesmi do ujedljive zabavljičice, od vojaške do pastirske pesmi, od prešerne poskočnice do resne pesmi o smrti, od svete pesmi in kolednice do praznovernega zagovora.

Epska (pripovedna) narodna pesem koroških Slovencev hrani še celo vrsto prastarih motivov. Po njih se da soditi, da so nekatere izmed njih lahko stare po tisoč let in še več. Med najstarejše gotovo sodi balada o Kresnicah, ki je na Koroškem najbolj ohranjena v inačici iz Podgorij v Rožu (SNP I 297). Zabeležil jo je Matija Majar Ziljski pred dobrimi sto leti. Osnova pesmi je domnevno (I. Grafenauer, Prakuilturne bajke pri Slovencih. Etnolog XIV, 1940) bajeslovna in pripoveduje o ženitvi sončnega junaka Kresnika z najmlajšo izmed treh Kresnic. Na sonce se

nanaša tudi še pesem iz Ziljske doline, ki se je ohranila le še v odlomkih kot žalosten pogovor s soncem (SNP III 5129—5131):

»Zarja mə gərta shaja,
liəpa zarja mə gəre gre...«

Urban Jarnik poroča, da so jo svojčas pela dekleta ob sončnem zatonu po plesu pod lipo, preden so šla domov. Zanimivo je, da se pojavlja del tega pogovora s soncem dobesedno v najdaljši znani inačici pesmi o Lepi Vidi (SNP I 73—75).

Na razmere v očetopravni družbi indo-evropske kulture domnevno spominjajo balade o tragični usodi deklet, žen, vdov in sirot, ki jih je tedaj varovala samo očetna družina. Tu sem sodi balada o nevesti »v deveto deželo omoženi«. Koroška rožanska inačica te balade prikazuje nevarnosti, ki pretijo nevesti, če je ne doseže več varstvo njene očetne družine. Tragični konec balade privzame še znani Lenorin motiv: umrla hčerka pride po žalujočo mater (SNP I 97).

Mitična pripovedna pesem o povodnem možu z uvodnim motivom neposlušne rajavke, ki jo nam prikazujejo starejše slovenske inačice (SNP I 81, 89; Korytko, SPKN I 79—81), se je na Koroškem v inačici iz Škofič ob Vrbskem jezeru pod vplivom krščanske miselnosti spremenila v pesem o hudiču, ki vzame rajavko (SNP I 82). Večina mitičnih balad je dala nekdanjim poganskim motivom krščansko lice ali pa jih je sploh nadomestila z novimi krščanskimi motivi. Posebno jasno to kaže koroška balada o črni hudobi, ki zmore vse, samo zvezd ne more sešteti, kajti njihovo število pozna samo Bog. Zato pravi zadnja kitica pesmi:

»Hudoba jih je šteya,
jih sešetə kni možya,
Zamla se je razkleniya,
požrya črno hudobo.« (SNP I 192)

Balada o zakletih kotrci (o začarani botri), ki bi jo mogel rešiti kovač, a je ne reši, ker ne spoštuje svetega kvatrnega časa, marveč ga skruni z delom (SNP I 288), je istega kova.

Najstarejše legendarne pesmi segajo že v dobo pokristjanjenja naših krajev, kakor to dokazuje Ivan Grafenauer ob slovensko-kajkavsko-čakavski pesmi o spokorjenem grešniku, ki ima tudi na Koroškem svoje inačice in je pri Zilji znana še danes. (Prim. SNP I 484—490; Plohl, HNP I 13; I. Grafenauer, Legendarna pesem »Spokorjeni grešnik« in sta-

Pevski zbor z vodjo Mihaelom Pipom (stoji na skrajni desni). Pip je ohranil napeve ziljskih narodnih pesmi, ki so jih zapisali skladatelji Marko Bajuk, Oskar Dev in France Marolt

roalpska krvno-duhovna sestavina slovenskega naroda. Razprave I SAZU, 1950.)

Tudi najvažnejši poganski verski obredi so dobili že v prvi krščanski dobi novo obliko. Tu sem spada koledovanje, vpeljevanje pomladi, kresovanje ipd. Kakšne so bile najstarejše *kolednice in druge obredne pesmi*, ne vemo. Poganski obredi so se v krščanski dobi prijeli krščanskih praznikov, pesmi pa so dobile krščansko vsebino, kakršno imajo tudi koroške kolednice za božični čas in za novo leto, obredne pesmi za jurjevanje in za slovesno vpeljevanje pomladi na Florijanovo (4. maja), ki je še v navadi v nekaterih krajih Podjune spodnjega Roža in Mežiške doline. Sveti Florijan je pri tem obredu najbrž spodrinil nekdanjo starorimsko boginjo Floro.

Med najznamenitejše legendarne pesmi iz srednjega veka moramo šteti zelo razširjeno pesem o Marijinem vnebovzetju, tako imenovano *Zlato češčenamarijo*. Koroška inačica, ki jo je zapisal Majar Ziljski, je v svojem drugem delu v krščansko legendo preoblikovana antična bajka o Orfeju pred peklom: Marija rešuje duše iz pekla, samo treh ne more rešiti:

»Ana je koter s kotro grešija,
ana je družje umoriya,
ana je na Buøgø scagaya.« (SNP I 404).

Iz te pesmi sledi, da veljajo po ljudskem nraavnem čutu za največje pregrehe: nenravno dejanje z botrom ali botro, detomor in obupavanje nad božjim usmiljenjem.

Poleg »Zlate češčenamarije« pa poznamo na Koroškem tudi še *Zlati očenaš* oziroma »Zyat paternošter«, legendarno pesem, ki se je posebno dobro ohranila v neki ziljski inačici. Pesem pripoveduje o trpljenju Kristusovem, kakor ga je Ibaý Kristus sam prerokoval svoji materi. Poznal sem starko (Julijano Brunner

iz Ramovče vesi pri Velikovcu, umrlo pred kakimi 15 leti v starosti 83 let), ki je znala »Zyat paternošter« dobro na pamet. Začetek zlatega očenaša najdemo kot epični uvod tudi v nekem zagovoru, ki ga je iztaknil in zapisal Majar Ziljski v Ziljski dolini (SNP I 451, 453).

V križarskih vojskah so nastale pesmi o španskem kralju (tj. o španskem saracenskem emiru) in o zamorski, ajdovski deklici. Ta motiv se je pri koroških Slovencih vrnil v legendarno pesem o sv. Barbari, čisto v ospredju pa stoji v baladi o lepi Vidi, razširjeni pri vseh Slovencih (SNP I 641), kakor tudi v njenih motivnih paralelah: v balkanski baladi o Meljavščici, v srednjevisokonemškem eposu o Rotherju in v pesmi o Gudruni (prim. I. Grafenauer, Lepa Vida, 1943). Križarske vojske, ki so odprle našemu človeku pogled v čudovitosti vzhodnih dežel, pa so rodile tudi ljudsko pesem o *pravljicni deželi Indiji*. Inačica iz Ziljske doline opeva Indijo kot čudežno deželo,

»čiar nikolø sniøg ne pade,
čiar nikolø dežøn ne gre,
je vendør vsako jutro
od obiynø rosø
vsaka stopinøca
poghøna vodø...«

L. Kramolc, Koroške viže za mlade pevce 1967.

(SNP I 577; Kuhač, JNP III 133 — z melodijo. Besedilo je tukaj podano v popravljeni fonetiki.)

Iz turških bojov se je ovekovečila v narodni pesmi koroških Slovencev *Kremljica*, utrdba proti Turkom pri Železni Kapli. Pesem, s katero so koroški Slovenci nekoč opevali to utrdbo in boje ob njej, je danes pozabljena, ohranila pa sta se vsaj še tale dva verza:

Pevski zbor z Obirskega in Zelinj z vodjem župnikom Tomažem Holmarjem

Mešani zbor slovenske gimnazije v Celovcu 30. maja 1965 pod vodstvom dr. Fr. Cigana

»O ti, preljuba Kremljica,
ti si naša zabranica!«

Tudi obče znana koroška ljudska pripovedka o *Miklovi Zali* je nekoč bržkone zlasti v Rožu živela med ljudstvom kot pripovedna pesem. Saj bi nam za to lahko pričala tudi dva ohranjena verza, ki ju je zabeležil pred približno sto leti Matija Majar Ziljski. Verza vsebujeta besede iz ust tako imenovanih pesjanov ali peslajnarjev, ki stikajo za Miklovo Zalo in ugotavljajo, češ:

»Tu je bja, tu je ni,
kršnanšča duh doši!«

Doba turških napadov pa je Slovincem dala predvsem *junaške pesmi o kralju Matjažu*. Za koroško inačico iz Roža z refrenom »O bohme, bohme, kral Matjaž!« nam je Franjo Kuhač rešil celó melodijo (JNP IV 1505). Iz skupnega boja vseh južnih Slovanov proti istemu sovražniku je prišel v slovensko narodno pesem celó srbski narodni junak *kraljević Marko*, pač pa je pri Slovincih prevzel značilne poteze kralja Matjaža, tudi njegova žena je Alenčica oziroma Lenčica. O koroški inačici iz Ziljske doline piše Matija Majar, da je bila ta pesem pri Ziljanih nekoč obredna pesem, ki so jo peli pri raznih slovesnostih takoj po božji službi pod lipo (Moskovski rokopis: Sbornih narodnih pësnij, str. 299). Ta pesem pa je pri Zilji še danes ohranjena kot »obični rej«, to je kot plesna pesem. Poje se med plesom z znanim refrenom: »Le hola, hola, Marka myad!«. Na podoben način so peli svojčas tudi prej omenjeno rožansko Matjaževo pesem po melodiji, ki jo nam je zabeležil Franjo Kuhač (JNP IV 1505). Melodija živi pri Ziljanih še danes v tako imenovanem »*Matjaževem rejcu*«, ki ga plešejo kot ženitovanjski ples. To je starinski ples po slogu znanega

ziljskega »visokega reja pod lipo«. Franjo Kuhač trdi, da se je *po melodiji ziljskega visokega reja* pela nekoč tudi *pesem o Indiji* (prim. JNP III 1133). Poleg kralja Matjaža in kraljevića Marka so koroški Slovinci, kakor zatrjuje Urban Jarnik, opevali kot hrabrega borca proti Turkom tudi še Laudona.

Turški vpadi, kuga in lakota — vse to je nagibalo obupano ljudstvo k iskanju višje, nadnaravne pomoči. To iskanje se zrcali v pripovednih pesmih z izrecno versko vsebino. V njih se pojavlja zlasti Mati božja kot pomočnica in tolažnica v raznih stiskah in težavah. Tu sem sodi znana pesem o *Jezusu brez žlahte*, ki ima prav na Koroškem svoje najboljše inačice (SNP III 6417—6419; Scheinigg, NPKS 96). Jezus brez žlahte hkrati prispejda zapuščenost hudo trpečega ljudstva.

Pesmi »od Marije in Jezusa
in od bridke martre nja«

so dajale ljudstvu v trpljenju moč in tolažbo. (Prim. SNP III 6438; M. Majar, *Pesmarica cerkevna*, str. 66—68.)

V junaški dobi turških bojev je narodna pripovedna pesem dosegla višek svojega razmaha. Nato pa je začela pod silo novih razmer vidno popuščati in izumirati, dokler ni v zadnjem stoletju skoraj popolnoma umolknila. Pač pa se je iz te poznejše dobe v njej ohranilo vsaj v skromnih odlomkih še *nekaj spominov na francosko zasedbo in Ilirske province* v Napoleonovi dobi. Tako se v neki rožanski narodni pesmi pritožuje vojak, da bo moral »marširati v dažejo Francozavo«, v drugi rožanski pa še živi spomin na Napoleonovo Ilirijo v verzih:

»Dečja je štajerska,
jes pa iliriš...« (Kres V 97).

Lirično-epična pesem iz Borovelj pa pripoveduje še o *Radeckem* in njegovih bitkah v Italiji (Kres V 98). Štirinajst let je tedaj trajala obvezna vojaška služba. Fantje so se ji kajpak skušali izmakniti, skrivali so se pred grajskimi biriči, ki so lovili rekrute od hiše do hiše, od vasi do vasi. O fantu, ki so ga biriči iztaknili v premalo varnem skrivališču, pa pripoveduje rožanska narodna pesem tole:

»Prišla so bumperšča biriča,
zvezala so me trdú s štriča,
v Celovoc so pelala me,
v kosarno tam so djala me...«

(Kres V 210).

Boroveljska narodna veselo pozdravlja znižanje vojaške obveznosti od 14 na 8 let ter

hvaležno slavi za ta odlok uvidevnega vladarja, češ:

»Vaséyo prepíavla vsačə fant:
to nam je šenkoŷ Ferdinand,
na štirnejst liat je doŷho bu,
sədėj pa kni več takú...« (Kres V 98).

Zadnje zgodovinske reminiscence koroške narodne pesmi se nanašajo na revolucionarno leto 1948. Rešitev izpod jarma grajske gospo-ske opeva rožanska narodna pesem o hodiškem grajskem oskrbniku Bebenavu takole:

»Je biŷ an hoŷpuəd Bebenav,
te je pavre driətə nau,
Buəh je pavrov usmiloŷ se,
foŷšnja na dan bre...«

(L. Kramolc, Zbornik koroških pesmi, 1948, str. 67).

Pač pa še spominjajo posamezne lirično-epične pesmi tudi na dogodke po letu 1948, zlasti na neprestane tedanje bitke med Avstrijo in Italijo. Te pesmi bridko tožijo največ o slutnji, da bi vojaku utegnila biti usojena smrt na bojišču; tako na primer rožanska pesem, ki ji je začetek:

»Puəbə se vkəp zbirajo,
na ŷaško pomarširajo...«

(Prim. SNP II 1551-1552; J. Scheinigg, NPKS, str. 386).

L. Kramolc, Zbornik koroških pesmi, 1948, str. 26.

Ko se je z racionalizacijo in tehnizacijo XIX. stoletja začela rušiti starodobna patriarhalno-občestvena kultura, je epskemu pesništvu kratko malo zmanjkalo tal, iz katerih je nekoč raslo v bujen razmah in razcvet. Zato ni več moglo pognati novih mladik.

Med pripovednimi pesmimi, ki so se iz preteklosti rešile v današnjo dobo, naj mimorede samo še omenimo tudi *živalske zgodbe*. Nekaj jih je legendarnega značaja, kakor na primer pesem o kukavici, ki je izdala Judom Kristusovo skrivališče in jo je zato doletela zaslužena kazen. Na Koroškem ima ta pesem več inačic (SNP I 447, 448, 464). Najbolj znane med pesmimi te vrste pa so na koroških tleh tiste, ki pripovedujejo o živalskih ženitovanjih. Tu sém sodi npr. podjunska »Lisičja hojset« (SNP I 977) in ziljska »Kuəsava hoscit« (SNP I 978). V teh pesmih se hkrati zrealijo naši domači ženitovanjski običaji.

Ugotoviti moramo, da je pripovedna narodna pesem pri koroških Slovencih skorajda

umolknila. Tembolj glasno in ubrano pa se pri njih razlega tudi še dandanes čez hrib in dol njihova lepa *lirična pesem*. Z njo koroški Slovenci po svoje izpovedujejo v besedi in podobi, v ritmu in melodiji, kar jih veseli in teži v vsakdanjem življenju.

Na prvem mestu kajpak stoji *ljubezenska pesem*. V njej koroško dekle opeva moč ljubezni in zvestobe, ki veže do smrti in še preko groba. Za primer naj služi priljubljena rožanska narodna:

»Pojdam v Rute,
oj tam, čiar je mraz...«

(L. Kramolc, Koroške viže za mlade pevce, SNP II 3950-3951).

Pa tudi fantova zvestoba do izvoljenke sega preko groba, kakor to lepo izraža pesem iz Roža:

»Jes pojdam čriəz huəro,
čriəz tə visuəče hoRé,
bom slišou zvonitə
zaboršče zvoné.

Zaboršča zvoní
pa dro miŷo pojò,
hvišno moŷo lubo
k pobrebə nasò.

Lovro Horvat, nadučitelj (stoji zgoraj levo) s svojim pevskim zborom v Čajni leta 1900

Marija Asseg in njena mati Neža, rojena Pip, pevki in vižarici iz Bistrice ob Zilji

Al jo nasò,
naj jo le nasò,
saj doubo kne bode,
sam pojdam za njo...«

(SNP II 1982; NPKS 282).

b = rožanski h namesto g

Narodna pesem pa ve tudi za nezvestobo ter svari dekleta pred zapeljivostjo fantov, češ:

»Dekličice, noričice,
da fantom vse verjamate!«

(Kres V 151).

Prav nepristransko pravi nato tudi o ženskah:

»O ti preburna ženska stvar,
si zapeljiva bol kə dnar...«

(L. Kramolc, Koroške viže za mlade pevce, 1967).

O razbiti ljubezni poje rožansko dekle:

»Se lubiazən razuoča,
se spet ponoví,
na staram uobnjiščə
najrajšə borí...«

(SNP II 4063).

Poživitev stare ljubezni ima tudi v mislih rožanska narodna:

»Čej so tiste stəzdíce,
kə so včasə bələ...«

(L. Kramolc, Koroške viže za mlade pevce, 1967; SNP II 4048-4050; NPKS 642).

Hrepenenje zaročencev po trajni združitvi v zakonski zvezi nazorno izraža občeznana podjunska:

»V Šmihelu 'no kajžico 'mam,
ki 'ma dva cimra noj hram...«

(SNP II 1007).

O sreči zakonskega življenja narodna pesem skorajda molči, kakor se pač tudi v vsakdanjem življenju po navadi zelo malo govori o srečnih, tem več pa o nesrečnih zakoncih. Na breme zakonskega stanu opozarja rožanska narodna, češ:

»Tə hoscitne črevle dro uəhkə obuje,
al potle pa pridajo križə, nadluje.«

(SNP IV, 8311).

Stanovske pesmi opevajo predvsem kmeta, pastirja, vojaka in vozača (furmana).

Kmet se s ponosom zaveda, da njegov stan preživlja vse druge, tudi gospodo; svojo zadovoljnost najbolje izpoveduje v rožanski narodni »Jes səm an burən pavr«, ko pravi:

»Ostanəte, həspuədə,
z bohəstvam obdanə!
Jes səm rivaž mad vamə,
še tavšam nak z vamə.«

(Švikaršič, Kor. Slov. nar. pesmi III, 2).

Prav tako zadovoljno prepeva hribovski ovčar med Košuto in Obirjem:

»Jes səm an pavrščə ovčar,
saj za mestə mə ja kni mar...«

(L. Kramolc, Zbornik kor. pesmi 1948, str. 46).

Dolgoletna nekdanja vojaška služba je rodila kajpak *mnogo vojaških pesmi*. Osrednji motiv teh pesmi je težko slovo od doma. Svoj prihod v kosarno slika mladi vojak s pravim ljudskim humorjem takole:

»V kosarnci sem hodoj korajžən, vasej,
sem puško zagledoj, sem jokat začej...«

(Švikaršič, Kor. slov. nar. pesmi III, 4).

Ko še ni bilo železnice in avtomobilov, so igrali zelo važno vlogo »furmani« — vozači. Na čase, ko so vozači še prevažali hrvaško ogrsko in spodnještajersko vino na Koroško, spominja rožanska narodna, ki pravi:

»Po štajersči cesto
moj vuoz rad tače,
je ana štajerska dečva
naprebja konje.«

(Kres V 260).

Štajersko cesto so tedaj imenovali cesto iz Maribora v Celovec. Na tisto slavno »furmansko dobo« spominja zlasti še znana rožanska:

»Da bæ bija liopa ura ...«

(SNP II 1800; NPKS 395-396).

Ziljani so kot »furmani« ali »žamarji« (Säumer) spravljali razno blago z Laškega celò čez Visoke Ture daleč na sever. O tem pričajo ziljske narodne pesmi kakor: »Moj puabáč bura v maščó garé« (JNP III 1134), »Žamar má čriaz Ture bura« (Kres V 260) in še več drugih.

V časih, ko so bili naši predniki še podložni mogočnim graščakom, je bil zlasti *grajski pisar* (*šribar*) zelo popularna oseba. Kmečkim dekletom se je zdel kar imeniten gospod in marsikatera si ga je želela za moža, da bi postala grajska gospa. O tem poje rožanska narodna takole:

»Micika Mojcika,
kaj bæ ti rada?
Šribarja šrajbarja
bumpršča brada ...«
(tj. humperškega gradu)

Ta pesem ima tudi podjunsko inačico.

(Prim.: L. Kramolc, Zbornik kor. pesmi 1948, str. 35; SNP II 2517; NPKS 901).

Kmetu pa je bilo nekoč mnogo manj po volji kot danes, če so se njegovi otroci podajali v nekmečko okolje. Kaj pravi o tem druga rožanska narodna?

»Atej se krəhajo,
mamca mrmrajo,
kə te pavršče ščere
pilije majo.«

(SNP II 3838; NPKS 887).

»Pilije« imenujejo koroški Slovenci svetovno znane boroveljske puškarje.

V *humorističnih, šaljivih popevkah* si Gorjanci (hribovci) kaj radi izposojajo Dravce in

Poljance (prebivalce ravnine), Ziljani Rožane, Rožani Ziljane in Podjunčane in narobe. Spodnji Ziljani (ki še »marnvajo«, medtem ko Zgornji Ziljani »žuborijo«, tj. govorijo) se spotikajo nad govoricu sosednih Rožanov, ki se jim zdi kakor »čaklanje« (jecljanje); to pa zlasti zavoljo znane svojevrstne rožanske izgovorjave zapornika k kot q. Zato jih zbadajo s popevko:

»Knočəm Rožanko,
kə nmauə čaklā,
uočəm Zilanko
kə prov marnvatə zna.«

(SNP II 2571).

Rožani pa cikajo na razliko med ziljsko in rožansko narodno nošo ter zabavljajo na Ziljanke, da imajo prekratke janke (prekratka krila), s šaljivo zbadljivko:

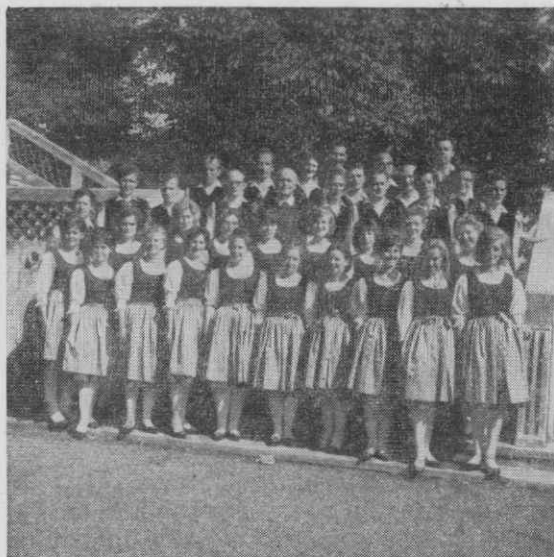
»Qnočəm Zilanqo, (Knočəm Zilanko,
cə qratqo ma janqo, cə kratko ma janko,
Rožanqo bom moq, Rožanko bom moq,
qə ma janqo do toq.« kə ma janko dō toq.)

(SNP II 2572; NPKS 918).

Poleg svojih veselih pesmi, prešernih zbadljivk, popevk in poskočnic pa poje slovensko ljudstvo na Koroškem po vsej priliki prav toliko resnih, otožnih in žalostnih. Tu sem sodijo razne *pesmi o smrti*, ki so jih svojčas po stari navadi peli »pri parah« (ob mrtvaškem odru), ko so hodili škropit mrliča, hodili »žebrat« ali »vahtat«. To so pesmi o minljivosti človeškega življenja, o sodbi duše po smrti ipd. (SNP III 6127, 6129, 6135, 6159, 6165, 6172, 6179, 6228, 6209; NPKS 1037, 1038). Za primer naj omenim občeznano in v mnogih inačicah razširjeno pesmico: »Rasti, rasti, rožmarin ...« (SNP III 6256—6258, 6260, 6267; NPKS 1040, 1041; J. Aljaž, Slovenska pesma-

Milka Hartman, pesnica, vižarica in pevka s kitaro ter voditeljica slovenskih gospodinjskih tečajev na Koroškem

Koroško slovensko pevsko društvo »Gallus« pod vodstvom prof. dr. Franca Cigana, ki je uspešno nastopal v Franciji in Italiji

rica I, str. 180). Globoko občuteno je slovo umirajočega od domačih in sorodnikov, kakor ga podaja znana narodna:

»Ura dvanejst je odbiča,
slišoq sam jes bjas Bospuada,
smrt na durə potrkla:
Mjada, mjada Minka, si doma? ...«

(SNP III 6390, 6394—6397; PNKS 1039).

Med resne je seveda treba šteti vse pesmi verske vsebine. Nekatere izmed njih so nadvse zanimive in izvirne v izražanju preproste ljudske miselnosti. En sam primer iz Podjune naj nam prikaže, kako zelo »po domače« si preprosti človek na primer predstavlja nebesa:

»V nebiāсах, v nebiāсах pa mize stojó,
vsam vernam dušicam pripravlane so.
Nebiāške trobente prov lõpu pojò,
kə verne dušice v nebiāsa gredò ...«

(SNP III 6528; NPKS 766).

Otožen klic hrepenenja po toplem domačem ognjišču in ljubljeni domači grudi je *himna koroških Slovencev*: »Nmau čriaz izaro, nmau čriaz gmajnico ...« Pesem se nanaša na rajski svet okoli Baškega jezera v osrčju domovine koroških Slovencev. Pred dobrimi sto leti jo je ustvaril veliki rodoljub, župnik *Franc Treiber iz Bač* (1829—1878). Pol stoletja pozneje pa je ziljski ljudski pesnik in pevec, *Jože Katnik* (1862—1942), dal svojim ožjim rojakom *ziljsko himno* »Tam čiar teče

bistra Zila«. Na mah je postala last ne samo Ziljanov, marveč vseh koroških Slovencev.

Pred poldrugim stoletjem je Rož slovel za voljo svojih ljudskih pesnikov in pevcev kot »male slovenske Atene«. Tedaj so pesniki in peli tako imenovani »bukovniki«: tkalec *Miha Andreaš* (1762—1821) z Bistrice v Rožu, kmet *Andrej Schuster-Drabosnjak* (1768—1825) z Drabosinj pri Št. Jurju na Strmcu idr. Podjuna pa je zaslovela pred nedavnim po svojem pevcu in »vižarju« *Francu Ledru-Lesičjaku* (1833—1909), ki je še do začetka tega stoletja hodil s citrami preko rame na sejme in žegnanja prepevat in razveseljevat kmečko ljudstvo, češ:

»Jaz že sivo guavo nosim
grem po svet' okol,
vse sorte pesmi trosim,
ne zmanjka jih nikol ...«

(Prim.: L. Kramolc, *Lesičjakove pesmi*, Celje 1954.)

Na nasprotnem koncu dežele, pri Zilji, pa je poleg *Jožeta Katnika* v zadnjih desetletjih pesnil in pel tudi še *Mihal Pipp*, p. d. *Zotlarjev* (1875—1954), z Bistrice v Ziljski dolini. Najbolj ponosen je bil menda na svojo pesem »Ko mi na Ojstrk pridemo«, ki jo je po njegovem napevu zapisal in objavil *Oskar Dev*, zdaj pa na novo priredil *Luka Kramolc*. *Dr. Julij Felaher* nam je za to pesem po narekovanju *Jerice Melchior*, roj. *Pipp*, z Bistrice v Ziljski dolini, zapisal še eno, v *Kramolčevi* novi zbirki prvič objavljeno kitico, ki se glasi:

»Lepe so tud' Rožankice,
ki 'majo dolge jankice.«

(Prim.: *Dr. Julij Felaher*, *Koroški ljudski pevci in vižarji*, *Koledar slovenske Koroške* 1957; *Oskar Dev*, *Slovenske narodne pesmi iz Ziljske doline in Podroža* 1908 L. *Kramolc*, *Koroške viže* 1967).

Tam, kjer si podajata roko Rož in Zilja, je zadnje vojno leto 1944 iztrgalo iz naše srede nadobudnega ljudskega pevca in zborovodja *Ivana Kropivnika* (1902—1944) z Brnce.

Še več jih je, katerih spomin in katerih pesmi še danes živijo med našim koroškim ljudstvom; mlajši pa stopajo po njihovih stopinjah in še danes sredi med nami bogatijo zaklad naše narodne pesmi. Ziljanom je še znan *Anton Jobst*, Rožanom poleg *Andreaša* in *Drabosnjaka* predvsem *Lovro Horvat*, *Janez Kajžnik*, *Pavle* in *Mirko Kernjak*, *Anton Nagele*, *Primož Košat*, *Podjunčanom* poleg *Lesičjaka* zlasti *Zdravko Švikaršič*, *Milka Hartmanova* in *Foltej Hartman*, *Valentin Po-*

lanšek, Matilda Košutnik (Lesičjakova hči), Janez Petjak idr., v Mežiški dolini in daleč preko nje pa slovijo poleg Blaža Mavrela in Luke Kramolca zlasti še Valentin Ocvirk, Ludvik Viternik, Anton Lesičnik, Petrač in Glavar, Jurij Krof, slepi sestri Micka in Roza Dražej iz Prevalj idr.

Navedli smo samo nekaj imen. Pri vseh narodih so imena ustvarjalcev in oblikovalcev narodnih pesmi po večini neznan, pozabljena. Z njimi vred pa bi bilo danes pozabljenih tudi mnogo naših narodnih pesmi iz preteklih časov, če bi jih ne bili še pravčasno zapisali marljivi zbiratelji našega narodnega blaga. Med koroškimi naj imenujem na prvem mestu župnika Urbana Jarnika (1784—1844) s Potoka v Ziljski dolini, ki se je prvi začel zavzemati na koroških tleh za zbiranje narodnih pesmi in drugega narodnega blaga. Sam je pridno zbiral in objavljaj oziroma izročal drugim, kakor npr. Šafařiku in Vrazu, da so objavili, kar je našel. Za to delo je vzgojil tudi svojega ožjega rojaka Matija Majarja (1809—1892) iz Gorič v Ziljski dolini. Matija Majar Ziljski je priobčeval nabrano narodno blago v raznih časopisih in objavah ter postregel z njim Vrazu, Miklošiču, Kuhaču in drugim. Tako ni čudno, da najdemo v pomembni hrvaški zbirki narodnih pesmi, ki jo je izdal Fran Ksaver Kuhač pod naslovom »Južnoslovjenske narodne popievke« (JNP), knjiga I-IV, Zagreb 1878—1881, tudi koroške narodne pesmi, prav z melodijami. Sam pa je Majar izdal v posebni knjižici leta 1846 v Celovcu zbirko samih narodnih verskih pesmi, ki ji je naslov: »Pesmarica cerkevna, ali svete pesme, ki jih pojò ilirski Slovenci na Štajerskim, Kranjskim, Koroškim, Goriškim in Benatskim, in nekatere molitvice, litanije in svet križoven pot«. Bogate rokopisne zbirke narodnih pesmi iz rok Matija Majarja, ki so nam ohranjene v Vrazovi in Miklošičevi zapuščini kakor tudi v tako imenovanem moskovskem rokopisu iz leta 1869, je uporabil šele Karel Štrekelj (1859—1912) ter jih objavil v znani izdaji »Slovenske narodne pesmi« (SNP), knjiga I-IV (1895—1922). Predzadnji in zadnji zvezek te zbirke je uredil Joža Glonar. Profesor Matija Ahacelj iz Št. Jakoba v Rožu (1779—1845) je izdal v Celovcu leta 1838 s prilogo melodij svojo zbirko: »Koroške ino Štajerske pesme enokoljko popravljene ino na novo zložene«. Ta zbirka, ki so jo morali do leta 1855 kar dvakrat ponatisniti, vsebuje med drugimi tudi Andreaševe in Slomškove pesmi.

Škof Anton Martin Slomšek (1800—1862) pa je še posebej ustvaril svojo zbirko »Šola

vesela lepega petja za pridno šolsko mladino«, ki je izšla leta 1853 v Celovcu. V njej najdemo Slomškove vedre, preproste in rahlo vzgojne pesmi, ki so deloma ponarodele, kakor npr. Preljubo veselje, Lahko noč idr. Majarjevo narodopisno delo je nadaljeval profesor Janez Scheinigg (1851—1919) iz Borovelj, ki mu je zlasti v zbiranju narodnih pesmi zagotovljeno častno mesto. Leta 1889 je izdal v Ljubljani »Narodne pesmi koroških Slovencev« (NPKS). Mnogo narodnih pesmi je objavljenih v Kresovih letnikih. Tako na primer je zapisal v prvem letniku (1881) I. pl. Kleinmayr narodne pesmi iz Roža, Ziljske doline in Podjune, v četrtem letniku (1884) J. Freuensfeld »Zlati očenaš« idr., v petem letniku (1885) Janez Scheinigg več pesmi v svoji obširni razpravi »O narodnih pesmih koroških Slovencev«, pojavljajo se pa tam tudi anonimni zapisovalci.

V zadnjih desetletjih se je zlasti France Marolt (1891—1951) kot vodja Glasbeno-narodopisnega inštituta v Ljubljani posvečal zbiranju in proučevanju koroških narodnih pesmi in plesov. Pomembne so njegove »Slovenske narodoslovne študije«, med njimi »Tri obredja iz Zilje« (1935) in »Gibno-zvočni obraz slovenskega Korotana« (1946). Najbolj znana je njegova zbirka koroških pesmi »Njav čez izaro«. Oskar Dev (1868—1932) je zbral in priredil »Slovenske narodne pesmi iz Ziljske doline in Podroža« (1908) in »Slovenske narodne pesmi s Koroškega« (1912). Zdravko Švikaršič nas je razveselil s svojo zbirko »Koroške slovenske narodne pesmi«, ki je izšla pri Glasbeni Matici v Ljubljani v

Spomenik župniku Francu Treiberju

letih 1913 do 1921. Milka Hartman nam je zložila in zapela *Dekliške pesmi med cvetjem in v soncu*, okoli sto melodij. Lovro Horvat je zbral in preuredil *Venec koroških moških zborov*, 1932. Ivan Kiferle je priredil in izdal 1923 *Slovenske narodne pesmi s Koroškega za citre in petje*. Pavle Kernjak je priredil zbirko ljudskih pesmi in pesmi v ljudskem duhu pod naslovom *Koroški napevi* 1958 in drugo zbirko *Koroške narodne pesmi iz Roža*. Koroške narodne vsebuje tudi zbirka »Nageljčki«, ki jo je priredil *Ciril Pregelj* leta 1926. Marljivi *zapisovalci* kakor *Janez Kajžnik*, *Blaž Mavrel*, *Pavel Košir*, *Josip Šašel*, *Lovro Horvat*, *Anton Nagele*, *Pavle Kernjak*, *Josip Jekl*, *France Cigan*, *Ivan Kiferle*, *Zorko Prelovec*, *Janko Ravnik*, *Janko Gregorc* in drugi so nam rešili marsikatero lepo narodno, da je čas ni zbrisal iz spomina današnjega rodu. Ker pa narodna pesem živi samo tako dolgo, dokler jo ljudstvo še poje, se trudijo in so se trudili naši glasbeniki kakor *France Marolt*, *Oskar Dev*, *Zdravko Švikaršič*, *Emil Adamič*, *Matija Tomc*, *Ciril Pregelj*, *Luka Kramolc* in drugi, da priredijo naše narodne in ponarodele pesmi za petje — in sicer za moške, mešane, ženske in mladinske zборе. Tej skrbi se posveča neumorno še danes zlasti *prof. Luka Kramolc* (rojen 1892). Osrečil nas je že z odlično zbirko »*Zbornik koroških pesmi*« za moški zbor iz leta 1948, z zbirko »*Koroške slovenske narodne pesmi za mladinski zbor*« iz leta 1938, z zbirko koroških narodnih z naslovom »*Pojdam v Rute*« iz leta 1951 ter posebej še z zbirko »*Lesičjakeve pesmi*« (1954). Tem zbirkam se pridružujeta zdaj obširna zbirka *Koroške viže za mlade pevce*, 1967, in zbirka koroških pesmi v *Slovenski pesmarici II*, 1965.

Kramolčeva nova zbirka naj bi zlasti pomagala pomladiti naše pevske zборе z mladimi pevci, da bi narodna pesem našemu ljudstvu ostala vesela in ljuba spremljevalka iz rodu v rod, kakor je to bila našim prednikom. Kajti o njej pravi *France Marolt* v uvodu k svoji zbirki »*Nmav čez izaro*« med drugim tole: »V vekovni borbi za obstanek je bila rodna pesem slovenskemu ljudstvu edina živa

zvesta znanilka njegovega veselja — žalosti. Bila mu je glasna vodnica v kmečkih puntih zoper fevdalno gospodo, v bojih s turško silo. Bila je uporna glasnica revolucionarne odpornosti našega tlačana in tolažnica neštokrat ponižanega in razžaljenega slovenskega rodu.« Prav v tem smislu pa velja za bodočnost koroških Slovencev še posebej ugotovitve *Vasilija Mirka*: Narod, ki ljubi in goji svojo pesem, svojo pravo, preprosto in vendar globoko občuteno domačo pesem, se ne da zbrisati iz zgodovine. V pesmi se kaže njegova jasna in krepka življenjska volja...

Z glasbene strani je pesem koroških Slovencev po intervalih in glasovnem obsegu tipično alpska. Ljudstvo jo poje dvo-, troštiri-, deloma celo peteroglasno. Dvo- in troglasni so navadno mladinski in mešani zbori. V tem je pesem koroških Slovencev zelo podobna pesmi sosednih Nemcev, vendar pa se ne dà trditi, da so si pesmi obeh narodov-sosedov v vsem enake. Koroški Slovenci so kljub večstoletnemu sožitju z Nemci vtisnili svojim pesmim svoj pečat — po glasbeni in vsebinski plati. Čisto jasno se dà to ugotoviti v primerih, kjer imajo Slovenci in Nemci na koroških tleh vzporedne pesmi z isto vsebino in isto melodijo, pri nekaterih šaljivih popevkah celo mešano besedilo:

Diendle, wo hast denn dei *Kamerle*?
Döčva: čöj postel stoji?
Über zwa Stieglan must aufegehn,
Tovne na poti kni.

(Zapis Celovška okolica) *I. Scheinigg*: Narodne pesmi koroških Slovencev 1889, 226 str.

Prav te pesmi nudijo neizpodbitne dokaze, da oba naroda ob istem motivu vendar čisto samostojno izbirata vsak svoje podobe, simbole in primere. Z njimi vsak po svoje izraža, kar misli, čuti in doživlja.

Zaključil bi z besedami *Matija Tomca*: Ljudska pesem vzvalovi najbolj skrite strune v človeškem srcu. Bodi preprost, bodi izobražen: če se nisi odtujil svojemu ljudstvu, boš ob nji čutil: srce naroda bije v nji!

BESEDA, DVE O STEINBERGOVEM IN DRUGIH OPISIH CERKNIŠKEGA JEZERA

BRANKO KOROŠEC

Pred časom, si je Turistično društvo pri občinski skupščini Cerknica zadalo nalogo, poleg postopnih urejevalnih del na svojih turističnih objektih, zbrati v svoj arhiv čim več dosegljivega zgodovinskega, arheološkega, etnografskega, karstološkega in speleološkega gradiva o svojem turističnem področju. Vse to gradivo naj bi, zbrano in urejeno, bilo na razpolago in služilo zainteresiranemu domačemu ali tujemu obiskovalcu in občudovalcu Cerknškega jezera in okolice. Del te naloge posega tudi na področje slovstvene zgodovine, točneje, v tisti del domače in tuje literarne ali strokovne književnosti, katere stvaritve se tako ali drugače nanašajo na izredni naravni pojav Cerknškega jezera.

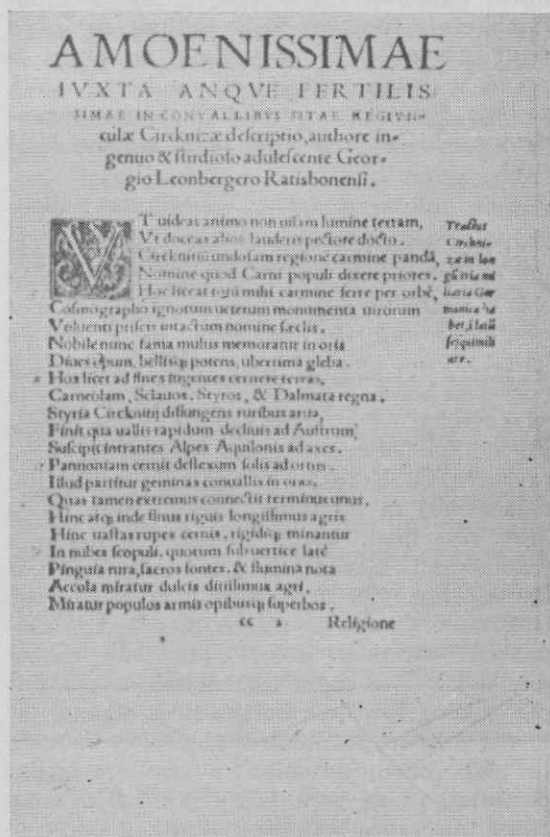
Naslednji poskus predvsem okvirnega popisa literature o Cerknškem jezeru naj služi v skromno pomoč izvrševalcem gornje naloge in morda hkrati tudi vsem tistim, ki jim je ta nenavadni, a prečudoviti del naše slovenske zemlje še posebej pri srcu.

1.

Prvi, lahko rečemo, izredno natančni in vestno zbrani popis omemb, navajanj, vkartiranj ter krajših ali daljših opisov Cerknškega jezera za čas od antike pa do svoje dobe je podal pravzaprav že J. W. VALVASOR v svoji *Slavi Vojvodine Kranjske* v uvodu k lastnemu opisu tega jezera (I. del, IV. knjiga, pogl. XLVI., str. 619 in sled.; Rudolfswerth 1877). Izredno uspel prevod le-tega opisa nam posreduje M. Rupel v *Valvasorjevem berilu* (MK Lj. 1951), vendar pa izpušča poglavje z Valvasorjevim opisom dotakratne literature o jezeru. Tudi P. Kunaver se v knjižici *Cerknško jezero* (MK Lj, 1961 — zbirka *Priroda in ljudje*) ravna po Ruplu in Valvasorjevega opisa literature o jezeru ne navaja. Današnjemu bravcu more pomeniti citiranje Valvasorjeve bibliografije o jezeru kvečjemu spisek imen ljudi, in njih del, ki so posvetili nekaj pozornosti tudi temu izrednemu jezerskemu naravnemu fenomenu, saj je tekste same, razen v redkih primerih, skoraj nemogoče dobiti v roke. Zato se v naslednjem omejujemo na citiranje le tistih po Valvasorju navedenih avtorjev in njih opisov jezera, ki so v naših knjižnicah še dosegljivi.

Svoj popis dotakratnih avtorjev in poročil o jezeru, pa naj so bila to samostojna dela ali samo del obširnejših razprav o naravnih znamenitostih, je Valvasor razdelil po piščevi

strokovni usmerjenosti: navaja geografе, kozmografe, topografe, zgodovinarje, naravoslovce, potopisce in celo pesnike. Od geografov, ki jih Valvasor našteva, ostajajo še dandanes pomembni STRABON (7. knjiga, fol. 211), Filip KLUVER (*Germania antiqua*, I. del, knj. 3. in 4.), JANSSON (*Atlas minor Janssonii*, II. del), Abraham ORTELIUS (*Theatro orbis terrar.*, fol. 41) ter MERCATOR in FOURNIER. Med kozmografi sta pomembnejša Sebastin MÜNSTER (*Cosmographia universa 1525*) in Johann RAUWEN (*Cosmographia maior*), med topografi pa predvsem Matej MERIAN (*Topographia Provinciarum Austriacarum*, knj. 4., list 111); med zgodovinarji pa Martin BAUČER (*Annalibus Noricis*), Martin ZEILLER (*Epistolischen Schatz-Kammer*, str. 86), J. Ludvik SCHÖNLEBEN (*Apparata h Carniola antiqua et nova*), Edward BROWNE

Prva stran latinskega opisa jezera v verzih. Amoenissimae iuxta anque fertilissimae in convallibus sitae Regiunculae Circenizae descriptio, iz knjižnice Narodnega muzeja v Ljubljani
Gruberjeva razlaga jezerskega fenomena, dodana nje-govim Pismom kot priloga. (Vse slike so uporabljene z odobritvijo uprave knjižnice Narodnega muzeja v Ljubljani, iz katere knjižnega fonda so fotografirane.)

(v *Acta philosophica*), Jurij WERNER (*De admirandis Hungariae aquis*, 1551) in baron Sigismund HERBERSTEIN (*De admirandis rebus naturae*). Med naravoslovci so pomembnejši Henrik OLDENBURG, J. H. SEYFRIED in predvsem pater Atanazij KIRCHER (*Mundus subterraneus*, 1678). Med pesniki, ki opevajo jezero, je Valvasorju znan le Jurij Sigismund baron HALLERSTEIN.

Morda ne bo odveč, če navedemo k Valvasorjevemu še dva, tri pesniške opise Cerknjskega jezera: poleg Vergila opeva jezero tudi Dante ALIGHIERI (*Divina Comedia*, *Pekel*, XXXII. spev) in Jurij LEONBERG (*AMOENISSIMAE IUXTA ANQUE FERTILISSIMAE IN CONVALLIBUS SITAE REGIUNCULAE CIRKNIZAE DESCRIPTIO*, tiskana v Regensburgu); pesem vzneseno in v Vergilovem slogu ponavlja opis jezera izpod peresa drugega, resnejšega pisca. Datiranje teh listov (pesem obsega 8 strani latinskih verzov), iztrganih iz doslej neznanе knjige — kar bi sodili po paginaciji ob spodnjem robu originala, ki ga hrani knjižnica Narodnega muzeja v Ljubljani —, je trenutno še dvomljivo, ne bi pa dosti pogrešili, če postavimo nastanek te pesmi v drugo polovico ali na konec XVII. stoletja. Pr'zadeven latinist ali slovstveni zgodovinar, ki bi se je lotil, bi to uganko lažje rešil.

2.

JURIJ WERNER (Georgio Wernero), zdravnik na Dunaju, je leta 1505 napisal spominski spis o čudovitih ogrskih vodah, *Hypomnematation de admirandis Hungariae aquis*, ter ga leta 1551 na Dunaju tudi izdal. Spis je bil posvečen baronu Žigi Herbersteinu, saj ga je ta v svojem *Admirandis rebus naturae* opomnil tudi na Cerknjsko jezero. Werner je jezero predstavil na Koroško (Kärnten), vendar mu tega skoraj ni zameriti; takratni pisci dostikrat niso imeli jasnih predstav o deželni razmejitvah. Seveda je naravna posebnost Cerknjskega jezera pritegnila tudi njegovo pozornost. Vendar je njegov opis le-tega razmeroma skromen: poleg ugotovitve, da na jezeru lahko v enem letu orjejo, sejejo, žanjejo, kosé, lové in ribarijo, sicer omenja jezerske pritoke, potoke in studence, ne imenuje jih pa po imenu ter sploh ne navaja jezerskih požiralnikov ali jam. Pojav ponikanja samo opiše, ne skuša ga pa razložiti. Navaja le med ljudstvom ustaljeno mnenje, da mora v okoliških gorah obstajati nekaj podzemeljskih jezerc, ki naj bi bila glavni dovajalci vode v jezero. Prav tako naj bi po njegovem mnenju bilo pod jezerskim dnom (jezeriščem) še drugo jezero, ki napolnjeno po pretoku vode

iz jezerc v okoliških gorah vodo zopet iztiska nazaj v pravo jezero nad seboj. Ohlapnim razlagam manjka verjetnosti, zato se potem ni čuditi, da so vsi, s piscem vred, tej nezanesljivi teoriji le na pol verjeli. Prav tako preseneča Wernerja pojavljanje živih rac ob naraščanju vode iz bruhalnikov. Jezersko dno primerja situ ter s tem vsaj približno dokazuje nekaj zdrave razsodnosti ob različnih razlagah, ki so brez dvoma o tem pojavu krožile. Govori tudi o obilnem ribolovu ter o izredni velikosti jezerskih postrvi, ki pa po njegovem mnenju v kratkem času letnega jezerskega obstoja nikakor ne morejo dorasti do tiste presenetljive velikosti in teže, kakršno dokazujejo pri ulovu ob odteku jezera. Podobnih nedoslednosti v njegovem opisu bi lahko navedli še več, vendar to ni namen tega sestavka.

Wernerjev opis jezera je v povzetku vključil Valvasor kot uvod k lastnemu opisu jezera v Slavi.

EDUARD BROWNE (Browen, pri Pohlinu Brawn), angleški zdravnik, prirodoslovec in potopisec, je leta 1673 v *Acta philosophica*, publikaciji londonske *Royal Society*, objavil potopis s Kranjske in drugih naših dežel pod Avstrijo in Turčijo (*A Brief Account of some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola and Friuli. As also some Observations on the Gold, Silver, Copper, Quick-silver Mines, Baths and Mineral Waters in those Parts with the Figures of some Habits and Remarkable Places*, London 1673; druga izd. 1687, franc. prevod 1674, nemški prevod 1686) ter se v IV. delu le-tega pomudil tudi z bežnim opisom Cerknjskega jezera. Kratek ogled jezera mu za ta opis ni mogel zadoščati, zato poseže po predhodnikih ter dostikrat prav nekritično kar prepisuje iz njih. Zato se njegov opis tudi ne razlikuje dosti od Wernerjevega in je dovolj, če ga tu le omenimo.

Jezuit in profesor naravoslovja, ATANAZIJ KIRCHER (P. Atanasius Kircherus) iz Würzburga, je leta 1678 izdal obširno delo o podzemskem svetu pod naslovom *Mundus subterraneus*, v prvem in drugem zvezku opisuje tudi Cerknjsko jezero. Problem natekanja in odtekanja jezera skuša tudi Kircher razložiti s teorijo o skritih gorskih zbiralnih jezercih v Javornikih, s sifoni med pravim jezerom in jezerom pod njim. Prepričljiv pa ostaja prav toliko kot pred njim Werner. Primerjava doslej omenjenih razlag pa dokazuje, da je bil predvsem Kircherjev opis tega pojava osnovna Valvasorjeve razlage. Le z malenkost-

nimi pridržki ga je namreč povzel — po originalu v latinščini — v uvod k svojemu opisu jezera.

3.

Ko je dr. JANEZ LUDVIK SCHÖNLEBEN leta 1672 v Ribnici pričel pisati svojo *Carniola antiqua et nova*, je imel vsekakor v načrtu, vključiti v to tako obširno zamišljeno delo tudi podrobnejši topografsko-statistični opis Kranjske po njenem tedanjem stanju. *Apparatus Carniolae antiquae* je dejansko le dodatek k zgodovinskemu opisu Kranjske; ko pisec v tretjem in naslednjih poglavjih tega dela po abecednem redu niza opise starih naselij z njih zgodovino, imena geografskih objektov, gora, dolin, rek in jezer, se dotakne tudi presihajočega Cerkniskega jezera.

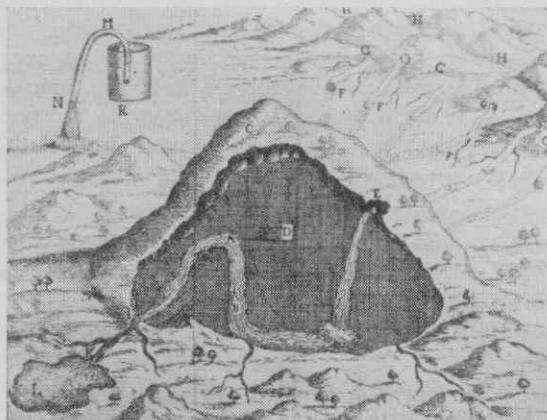
V svojem sicer kratkem opisu jezera pa se Schönleben ne oddaljuje dosti od svojih predhodnikov. Že bežna primerjava Wernerjevega in Kircherjevega opisa z njegovim dokazuje, da si ni delal problema s pojavi, ki so nekaj let pozneje tako pritegnili Valvasorja, da jim je poleg spisa za Royal Society posvetil kar skoraj celotno četrto knjigo svoje *Slave*. Schönlebov opis jezera se omejuje na takrat znane in veljavne razlage za tisti čas tako presenetljivih razmer na jezeru in okoli njega. Kot vse opisovalce doslej je tudi njega predvsem pritegnila ugotovitev opazovalcev življenja ob jezeru, da se dá na jezeru v enem letu sejati, žeti in kositi, spravljati steljo, pasti živino, loviti in ribariti. To dejstvo, ki ga je bolj ali manj potrjevalo jezero samo, so vsaj do Schönlebna vsi pisci navdušeno podčrtavali kot nekakšno geslo svojih sicer logičnih razlag skromnih opisov, saj jim je to mimo iskanja pravega vzroka tega jezerskega fenomena še najlažje steklo izpod peres.

Ni dvoma, da si je Schönleben jezero ogledal tudi sam. Kot klerik in zgodovinar pa si lastnega mnenja ob pojavih, ki so mu jih jezerčani skušali pojasniti, pa jih ni razumel, ni mogel ustvariti. Močneje pa je nanj vsekakor vplivala takratna dosegljiva literatura o Cerkniskem jezeru, predvsem Kircherjeva razlaga jezerskega presihanja in natekanja, ki je vsaj za tisti čas najdoločneje posegala v razlago tega sicer zelo zamotanega pojava. Zgodbic z jezera, ki sta jim poleg njega verjela tudi Valvasor in deloma celo Steinberg, v svojem skopem opisu ni ponavljal v toliki meri kot kasneje Valvasor, ni pa niti najmanj skušal dognati resnično stanje na jezeru ali vsaj preveriti nekatere od izmišljotin. Torej ni pretirano, če trdimo, da so vsaj do Tobije Gruberja vsi opisovalci jezera skoraj slepo

verjeli marsikateri potegavščini šegavih domačinov, ki so si v lastno zadovoljstvo prav radi privoščili marsikaterega učenega »škrica«, če jih je ta le prevsiljivo spraševal o stvareh, ki so bile vsaj njim dobro znane in razumljive.

Schönleben v svojem opisu le na kratko navaja obseg jezera, njegovo lego ter le štiri vasi okrog njega: Lipsenj, Jezero, Otok in Martinjak. Omenja pa dalje, da skozi vasi in ob njih priteka v jezero nekaj potokov, ki potem v njem poniknejo; ne navaja pa jih niti po številu, niti ne imensko. Poleg že omenjene ustaljene trditve vseh dotodanjih opisovalcev, kaj vse se dá početi na polnem ali presahlem jezeru, se le bežno dotakne tudi jezerskega presihanja, oziroma izginjanja in zopetnega naraščanja jezerskih dotokov po nevidnih vodnih kanalih ter tako posredno pritrjuje ideji o podzemnem jezeru pod jezerskim dnom, misli, ki jo je spočel Werner in uveljavil Kircher. Pojavljanje rib, predvsem ščuk, ob naraščajočem jezeru in dejstvo, da te prihajajo iz bruhalnikov v jezero že dorasle, mu je prav tako problem, ki ga omenja, a ga ne skuša pojasniti. V podrobnosti ribolova na jezeru se ne spušča, govori le o obilnem ribolovu, ne da bi pri tem z besedo omenil »ribiška suha leta«, ko jezero zaradi neobičajnega zastoja v odtoku ali naraščanju ne obdaru okolišanih s takim ribjim obiljem. Njegova trditev, da je nastalo jezero po vsej verjetnosti z zemeljskim udorom na tem kraju ter da so tako nastale ponikalnice, zbiralniki in bruhalniki, da ne omenjamo domnevnega jezera pod pravim jezeriščem, ki so vzrok občasnemu presihanju in naraščanju jezera, izhaja slej ko prej iz Kircherjeve razlage. Pri tem pa Schönlebnu tudi ni zameriti nesamostojnih ponavljanj, saj se kot zgodovinar in pisec tako obširnega dela ni utegnil podrobneje baviti s problemi, ki jih niso znali zadovoljivo rešiti niti naravoslovci sami.

L. 1685, torej le nekaj let pred Valvasorjem, je E. G. KAPPELIUS objavil v Hamburgu v knjigi *Znamenitosti sveta (Denkwürdigkeiten der Welt oder sogenannte RELATIONES CURIOSAE)* slovenskemu bralcu dvoje le malo znanih krajših sestavkov o Rib in vodi bogatem Cerkniskem jezeru (*Der Fisch und Wasserreiche Czircknitzer See*) in Paše bogatem Cerkniskem jezeru (*Weydreiche Czircknitzer See*). Ta, skoraj enciklopedična sestavka sta opremljena z dvema zelo uspelima bakrorezoma, od katerih prikazuje prvi ribolov, drugi pa lov na divjad na Cerkniskem jezeru. Pisec omenja svojo pot do jezera preko Ljubljane, ki je zanj prestolnica Koroške (Haupt-

Steinbergova upodobitev Kircherjeve razlage o natananju vode v jezero. Po Kircherjevi zamisli se padavinske vode s hribov HHH zbirajo v GGG potočke, ki pri FFF ponikajo v zemljo in se izlivajo v podzemno votlino D v osrčju gore C skozi odprtino E; iz D pa preko naravnega sifona ali natege AB skozi ustje I odtekajo nadzemno do K in dalje v jezero L. Zamisel je podkrepljena s preprostim fizikalnim primerom natege NM in posodo R

Stadt in Kärnten — naj temu pripišemo Wernerjevo botrstvo?), Borovnice (Brounitsa) in čez Pokojišče, torej po tako imenovani Opatovi poti, v Cerknico. Navaja tudi jezerske požiralnike, ki jih poimenuje v jeziku »ki ga tam uporabljajo«, namreč Vodanas (Vodonos), Reshetu (Rešeto), Sitarza (Sitarca), Ribichkama (Ribiška jama), Naknishu (verjetno Na Križu), Levishe (Levišča) in Kottel (Kotel).

Kappeljeva sestavka sta kljub dejstvu, da sta bila objavljena tik pred Valvasorjevo odločitvijo, da po vzoru Merianove *Topographiae provinciarum Austriacarum*, ki je vsebovala pri opisu naših dežel marsikatero skoraj neodpustljivo površnost — grehom Martina Zeillerja — napiše doslej najboljše in najizčrpniji popis Kranjske, skorajda popolnoma izginila v pozabo.

Prvi opis Cerkniskega jezera izpod peresa Janeza Vajkarda VALVASORJA, ki ga je leta 1687 ali le malo pred tem, napisanega v latinščini in pod naslovom *Lacus Cirknicensis rarissimi Carniolae cimelii potiora pheonomena*, poslal angleški Royal Society v London ter zanj prejel častno članstvo tega slovitega znanstvenega društva, je v nekem smislu le priprava na obdelavo istega gradiva, ki ga je potem tako s pridom vključil v Slavo. Da se je dela lotil res temeljito, dokazuje njegov uvod v opisovanje jezera, kjer citira Wernerja, Kircherja in Schönlebna po originalu v latinščini. Kljub temu, da vsem očita pomanjkljivosti in mestoma površnost, pa se sam ne dokoplje do prav nič bolj utemeljene ali dokazljive razlage samega jezerskega fenomena: tudi on samo ponavlja Kircherjevo teorijo o dovajalnih jezerih v Javornikih in podzem-

nem jezeru pod Cerkniskim jezeriščem. V želji, da bi bil v opisu čim izčrpniji, vpleta v besedilo vrsto potegavščin, ki jim je slepo verjel. Krivdo za marsikatero od njih lahko pripisujemo navihanemu ribiču Roženti in ne Valvasorju samemu. Kar pa zadeva problem naravnega presihanja in naraščanja jezera, nenavadnih lastnosti bruhalnih in požiralnih jam na jezeru, pa mu ni očitati drugega kot to, da se iz splošnega takratnega znanstvenega obzorja ni zmožal dvigniti niti on niti kdo drug ter da je jedro problematike jezera uspela rešiti šele vrsta raziskovalcev-strokovnjakov iz dobe na prehodu iz XIX. v XX. stoletje, torej šele moderna znanost.

4.

Skoraj sedemdeset let po Valvasorjevi Slavi izide na Slovenskem, v Ljubljani, prvo obsežnejše delo, posvečeno izključno samo opisu tega znamenitega kraškega pojava, Steinbergovo Izčrпно poročilo o Cerkniskem jezeru ležečem na Notranjskem Kranjskem (GRÜNDLICHE NACHRICHT von dem in dem Inner-Krain gelegenen CZIRKNITZER SEE). Kljub temu, da je to obsežno samostojno delo Kraševca Steinberga doživelo natis v Ljubljani, izdajo v Gradcu in natis francoskega izvlečka tudi v Bruslju (Pohlin in za njim Steska zmotno navajata Haag), ga Kidričeva Zgodovina slovenskega slovstva, po vojni pri Slovenski matici natisnjena Zgodovina slovenskega slovstva v Legiševi redakciji, niti njegova krajša Zgodovina slovenskega slovstva iz zbirke Kosmos (MK Lj. 1963), niti pisci študij o naši predrazsvetljenski ali razsvetljenski znanstveni literaturi ne omenjajo, po pomembnosti pa tako rekoč neopravičeno zapostavljajo. Bolj znan je zgodovinarjem (F. Orožen, Vojvodina Kranjska; B. Grafenauer, Zgodovina narodov Jugoslavije, II., str. 782; V. Steska DiS XXVIII), naravoslovcem in etnografom (dr. R. Ložar, Narodopisje Slov. I.; V. Novak itd.) ter večini poznejših opisovalcev Cerkniskega jezera. In vendar bi njegova knjiga zaslužila precej več pozornosti, kot pa je bila deležna doslej. Naj bo samo omenjeno, da je bila kljub ljubljanski in graški izdaji redkost že leta 1850, kot poroča novičar Kosmač v Bleiweisovih Rokodelskih novicah istega leta (»Steinbergove bukve so pa . . . tako redke, da se v malokteri bukvarnici še dobe«). Prava redkost pa je knjiga dandanašnji.

Prvo zamisel, osnutek Izčrpnega poročila, je Steinberg napisal kot komisar za oskrbovanje in popravilo cest na Notranjskem v letih 1718 do 1720. Tega je kasneje, v obdobju stalnega bivanja ob jezeru, znatno razširil;

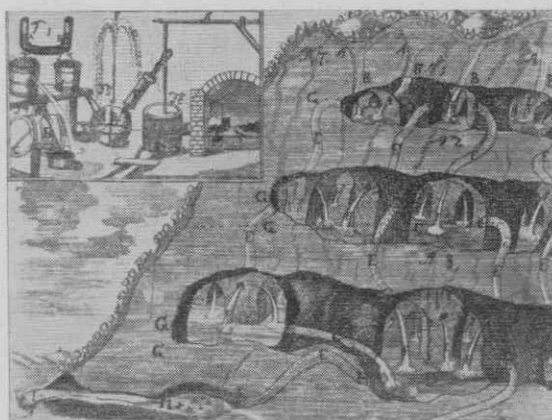

Naslovnna stran z avtorjevim portretom ljubljanske izdaje Steinbergovega opisa Cerkniškega jezera iz leta 1758 (1761). Naslovnna stran graške izdaje iz leta 1761 se razlikuje od gornje le v navedbi kraja ter letnice izida in imenu tiskarja

dopolnitve so opazne že pri sami razporeditvi poglavij v knjigi. Svoje 235 strani obsegajoče in s 34 bakrorezi ilustrirano poročilo pričinja na enak način kot Valvasor, ki mu je vsaj okvirno služil kot vzor. Najprej opiše lego in okolico jezera, okoliške cerkve in jezerske dotoke, spregovori o natekanju in naraščanju jezera, o njegovem obsegu in globini. V četrtem poglavju govori o lovu na jezeru v vseh štirih letnih časih, v petem o lovu na polhe. Naslednje poglavje govori o odtekanju jezera, o njegovih odtočnih jamah in Magdalenskem studencu. Sedmo poglavje je posvečeno ribolovu, poroča o nekdanjih in tedanjih graščinskih pravicah pri ribolovu in razvrstitvi jam pri tem. Osmo poroča o odtoku jezera in odtočnih jamah. V devetem se Steinberg povrne k opisovanju lova po odteku jezera. Deseto in enajsto govorita o zimskem odtekanju jezera in sočasnem ribolovu. Dvanajsto poglavje opisuje prazno in suho jezersko dno, dotoke in bruhalnika Vranjo jamo in Suhodolico. Trinajsto poglavje se pomudi pri močvirjih, ki ne presahnejo, štirinajsto govori o Veliki in Mali Bobnarici. Petnajsto poroča o obeh odtočnih jamah Karlovicah, o votlinah pri Malenskem dolu in Planinskem Malem gradu ter o Predjami. Šestnajsto o povratku vode v jezero, o njegovih izvirih in izvirih pri Vrhniku. Sedemnajsto dopolnjuje poročilo o Vranji jami in Suhodolici, osemnajsto govori o jami Pijavce, devetnajsto pa o spremembah na jezeru med leti 1714 in 1752. Steinberg zaključuje svoje poročilo z nekaterimi navedki iz lastnega življenja: opisuje svoje delovanje na področju mehanike, poroča o svojih izumih merilnih naprav ter se s podrobnim opisom pohvali za izdelavo maketnega prikaza idrijskega živosrebrnega rudnika in talilnic, ki ga je posvetil cesarju in ki je pozneje obtičal v dvorski knjižnici. Sploh vpleta avtor

na mnogih mestih obilo poročila o lastnih doživetjih na jezeru ter pri tem dostikrat ne skopari s pohvalo lastni prizadevnosti. Omembe vreden je tudi opis obiska sicer neimenovanega Angleža in njegove precej fantastične ideje, da bi se kraški vodotok Pivke, Unca in Ljubljance izrabil za vodno pot med Trstom in Ljubljano. Sicer pa se je nekaj podobnega dogodilo tudi Valvasorju.

V opisovanju jezera in okolice je Steinberg znatno izrpnější od Valvasorja. Njegova monografija je rezultat vztrajnega in že skoraj sistematskega dolgoletnega dela, ki pa žal, vsebuje vrsto nedoslednosti, ki se jim Steinberg še ni mogel zavestno izogniti. V razlagi jezerskega naravnega fenomena se do pravega vzroka tega pojava ni povzpел, ves čas ostaja zvest Kircherju in Valvasorju, njuno tolmačenje dotekanja vode v jezero in jezersko presihanje le — ponekod zelo dolgovezno — dopolnjuje in dokazuje z vrsto mehaničnih fizikalnih preizkusov v toliki meri, da mu kasneje B. Hacquet v svoji Oryctographia Carn. skoraj očita pretirano nagnjenost k alkimsitičnemu reševanju teh problemov. Ker ga je bolj zanimala hidravlična zakonitost jezerskega fenomena kot pa njen logični vzrok, zavede s poskusi bralca v nehoteno pritrditev k domnevi o tolikanj ponavljanih imaginarnih jezercih v Javornikih in pod jezeriščem. Sodobnemu bralcu je zanimivejši opis ribolova in lova na jezeru in ob njem; brez pridržka moremo priznati Steinbergu dobršno mero daru za opazovanje živega svete ob jezeru in izredno ljubezen do prirode. Zadnja močno odseva tudi v Steinbergovih risbah, ki vrezane v baker dopolnjujejo njegov opis.

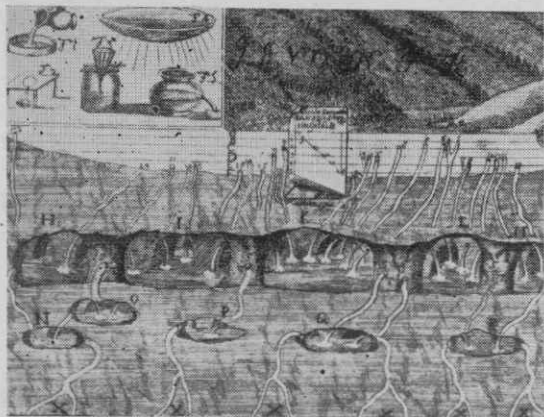
Steinbergova zamisel in razlaga o natakanju vode v jezero. Hidromehanični primeri 1 do 6 so dopolnilo razlage k podobi prereza Javornikov, s katerim avtor skuša dokazati pretakanje padavinskih voda navzdol po kanalih iz enega podzemnega jezera v votlini v drugo pod njim takoj, ko višje doseže svoj pretok; iz najnižjega pa udara voda skozi votlino z racami M v silovitem izbruhu v Cerkniško jezero. Z I je označen bruhalnik Vranja jama

Prizori lova in ribolova, posebno dve, tri risbe množičnega letnega ali zimskega ribolova potrjujejo njegov risarski in slikarski talent. Žal pa so njegove risbe jezerskih jam in votlin — in očitno ne samo po nespretnosti bakrorezca J. Weimmanna — manj uspele, in prav lahko verjamemo, da jih je izrisal po spominu verjetno precej kasneje.

FRANC ANTON pl. STEINBERG, geodet in mehanik pa tudi rudar in slikar, kot govori o njem Hacquet, izhaja iz plemiške rodbine Steinbergov s Pivke na Krasu. Od njegovih prednikov izkazuje rodbinski grb Adriana Steinberga, verjetno ustanovitelja rodbine in prvega, ki je dal gradiču na Kalcu pri Palškem jezeru rodbinsko ime (Valvasor navaja tudi obliko Stamberg) znan je že iz zgodnjega XVI. stoletja — točneje iz leta 1515.

Drugi znani iz te rodovine, ded našega pisca, je bil Jurij (Georgius) Steinberg (1622), njegov sin Wolf Ernest je obdržal gradič v lasti do leta 1687; sin zadnjega, Franc Anton, je ugledal luč sveta 28. oktobra, na dan sv. Simona, leta 1684. Pristavo, imenovano po kapeli in potočku ob njej Marija Magdalena, ki je stala nedaleč od jezera in trga Cerknice, je pisec Izčrpnega poročila najbrže dedoval ali kupil po prodaji rodnega gradiča na Kalcah; v njej je Steinberg preživel vsa leta, kar jih je prebil ob Cerkniškem jezeru. Pristave danes ni več, kraj pa se še sedaj imenuje Marof.

Steinberg je študiral geodezijo in mehaniko na Dunaju. Da ga je mehanika izredno zanimala že v mladosti, poudarja tudi sam; verjetno ga je pred študijem na Dunaju poučeval in mu odkrival skrivnosti mehanike in matematike domači učitelj, sicer lastnik manjše tehniške šole ali kabineta, duhoven Nikolaj Brion, od katerega je Steinberg kasneje, leta 1715, kabinet celo kupil.

Razlaga Steinbergove zamisli dotekanja vode v jezero in pretakanja v namišljeno jezero pod njim. Hidromehanični eksperiment služi kot dopolnilo razlage

Prizor množičnega ribolova na zamrzlem Rešetu. Poleg oljnate podobe zimskega ribolova je to najuspešnejša Steinbergova upodobitev množičnega ribolova na jezeru. Dobro so vidne vse faze zimskega ribolova s saki; podoba nehote spominja na podobne Breuglove slike. V ozadju je vidna Cerknica s Slivnico, desno zgoraj Steinbergova pristava pri M. Magdaleni — Marof, bliže sredini vas Dolenje jezero. Tudi na tej sliki se avtor upodobi kot vestni zapisovalec dogodkov z risalno desko v naročju sredi razgibanega dogajanja ob zamrzlem Rešetu

Leta 1705 Steinberga že zasledimo na Cerkniškem jezeru, vendar je 21-letni mladenič kot gojenec tehnične šole na Dunaju le kot lovec obiskoval pristavo pri Cerknici. Tudi tri leta kasneje, 1708, obišče jezero le kot lovec; uplenjeno izredno jelenje rogovje podari svojemu fevdnemu gospodu, knezu A. Eggenbergu. Leta 1712 je postal ces. kralj. komisar za rudnike, gozdove in ceste na Kranjskem; to službo je opravljal do leta 1724. Sodeč po njegovih navedkih, se je nekako ob istem času tudi stalno nastanil na pristavi pri Cerknici.

Nenavadni naravni pojavi na Cerkniškem jezeru so mladega državnega uradnika pričeli resneje zanimati že kmalu po preselitvi na pristavo; pričel je opazovati naravne spremembe na jezerskem dnu in v odtočnih jamah, se redno udeleževal lova in ribolova ter pričel tudi s prvimi samostojnimi raziskovanji jezerskih podzemnih voda in jam. Izjemni pojav na jezeru, ko to celih sedem let — od 1707 do 1714 — ni odteklo, ga je navedel k sistematičnemu zapisovanju vseh jezerskih pojavov. Obilni ribji lov ob odteku jezera v februarju leta 1714 pa ga je privabil tudi kot slikarja; prizor izredno bogatega zimskega ribolova je upodobil tudi v oljni sliki, ki jo je pozneje poklonil svojemu pokrovitelju, grofu Gašpru Kobenzlu, lastniku gradu Novi Stegberg (ohranjeni dva dve kopiji te slike, eno hrani uprava Narodnega muzeja v Ljubljani). Kobenzl se je sam prav tako zelo zanimal za pojave na jezeru, brez dvoma je mlademu Steinbergu s tem precej podprl vneto za raziskovanje. Ker je imel Steinberg pod službenim nadzorstvom deželno cesto iz Ljubljane do Trsta, torej pred-

vsem poplavno nevarni odsek med Postojno in Logatcem, kjer je pri Planini in v Planinski dolini vsakršna sprememba vodnega režima nevarno ogrožala cesto, je bil torej tudi službeno primoran zasledovati in opazovati vsako spremembo pri odtočnih jezerskih vodah in splošnem stanju jezera.

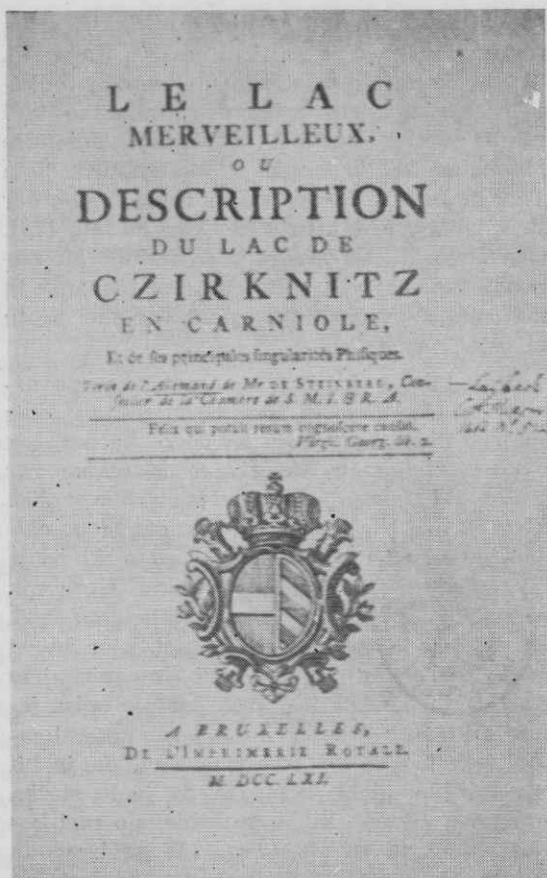
Kot navdušen matematik in mehanik se je hkrati ukvarjal tudi z različnimi mehničnimi problemi in poskusi; leta 1717 mu uspe izdelati napravo za topografsko načrtovanje, ki jo sam imenuje *Compositum*. Vse kaže, da mu je z nasveti še vedno izdatno pomagal nekdanji učitelj Nikolaj Brion. Aprila istega leta ga je deželna vlada poslala v idrijski živosrebrni rudnik, saj je nadzorstvo nad njim zaradi preočitnega zanimanja za Cerkniško jezero precej zanemarjal. Že naslednje leto, 1718, pa ga vlada imenuje za deželnega komisarja pri oskrbovanju in popravilu cest na Notranjskem; spet doma in ne preobremenjen s službenimi posli je pričel pisati prvo verzijo svojega Izčrpnega poročila o jezeru. Za to delo, ki je osnutek kasnejše *Gründliche Nachricht*, je porabil dve leti. Naslednje leto raziskuje Steinberg jame okoli Postojne in Predjame, vendar ne z isto vnemo kot Cerkniško jezero. Leta 1720 je za nekaj časa zapustil Cerknico in se preselil v Ljubljano; v tem času naveže tesnejše stike z opati v samostanu v Bistri, ki je bil lastnik gradiča Loško pri Cerknici in pravic ribolova na jezeru. Tudi ta čas je sam ali v spremstvu opatov pogostoma obiskoval jezero in gozdove ob njem.

Problem plovnosti reke Ljubljanice in iskanje možnosti njene razbremenitve ob poplavih za ljubljanskim Grajskim gričem je zaposlil tudi Steinberga. Leta 1723 je bil imenovan za inšpektorja vodnih poti pri trgovinski komisiji na Ogrskem; s sodelavci je opravil obsežno potovanje in preučevanje plovnosti večine slovenskih rek. Prav to delo pa mu je preprečilo dokončno obdelavo njegovega Poročila o jezeru. Takoj naslednje leto, 1724, je moral znova v Idrijo, kjer prevzame upravljanje tamkajšnjega rudnika. Kot neutrudljiv, vsestranski matematik in mehanik uvede nekaj izboljšav na rudniških napravah, konstruira nov čistilec rude, hkrati pa izpopolnjuje lastne zamisli merilnih instrumentov: med temi predvsem naprave za topografsko merjenje, ki jo imenuje *Universal geometricum*, ter njej v dopolnilo sestavi matematične merilne tablice, *Tabulae praetorianae speciales*. Naslednje, česar se je v Idriji lotil, je bil sila natančen posnetek idrijskega rudnika z vsemi napravami v obliki makete, imenovane

Idmographia metalli fodinarum hydricarum mechanica, ki jo je posvetil cesarju Karlu VI. O tem izredno domiselnem in tehnično odličnem miniaturnem prikazu rudnika so tudi pisali: Franc. Burman v svojem *Tractatto Magnalia Dei*, izdanem v Wolfenbüttlu leta 1730 in Joh. X. Mayer v *Das Neueste von der Zeit*, izišli v Frankfurtu in Leipzigu leta 1731. Oba avtorja sta vsekakor o Steinbergu napisala tudi kaj več, torej vsaj kot mehanik in matematik evropskemu znanstvenemu svetu ni ostal neznan.

Prav tako v Idriji ali pa ne dolgo po vrnitvi v Cerknico je Steinberg sestavil opis svojega čistilnega stroja za rudo, *Lutum, seu modus lutendi in Idria, eine Maschine zur Hallen-Wäscherey, vermittels welcher taglich uber 50 und mehr Centner Erz seynd geschiden, und zu Gute gebracht worden*, ki pa je bil objavljen šele 1746 na Dunaju. Upravnik rudnika v Idriji je ostal nekako do leta 1735, ko ga spet zasledimo v Cerknici, kjer znova vneto prične z raziskavami in zbiranjem gradiva za izpopolnitev prve verzije opisa jezera. Verjetno je upravniške posle opustil zaradi bolehnosti, saj poudarja sam, da je bil od leta 1740 dalje bolan in da je le stežka zmagoval napore, ki jih je zahtevalo raziskovalno delo na jezeru. Leta 1747 ga je vlada končno le upokojila. Steinberg se zdaj stalno naseli na pristavi ob jezeru. Svoja raziskovanja in opazovanja opravlja smotrneje, tudi rokopis, ki mu je v teh letih dodal vrsto risb prizorov z jezera in okolice, dokonča in pripravi za tisk. Knjigo je zdaj posvetil sinu svojega delovnega pokrovitelja, grofu Karlu Kobenzlu, pričakujoč od njega tudi denarne podpore pri izdaji. Leta ga niso ovirala, da se med 1751 in 1755 ne bi še intenzivneje ukvarjal z raziskovanji na jezeru, tako ga še leta 1755 srečamo pri ogledih Vranje jame, Suhodolice, Skedence in obeh Karlovic. Tokrat je raziskoval v spremstvu prelata iz Bistrice. Znova je prehodil in premeril Rakov Škocjan, predvsem Tkalco jamo, sodeluje pa tudi kot svetovalec pri gradnji nove ceste od Postojne do Logatca. Še dve leti, vse do zaključka rokopisa, se zelo požrtvovalno ubada z raziskovanjem jezerskih pojavov in jam, leta 1757 raziskuje kot zadnjo jamo Vodonos.

Naslednje leto prično v tiskarni Ane Elizabete Reichhard tiskati njegovo knjigo. Vdova Reichhardova je leto pozneje, 1759, tiskarno prodala tiskarju Janezu J. Heptnerju; menjava v lastništvu tiskarne ter verjetno tudi visoki stroški za tisk so vzrok, da tiskanje knjige ni kaj prida napredovalo. Steinberg je do izida knjige v letu 1761 — najprej

Naslovna stran bruselske izdaje Steinbergovega skrajšanega opisa Cerkniskega jezera iz leta 1761

tiskana naslovna stran nosi letnico 1758! — uspel tekstu dodati še nekaj, v letu 1760 ugotovljenih in opisanih akustičnih posebnosti, oris lastnega delovanja kot mehanika in kratak opis sprememb na jezeru. Graška izdaja njegovega Poročila nosi leti ico 1761. Zanimivo pa je, da se razen v naslovni strani in prvih straneh posvetila do pičice ujemata v tisku. Ob tem se nehote porodi domneva, da je lahko ljubljanski tiskar Heptner, ki mu je del nevezanih pol izdaje ostal v skladišču, ali pa mu Steinberg ni mogel pravočasno plačati tiska, odstopil ali prodal v Gradec, kjer so ponovno natisnili le prvo polo knjige in jo kot graško dali v prodajo. Žal arhiv nekdanje Blasnikove tiskarne ni ohranjen, sicer bi to uganko lažje razrešili. Še isto leto, torej 1761, pa je v Bruslju izšel francoski prevod kratkega izvlečka njegove Gründliche Nachricht pod naslovom *Le lac merveilleux ou description du lac de Czirknitz en Carniole*, posvečen grofici Kobenzlovi. Bruseljska izdaja njegova opisa jezera je torej ponovno utrdila znanstveni sloves tega neutrudljivega

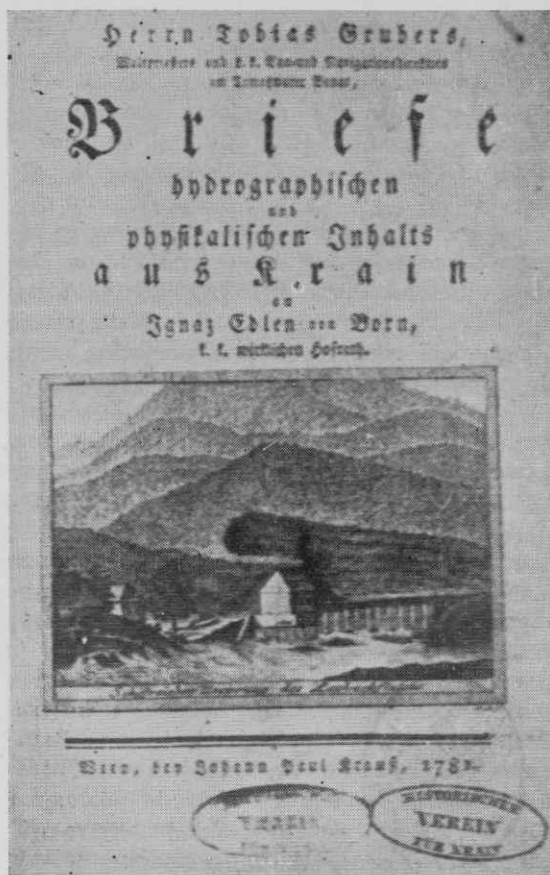
domačega raziskovalca in opisovalca že svetovno znanega fenomena Cerkniskega jezera.

Steinberg je umrl 7. februarja 1765 v Ljubljani.

Dvajset let za Steinbergovo graško in bruseljsko izdajo Izčrpnega poročila o jezeru, leta 1781, je na Dunaju izšla drobna knjižica Pisem hidrografske in fizikalne vsebine s Kranjske (*BRIEFE hydrographischen und physikalischen Inhalts AUS KRAIN*), ki jih je pisal jezuit Tobija GRUBER. Gruber je ta pisma naslovil vladnemu svetniku, grofu Ignacu Bornu, ki je bil tudi pokrovitelj objave. V dvanajstih pismih, katerim dodaja kratak (in nepopoln) seznam ponikalnih voda na Kranjskem, razglablja Gruber o problemu kovanja razbremenilnega kanala za ljubljanskim grajskim gričem, o Cerkniskem jezeru in Planinskem polju ter tamkajšnjem vodnem režimu in o dolomitskih in kraških rekah, stekajočih se v Tržaški zaliv.

Hidrotehnik Tobija Gruber, polbrat znane graščitelja po njem imenovanega kanala v Ljubljani, opisuje Cerknisko jezero in svoja opažanja ob nekajdnevem obisku jezerskih bruhalnikov in odtočnih jam v osmih »pismih« (4. do 11.), kjer ne samo da bežno oriše že tolikokrat opisane naravne posebnosti, temveč se marsikod, kritično zavračajoč razlage predhodnikov, predvsem Valvasorja in Steinberga, poglubi v logičnejšo, znanstveno bolj utemeljeno in prav tako z laboratorijskimi primeri podprto razlago nekaterih jezerskih pojavov. Brez dvoma sta oba Gruberja temeljito preučila vodne razmere Krasa in Notranjske, Gabrijel še toliko bolj, saj je bil ves njegov projekt kanala odvisen od gibanja voda na Notranjskem. Domneva, da je Pisma Tobiji inspiriral Gabrijel, verjetno ni daleč od resnice, saj so uvodna tri pisma več ali manj le opravičevanje pred javnostjo ob škandalu, do katerega je pri gradnji kanala prišlo.

Gruber je obiskal Cerknisko jezero ter si ogledal njegove bruhalne in požiralne jame dobesedno s Steinbergovo knjigo v roki. Kjer koli pride v nesoglasje z njim, ga netendenciozno popravlja; sâm jezerski fenomen pa, opirajoč se na v štiri točke skržena dognanja, razlaga tako, da nastaja jezero zato, ker skozi kraška tla ne zmore odteči toliko vode, kolikor je kot padavine priteka z gora v jezersko korito. Torej je hidrograf Gruber prvi, ki navaja za vzrok jezerskega fenomena tudi padavinske razmere v Cerkniški kotlini in njeni najbližji okolici in trdi, da teče voda tudi pod jezerom v členoviti jamasti strugi, ki skozi požiralnike sprejema še jezersko vodo. Svojo teorijo o jezerskem pojavu podkrepi z

Naslovna stran Pisem s Kranjske, ki jih je Tobija Gruber izdal na Dunaju leta 1781

odlično risbo, ki se v mnogočem razlikuje od Kircherjeve ali Steinbergovih. Kot fizikalni primer pa Gruberju zadostuje princip Heronovega studenca, ki ga uporablja tudi za razlago vzroka obeh občasno presihajočih studencev izpod Križne gore in Magdalenskega studenca. Risbe jam, ki si jih je ogledal, Rakovega Škocjana in panoramska risba jezera so tehnično bolj uspele od Steinbergovih ter vsekakor dvigajo vrednost te drobne, danes prav tako težko dosegljive knjižice.

Grof Born, ki je Gruberjeva Pisma na Dunaju izdal, je leta 1784 objavil še Gruberjev Dodatek k Pismom, leto kasneje pa še Nadaljevanje k temu Dodatku. Vsebina obeh delc se v glavnem trudi podkrepiti že v Pismih nakazano opravičevanje Gabriellove špekulacije in polomije s kanalom. Tudi Gabriellov naslednik pri gradnji, višji pionirski oficir Struppi, se v tisku priključi tej polemiki.

Vsa dotedanja literatura o Cerkniskem jezeru je ob koncu XVIII. stoletja dosegla že tolikšen obseg, da so tudi pisci z drugih znanstvenih področij vsaj najpotrebneje že črpali iz nje. Ne bo odveč, če omenimo vsaj neka-

tere. Tako se zdravnik Baltazar HACQUET v prvem delu svojega Opisa zemeljske površine Kranjske in sosednih dežel (*Oryctographia Carniolicæ, I.*, Leipzig 1778) delno naslanja na Steinbergov opis, dodaja pa lastna opazovanja objezerskih tal, nekaterih bruhalnikov in obeh Karlovic. Nič manj zanimiv ni njegov bežni opis karlovške steklarne (glej tudi: dr. Vl. Valenčič, *Steklarni na Notranjem Javorniku*, Kronika III/1955, št. 2. s celotnim citatom Hacquetovega opisa). Podrobnejšega opisa jezera pa kljub namenu Hacquet v *Oryctographiji* ni objavil. Pomembna pa je tudi geografska karta Krasa, ki jo avtor prilaga svoji knjigi; zrisal mu jo je Fr. Baraga in vanjo že vnesel tudi kraške jame.

Hkrati se za jezerski fenomen zanimata tudi A. T. LINHART (*Poskus zgodovine Kranjske, I. del*, str. 305) in Laurenti, pa tudi ZOIS.

Leta 1795 objavi Valentin VODNIK v Veliki pratiki tudi kratek sestavek *Popisovanje kranjske dežele*. Preprost in strnjen, a za tiste čase in sam pratikarski namen dovolj nazoren opis govori o Cerkniskem jezeru takole: V Notranjem Kranjskem je Cerkniško jezero, v katerem so trije otoki. Pozimi je polno vode, poleti se skoraj vse posuši: ob tem času v njem orjejo, sejejo, žanjejo, travo kosé in lov držé. Na jesen se z vodo napolni, katera iz podzemeljskih lukenj črne ščuke sabo prinese. Kadar poleti močno grméti in dež iti začne, tedaj tudi poleti voda skozi nekaterih dvajset lukenj hahljati začne, tako silno, da se vse jezero v 24 urah napolni ino dostikrat pokošeno seno spraviti ne utegnejo.

Toliko pove o Cerkniskem jezeru V. Vodnik. Temu sicer kratkemu, površnemu, a prvemu opisu jezera v slovenskem jeziku botruje predvsem Valvasor. Če bi Vodnik upošteval Steinbergov ali Gruberjev opis jezera,

Naslovna stran III. knjige B. Hacqueta *Oryctographia Carniolicæ* s podobo Cerkniskega jezera na levi. Tudi to je izrisal Hacquetov kartograf Fr. X. Baraga

mu nerodnost s črnimi ščukami (pri Valvasorju so to le črne race) ne bi ušla v tisk.

Leta 1803 je o. Marko POHLIN izdal kratko bibliografijo pod naslovom *Bibliotheca Carniolae*. V njej zaseže opise jezera mnogih doslej že omenjenih piscev, pa tudi nekaj takih, ki nam ostajajo znani le po njegovi navedbi. Pohlin navaja dela Baučerja, Browna, Gruberja, Hacqueta, Meriana, Steinberga in Valvasorja, pa Nikodema FRISCHINA *De lacu Cirknitio*.

6.

Izboljšanje prometne zveze med Trstom, Ljubljano in Dunajem preko Krasa in Notranjske je vključevalo tudi načrtnejšo preučitev kraškega sveta samega. Prvega vprašanja v zvezi s tem, raziskave kraških vodnih tokov, se je lotil okrožni inženir v Postojni, Alojz SCHAFFENRATH — lani smo gledali v Notranjskem muzeju v Ljubljani razstavo njegovih risb Postojnske jame — ter na podlagi lastnih opazovanj in odkritij sestavil leta 1835 načrt za regulacijo odtočnih voda Cerkniskega jezera. Regulacijskemu načrtu je priložil doslej najpopolnejšo karto jezera; osnutek le-te hrani Arhiv Slovenije v Ljubljani. Takoj za Schaffenrathom je leta 1840 Lindner raziskoval podzemne reke in tokove v Istri in okolici Trsta. Rezultati teh raziskovanj so napotili dunajskega anatoma dr. VOIGTA, da je staro zamisel o povezavi Reke in Trsta z Ljubljano (in Dunajem), še v času Steinberga in Gruberjev — spomnimo se samo ideje neznanega Angleža, ki jo Steinberg in T. Gruber omenjata — zamišljeno kot vodno pot, predelal v železniško traso. O svojem načrtu, pri katerem je nameraval izkoristiti kraške jame kot predore, je izdal na Dunaju knjižico *Vorschlag zu einer Eisenbahn, welche Triest und Fiume direct unter einander und beide wieder mit Laibach auf dem möglich kurzem Wege verbinden*, Wien 1850 (Predlog za železnico, ki bi Trst in Reko med seboj in obe zopet z Ljubljano po najkrajši poti povezovala). V njej svetuje temeljito raziskavo podzemeljskih jam na Krasu in njih podzemnih voda, kar naj bi poleg drugega odločno pripomoglo tudi pri ureditvi zadnje čase nestalnega presihanja Cerkniskega jezera in izsušitvi Ljubljanskega barja. Torej v glavnem obnovljeno delo obeh Gruberjev! Še isto leto je dunajski naravoslovec in jamar dr. Adolf SCHMIDL pričel z raziskovanjem dotlej neraziskane Malograjske jame pri Planini. Rezultat teh raziskav je knjiga *Die Grotten und Höhlen von Adelsberg, Lueg, Planina und Laas* (Jame in votli-

ne pri Postojni, Predjami, Planini in Ložu), ki je izšla štiri leta pozneje na Dunaju. V njej Schmidl omenja tudi zamisel obširnejše študije o topografiji omenjenih jam in votlin, v katero je nameraval vključiti sestavek o odtočnih vodah Cerkniskega jezera (*Die Abzugshöhlen des Zirknitzer Sees*). Podobni geološko-geodetski študiji sta v *Denkschriften kais. Akademie der Wissenschaften* na Dunaju objavila tudi HÖCHSTETTER in SZOMBATNY. Tolikšno sistematsko raziskovanje Krasa pa je opogumilo tudi domačine same. Iz nuje, da uredi neenakomerno presihanje in odtekanje jezera, ki je močno škodovalo objezerskemu gospodarstvu in poljedelstvu na njem, prično tudi domačini raziskovati predvsem obe Karlovici. To domače zanimanje je napotilo najprej Jožeta BENKA — Podgrivarskega, da je leta 1850 objavil v Bleiweissovih Rokodelskih novicah v nadaljevanjih krajši opis jezera pod naslovom *Popis Cerkniskega jezera na Notranjskem*. Benkovo pisanje je pravzaprav le kratka obnova Gruberjevih pisem, v kateri se bežno dotakne nekaterih Steinbergovih in Gruberjevih trditev. Zanimiva v opisu so imena bruhalnikov in ponikalnic, razlaga nekaterih imen in poziv, naj bi o Steinbergu slovenski časniki kaj več pisali. Skoraj deset let za podobnim spisom Dragotina DEŽMANA *Notranjske gore in Cerknisko jezero* (Novice 1850) opiše jezero znova domačin Gregor KEBE — Boštek iz Dolenjega jezera pod naslovom *Popis Cerkniskega jezera v Novicah* (1860). Kebe je sam vneto raziskoval obe Karlovici, že leta 1847 in naslednja leta pa pomagal dr. Schmidlu kot vodič. Vrednost njegovega opisa jezera je predvsem v klenem notranjskem narečju ter domačih, narečnih toponimih, ki jih je žal knjižni jezik današnje znanstvene literature že ovrgel in moderniziral. Novice so istega leta prinesle še en sestavek pod naslovom *Slovenski Leander, novela po narodni krajski povedki*. Nepodpisan avtor je v njem objavil krajevno ljudsko pripovedko, ki pa je pri starejših piscih ne zasledimo, o nesrečni ljubezni med mladim graščakom Šteberškim in Karlovičanko, jezerskima Hero in Leandrom, ki se konča s tragično smrtjo mladega Štebrčana v požiralniku Karlovici. Avtor je skušal pripovedki vsiliti tudi lokalno zgodovinsko ozadje, zato vplete v dogodke zbor notranjskega plemstva na gradu v Ložu, naperjen proti Celjskim grofom. Vendar ta poskus domače tragedije ne presega okvira čitalniškega sloga. Kljub temu pa to pripovedko vsaj nekateri izmed kasnejših opiso-

valcev jezera radi vpletajo v svoja dela (Žirovnik, Kabaj, Kunaver).

Tri leta za Kebetom se Andrej LIKAR v spisu *Cerknica in njena okolica*, objavljenem v Novicah 1863, prav tako le bežno dotakne jezera, ne da bi razčlenjeval pojav presihanja na njem. Temu predvsem krajepisnemu delcu ob stran naj postavimo še lovcem in ljubiteljem narave prijetno pisane *Spomine o Cerkniškem jezeru*, ki jih je dr. Hinko DOLENC prvič objavil leta 1881.

V zadnjem desetletju preteklega stoletja, točneje leta 1898, pa je Slovenska Matica izdala doslej drugo najboljše delo o Cerkniškem jezeru, knjigo *Cerkniško jezero*, ki jo je napisal Jožef ŽIROVNIK. Žirovnikova monografija črpa gradivo iz raznih del in razprav o Krasu in jezeru, vključuje poročila o raziskavah odtočnih jezerskih jam in načrte regulacijskih ukrepov, kolikor pa se naslanja na stare pisce, jih skoraj nekritično ponavlja. Kljub upoštevanju izsledkov sodobnih raziskovalcev knjiga ne dosega svojega namena in ostaja le na pol poti do poljudno-znanstvene razprave.

Zanimivejša je v tem kritika Žirovnikove knjige, ki jo je objavil v Zvonu leto kasneje Ferdinand SEIDL. Ta Žirovnika v marsičem zavrača, mu očita tudi površnost pri obdelavi gradiva ter končno sam postavi razlago jezerskega fenomena na pravo znanstveno osnovo, opirajoč se na rezultate sodobnih raziskav Schmidla, Puticka, beograjskega profesorja dr. Jovana Cvijića, Krausa in Kosmata. Iste je s pridom uporabil tudi poznejši ljubljanski univerzitetni profesor Artur GAVAZZI v svoji razpravi *Die Seen des Karstes*, ki jo je natisnil v *Abhandlungen d. Geogr. Gesellschaft na Dunaju* leta 1904. Med naštetimi pa ne smemo prezreti Viljema PUTICKA, takratnega gozdarskega asistenta in odličnega poznavalca Krasa, ki je po nalogu vlade nadaljeval Schaffenrathovo in Schmidlovo delo ter med leti 1882 in 1912 raziskal skoraj vse podzemne vodotoke na Notranjskem. Poleg izčrpnih poročil o poplavnih področjih Notranjske (Planinsko, Cerkniško, Postojnsko in Loško polje) objavi Putick leta 1912 v Brnu tudi geološko študijo o jezeru, *Der Zirknitzer See und seine geologischen Verhältnisse*. Ta je z A. PERKOVO razpravo *Der Zirknitzer See in Krain-Österreich*, objavljeno v *Prometeusu* leta 1908, in P. KUNAVERJEVO knjigo *Kraški svet in njegovi pojavi* (Ljubljana 1922) vpeljala sicer stroge znanstvene zaključke o vzrokih nastajanja in presihanja jezera tudi v tovrstno poljudno-znanstveno književnost, katere najboljši pri-

mer je prav Kunaverjeva knjiga. Ta klena, a s srcem ljubečega občudovalca naravnih lepot pisana knjižica pa tudi dokončno zavrne vse bajaranje starejših opisovalcev jezera od Wernerja do Gruberja v sicer preprosto zveneči trditvi, da je namreč kraška struktura objezerskega področja ter neskladje med pritokom in odtokom vode vzrok čudesa Cerkniškega jezera. S Kunaverjem je novejša znanstvena teorija o kraških pojavih, Cerkniškem jezeru in njegovem vodnem režimu našla pot tudi v domačo poljudno-znanstveno literaturo, kar pa, kot kaže, Mateju KABAJU, piscu knjižice *Cerkniško jezero in njegova okolica* (Ljubljana 1925), ni preprečilo, da bi izdal to od začetka do kraja povsem nesistematsko navlečeno psevdobedekersko skrupcalo. Dovolj bi bilo, če bi Kabaj segel vsaj po Kunaverjevi knjigi, če že ni po strožjih karstoloških in speleoloških študijah, kar bi ga morda odvrnilo od njegovega neuspelega poskusa (gl. kritiko J. Rusa v Zvonu 1925). Kunaverjeva knjiga pa je v novi avtorjevi redakciji po vojni ponovno izšla (Lj. MK 1957) ter pomeni poleg knjižice *Cerkniško jezero* iz leta 1961 (MK — Zbirka Priroda in ljudje) istega avtorja doslej najuspelejšo tovrstno stvaritev v slovenski literaturi.

7.

Kot zaključek gornjemu pregledu dodajamo še okvirni kronološki seznam današnjemu proučevalcu jezera dosegljive in uporabne literature o Cerkniškem jezeru:

- 1551 — Jurij Werner, *Hypomnematio de admirandis Hungarie aquis*, Dunaj 1551
- 1669 — Martin Baučer, *Historia rerum Noricarum et Foroiulensium*
- 1673 — Edvard Browen, *A Brief Account of some Travels...* Acta philosophica, Royal Society, London
- 1678 — Atanazij Kircher, *Mundus subterraneus*, Würzburg
- 1681 — J. L. Schönleben, *Carniola antiqua et nova, Apparatus Carn. ant.*, rokopis v Nar. muzeju, Ljubljana.
- 1685 — E. G. Kappelius, *Der Fisch- und Wasserreiche Czirknitzer See, der Weydreiche Czirknitzer See*, obe Hamburg
- 1687 — J. W. Valvasor, *Lacus Cirknicensis rarissimi Carniolae cimelii...* Acta philosophica, Royal Society, London
- 1689 — J. W. Valvasor, *Die Ehre der Herzogthums Krain*, Ljubljana

- 1758 — F. A. Steinberg, Gründliche Nachricht von dem in Inner-Krain gelegenen Czirknitzer See, Ljubljana—Gradec
- 1761 — F. A. Steinberg, Le Lac Merveilleux ou Description du Lac de Czirknitz en Carniole, Bruxelles
- 1778 — B. Hacquet, Oryctographia Carnioliae, I. Leipzig
- 1781 — T. Gruber, Briefe hydrographischen u. phisikalischen Inhalts aus Krain, Dunaj
- 1784 — T. Gruber, Anhang zu den Briefen..., Dunaj
- 1785 — T. Gruber, Fortzung d. Anhanges zu den Briefen..., Dunaj
- 1795 — V. Vodnik, Popisovanje kranjske dežele, Velika pratika, Ljubljana
- 1803 — O. M. Pohlin, Bibliotheca Carniolae, bibliograf. podatki, Ljubljana
- 1834 — A. Schaffenrath, Beschreibung der berühmten Grotte, Dunaj
- 1850 — J. Benko-Podgrivarski, Popis Cerkniškega jezera na Notranjskem, Rokodel. Novice, Ljubljana
- 1854 — A. Schmidl, Die Grotten u. Höhlen v. Adelsberg, Lueg, Planina und Laas, Dunaj
- 1860 — Gregor Kebe, Popis Cerkniškega jezera, Rokodel. Novice, Ljubljana
- 1863 — A. Likar, Cerknica, in njena okolica, Rokodel. Novice, Ljubljana
- 1881 — H. Dolenc, Spomini o Cerknškem jezeru, Ljubljanski zvon
- 1898 — J. Žirovnik, Cerknško jezero, Ljubljana, SM
- 1904 — A. Gavazzi, Die Seen des Karstes, Dunaj
- 1912 — V. Putick, Der Zirknitzer See u. seine geologischen Verhältnisse, Brno
- 1922 — P. Kunaver, Kraški svet in njegovi pojavi, Ljubljana, UT
- 1923 — K. Župnek, Cerknško jezero, Ljubljana
- 1925 — M. Kabaj, Cerknško jezero in okolica, Ljubljana, UT
- 1934 — A. Löhnberg, Zur Hydrographie des Cerknško polje, Beograd
- 1951 — M. Rupel, Valvasorjevo berilo, Ljubljana, MK
- 1957 — P. Kunaver, Kraški svet in njegovi pojavi, Ljubljana, MK
- 1961 — P. Kunaver, Cerknško jezero, Ljubljana, MK

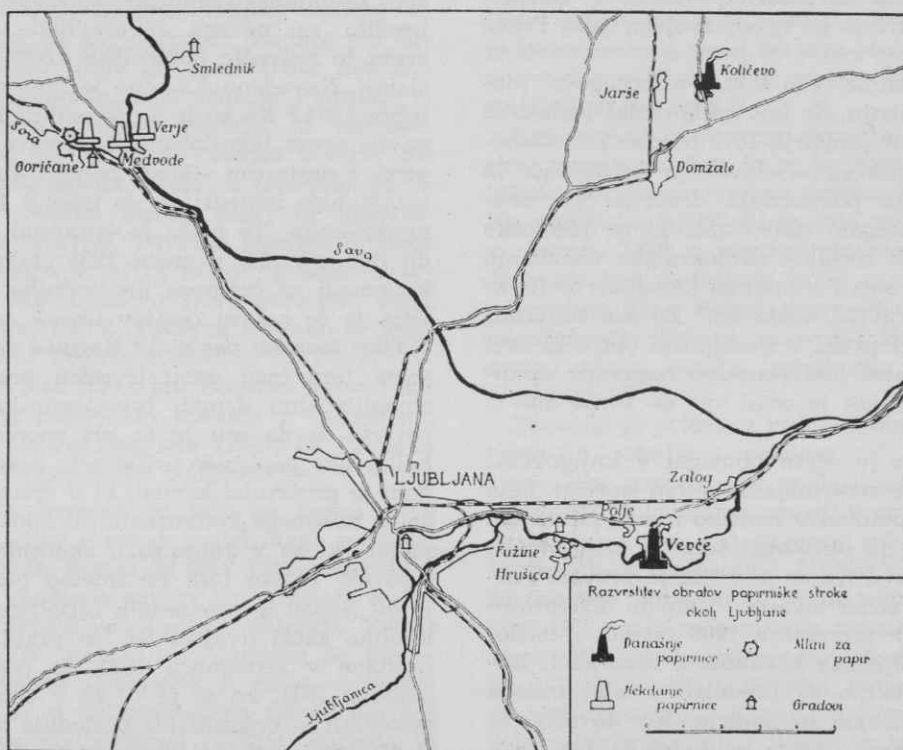
TOVARNA PAPIRJA KOLIČEVO MED LETI 1920 IN 1960

JOŽE ŠORN

Znano je, da je do razpada habsburške monarhije in nastanka kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev prišlo proti koncu leta 1918. Prav nastanek nove kraljevine, ene izmed držav, ki so se organizirale na ruševinah starega cesarstva, je omogočil — gledano v luči zgodovine industrializacije — še večji razmah kapitalizma na tistem delu slovenske zemlje, ki se je vključil v Jugoslavijo.

Ta članek, ki ima predvsem krajevnazgodovinski značaj, želi orisati historiat enega izmed podjetij, ki so ga zgradili po prevratu blizu Domžal in je močno spremenilo socialno

v knjigoveško obrt in kmalu postal delovodja v knjigoveznici znanega ljubljanskega tiskarskega podjetja Kleinmayr & Bamberg.¹ Ker je videl, da se dá spričo konjunktore za knjigoveško in kartonažno stroko doseči veliko več kot samo solidno delovodsko mesto, se je najprej osamosvojil. Samostojnost je dosegel leta 1883 tako, da je organiziral svojo lastno sicer skromno knjigoveznico v hiši na Poljanski cesti št. 10. Pozneje je delavnico premestil v večje prostore v hiši Gradišče št. 10, od tod pa v hišo, ki se drži glavne pošte na današnji Titovi cesti.²

Nekdanji in sedanji obrati industrije papirja v ljubljanski okolici

strukturo odotnega prebivalstva. Bilo je last ljubljanskega industrialca Frana Bonača, ki je pričel svojo podjetniško pot kot knjigovez, torej kot obrtnik, so mu pa prav ugodne okoliščine v času med obema vojnoma omogočile, da se je povzpел v vrh slovenskih kapitalistov. Zanimivo je, da je tovarnar ves čas svoje aktivnosti obratoval manj s svojimi lastnimi finančnimi sredstvi, bolj pa z bančnim kapitalom.

Vsekakor je treba pričeti s *knjigoveznico*. Nekaj pred letom 1860 je vstopil Ivan Bonač

Tu je delavnica pod njegovim vodstvom dobro napredovala, saj je od prvotnih 5 pomočnikov naraslo število v nekaj letih na 16 knjigovezov. Okoli leta 1890 se je iz obrti razvila že kar manjša manufaktura. Leta 1897 se je Ivan Bonač preselil v Maličevo hišo na današnji Titovi cesti št. 5. Tu je obrat že mogel povečati: poleg knjigoveznice je vzpostavil še kartonažo. Da bi razširil in pospešil proizvodnjo, je kupil elektromotor in ga vgradil med kartonažne stroje.³ Na ta način je izšla iz manufakture skromna tovarna, ki je

leta 1901 zaposlovala že 25 delovnih moči. Prav takrat je podjetnik razširil tudi svojo trgovino s papirjem na drobno v trgovino na debelo. Zaradi opisane povečane dejavnosti je dal protokolirati 30. maja 1903 firmo »Ivan Bonač, trgovina s papirjem na debelo in drobno, knjigovezniški in kartonažni obrt«. ⁴ Vsega skupaj je tedaj delalo zanj v vseh obratih okoli 50 delovnih moči.

Konjunktura za kartonažna dela je terjala svoje nove ločene prostore. V ta namen je podjetnik kupil leta 1906 zemljišče ob današnji Čufarjevi in Kotnikovi ulici. Takoj je pričel zidati stavbo za samostojno *kartonažno tovarno*. S tem je postal fabrikant. Razliko je poudaril tudi tako, da je dal 20. julija 1907 vpisati na sodišču posebno firmo z naslovom »Ljubljanska kartonažna tovarna I. Bonač«. Kot prokurista je vpisal svojega sina Frana Bonača. ⁵

V ostalem se Ivan Bonač ni odtegoval javnemu življenju. Še kot knjigoveški pomočnik je postal 30. januarja 1879 predsednik znanega ljubljanskega »Delavskega bolniškega in invalidskega podpornega društva« (to društvo je obsegalo tudi člane, ki so ideološko bili pristaši socialno demokratsko obarvanih naukov Nemca Ferdinanda Lassalla); to funkcijo je opravljal vrsto let. ⁶ Že kot tovarnar je leta 1911 prišel v ljubljanski občinski svet na kandidatni listi Narodno napredne stranke. Naprednjak je ostal vse do smrti dne 4. julija 1920.

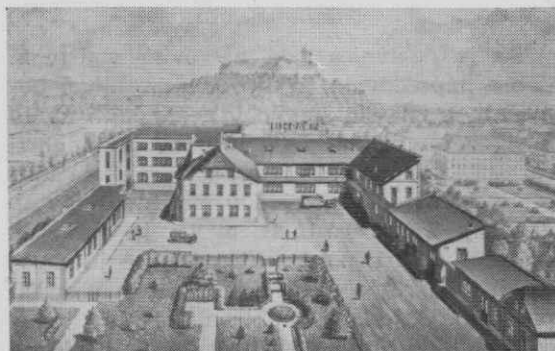
Sin Fran je očetu pomagal v knjigoveški delavnici že s štirinajstim letom starosti. Leta 1895 je odpotoval v nemško mesto z imenom Cera, kjer je obiskoval šolo za knjigoveško umetno obrt. ⁷ Ko se je vrnil, je prevzel vodstvo kartonažne tovarne. Tako je bila protokolirana 23. septembra 1909 tvrdka z naslovom »Ljubljanska kartonažna tovarna I. Bonač sin«. Letno so predelali v njej mnogo lepenke, kartona in papirja. Ker tovarna ni imela lastnega obrata za izdelavo teh arti-

klov, je bila seveda vezana na uvoz oziroma nakup drugje. Zato je bila ekonomsko povsem utemeljena in logična misel, da se prej ko mogoče organizira lastna tovarna lepenke, kartona in papirja.

Oče je na družbeni lestvici prišel le do majhnega tovarnarja in občinskega svetovalca, sin pa se je povzpел precej višje. Od 12. junija 1921 do 31. januarja 1935 je bil Fran Bonač član upravnega sveta Ljubljanske kreditne banke d. d. v Ljubljani, kot njen upravni svetnik je bil imenovan 15. aprila 1926 tudi v upravni svet Združenih papirnic Vevče, Goričane in Medvode d. d. v Ljubljani. Ko je pod konec tega leta umrl dr. Karel Triller (ta je bil predsednik upravnega sveta Združenih papirnic od 1920 dalje), je vodstvo Ljubljanske kreditne banke prav Bonača izvolilo za novega predsednika upravnega sveta te največje papirniške družbe v Jugoslaviji. Navedeno funkcijo je imel do 22. oktobra 1934. ⁸ Ko se je 2. decembra 1926 ustanovila zveza jugoslovanskih proizvajalcev papirja z naslovom »Savez papir i karton proizvajajuće industrije«, so izvolili Bonača za predsednika. Te posle je opravljal podjetnik do demisije 20. avgusta 1935; takrat so ga imenovali za častnega predsednika (član Saveza je še naprej ostal v imenu svoje količevske tovarne papirja). ⁹ Razume se, da je v vsem tem času dobil izvrsten pregled nad zmogljivostmi drugih jugoslovanskih tovarn papirja in da mu je to pri spopolnjevanju količevske papirnice prišlo zelo prav: v glavnem je proizvajal karton, ki v državi ni imel sploh nobenega konkurenta, in take vrste papirjev, ki se v Jugoslaviji skorajda niso izdelovali. Potem tudi ne smemo pozabiti, da je bil Bonač še predsednik Ljubljanskega velesejma skozi dvajset let, se pravi od prve razstave v septembru 1921 do poslednje v oktobru 1941, ko se je — že v okupacijskih razmerah — organizirala poslednja razstava. ¹⁰ Podjetnik je bil tudi član vodstva ljubljanske borze za blago in vrednote od njenega začetka v letu 1924 dalje.

Bonačev dvig v vrhove jugoslovanskih industrialcev se more ponazoriti z naslednjimi številkami, ki govore o vrednosti njegovih glavnih premičnin in nepremičnin, proizvodjalnih sredstev in drugih objektov: ¹¹

Objekt	Vrednost (din)
Kartonažna tovarna Ljubljana	13,000.000
Tovarna papirja Količevo	56,000.000
Tovarna celuloze Videm	50,000.000
Vila »Beli dvor« Bled	2,000.000
Vila v Ljubljani	1,000.000
Skupaj	122,000.000

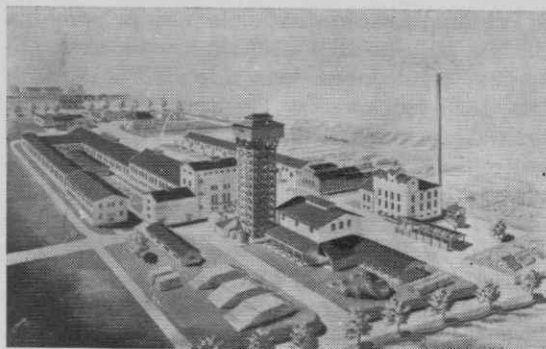
Kartonažna tovarna v Ljubljani leta 1940

Komisijiski popis premoženja se je izpeljal oziroma sklenil in podpisal 1. januarja 1941, ko je Jugoslavija že čutila inflacijo in ko je okupacija tako rekoč že trkala na vrata. Komisija je tudi sicer vrednotila iz varnostnih razlogov vse objekte in proizvodjalna sredstva višje, kot pa je bila njihova nabavna cena.

Kdo vse je predstavljal »papirniško« okolje, v katerem je deloval Bonač? Industrija papirja, kartona, lepenke, lesovine in celuloze je tik pred okupacijo 1941 štela deset podjetij. Sedem izmed njih se je utemeljilo pred prvo svetovno vojno, tri pa v času med obema vojnama. Izmed teh sta bili le dve večji — in obe je ustanovil Fran Bonač. Navedeno skupino 10 podjetij so sestavljale: 1. Združene papirnice Vevče, Goričane in Medvode d. d. v Ljubljani; 2. Bratje Piatnik, tovarna za dokumentni in kartni papir, Radeče pri Zidanem mostu (prav do osvoboditve last avstrijskega kapitala, last družine Piatnik); 3. Sladkogorska tovarna papirja in lepenke, Sladki vrh ob Muri; 4. Charles Moline, tovarna lesnih lepenk, Tržič na Gorenjskem; 5. Ceršaška tovarna lesnih snovi in lepenke, Ceršak ob Muri; 6. Tovarna lepenke in lesovine, Prevalje; 7. Artur Perger, gozdarska industrija, Mislinja. Po prvi svetovni vojni so bile zgrajene: 8. Tovarna lepenke in lesovine Edvard Pogačnik, Brezno ob Dravi (organizirana leta 1931), kot Bonačev kapital pa: 9. Tovarna papirja in kartona I. Bonač sin, Količevo (utemeljena leta 1920); 10. Tovarna celuloze Videm-Krško (ustanovljena l. 1938).

Ceršaška tovarna je bila do konca prve svetovne vojne v rokah avstrijskega kapitala. Zato je Fran Bonač že leta 1919 organiziral družbo z omejeno zavezo za prevzem te tovarne; v družbi je bil glavni deležnik. Potem je leta 1937 utemeljil v Zagrebu še kartonažno tovarno »Dvoraček & drug« z namenom, da bi si ustvaril enega izmed glavnih odjemalcev količevskega papirja, kartona in lepenke, da pa bi se osamosvojil glede celuloze in jo prodajal tudi drugim, je zgradil še tovarno celuloze.

Ker bo sledil historiat količevske papirnice v posebnem poglavju, naj se na tem mestu odmeri nekaj odstavkov še *Tovarni celuloze v Vidmu*. Do leta 1940 so proizvodjali celulozo v vsej Jugoslaviji le trije obrati: Goričane (last Združenih papirnic), poseben objekt Zagrebačke dioničke tvornice papira in pa tovarna celuloze v Drvarju. V Goričanah so jo izdelovali zgolj za potrebe Združenih papirnic samih; celulozni obrat zagrebške tovarne je sam komaj kril potrebe svojega podjetja, Drvar je prodajal svojo celulozo v glavnem

Tovarna celuloze v Vidmu, leta 1940

v tujino. Vse druge tovarne papirja so bile vezane na uvoz tuje celuloze, čeprav bi mogel Drvar v znatni meri kriti domače potrebe. Prav zaradi kupovanja celuloze v tujini se je Bonač odločil, da si bo sam postavil tovarno celuloze. Odločil se je za lokacijo v Vidmu pri Krškem ob Savi.¹²

Ker sam ni imel vsega denarja, je organiziral manjšo družbo, ki se je imenovala »Celuloza, družba z omejeno zavezo, Ljubljana«. Na sodišču v Ljubljani je bila protokolirana v avgustu 1938 z osnovno glavnico 2.000.000 dinarjev. Kot družabnik je bil na prvem mestu vpisan Fran Bonač, potem Marica Bonač poročena dr. Pehani, nato Lia Bonač poročena Pothorn, končno ljubljanska podružnica Jugobanke.¹³

Tovarna je pričela z redno proizvodnjo beljene in nebeljene celuloze s 1. januarjem 1940. Vse naprave je gnala parna turbina 1000 KM. Maksimalna zmogljivost tovarne je znašala spocetka 600 vagonov celuloze letno. Podjetnik je nameraval postaviti v tovarno še poseben stroj, ki bi le za izvoz izdeloval specialni papir za zavijanje pomaranč, limon in drugih južnih sadežev. Vso strojno opremo za to je že naročil v Nemčiji, toda vse skupaj je prehitela vojna. Strojna naprava je obležala v Warmbrunnu v Šleziji in le brusilnica lesa je prispela v tovarno še pred kapitulacijo Jugoslavije.¹⁴

S tem, da je steklo delo v Vidmu, je močno narasla poraba celuloznega lesa. Samo papirništvo v Sloveniji je porabilo naslednje količine takega lesa:

Petletja	Poprečna količina v m ³	Petletja	Poprečna količina v m ³
1870—1875	1.104	1906—1910	25.990
1876—1880	2.112	1911—1915	20.867
1881—1885	6.404	1916—1920	15.698
1886—1890	8.602	1921—1925	34.366
1891—1895	21.657	1926—1930	40.716
1896—1900	26.705	1931—1935	56.727
1901—1905	28.343	1936—1940	94.179
		1941—1945	67.192

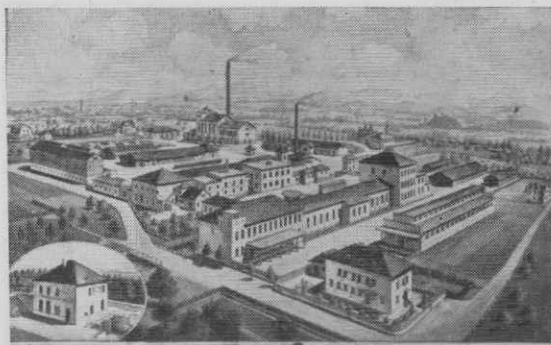
Pri analiziranju te tabele naj pripomnim, da ima petletje 1891—1895 tak velik skok potrošnje celuloznega lesa zato, ker so pričeli leta 1890 izdelovati v Goričanah prvič celulozo, da pripada drugi veliki skok potrošnje petletju 1921—1925 zato, ker je leta 1924 stekla v tovarni na Vevčah velebrusilnica lesa, in da gre končno tretji dvig na račun tovarne celuloze v Vidmu, kjer so poskusno obratovali že konec leta 1939.¹⁵

Kmalu po okupaciji Slovenije so namerali Nemci preurediti videmsko celuloznico v obrat za proizvodnjo sestavnih delov za letala. V ta namen so hoteli demontirati in odpeljati stroje za proizvodnjo celuloze. Da bi tovarno rešil zase in po osvoboditvi eksploatiral podjetje z nezmanjšano kapaciteto dalje, je Bonač navidezno prepisal 75 % deležev pri tovarni na ime svoje hčerke Hilde, ki je bila poročena z mariborskim tovarnarjem Ernestom Ehrlichom, sicer nemškim državljanom. S tem je pravno postala tovarna nemška privatna last in ni bila zaplenjena kot tuje »državi in ljudstvu sovražno premoženje«. Mesec dni pred koncem vojne in okupacije je bilo podjetje notarsko spet prepisano in vrnjeno na ime Frana Bonača.¹⁶

TOVARNA PAPIRJA KOLIČEVO

V neposredni bližini današnje količevske tovarne papirja je deloval v poslednjih letih preteklega stoletja valjni mlin. Njegov lastnik je bila trgovska družba, vpisana v register 17. januarja 1894 z naslovom »Jožef Hočevar & Comp., valjni mlin na Količevem«. Prvi deležnik je bil ljubljanski trgovec Hočevar, drugi pa Edvard Šmarda s Količevega. Firmo so črtali iz registra 12. decembra 1900, ker je mlin pogorel.¹⁷

Leta 1913 je Fran Bonač kupil od količevskega kmeta Hočevarja za 10.000 kron približno 10 ha zemlje, vodo in vodno moč, pogoreli mlin in majhno žago. Ker je dobil od

Tovarna papirja na Količevem leta 1937

očeta učinkovitega premoženja le 75.000 kron, si je nadaljnji potrební kapital sposodil pri Kmetijski posojilnici. Zemljo, ki ni bila določena za zidavo tovarne, je spremenil v njive in del zemljišča tudi pogozd¹. Za dobavo strojev se je dogovarjal z znano tvrdko Voith. Vendar mu je graditev tovarne preprečil izbruh prve svetovne vojne, sam Bonač pa je čas od avgusta 1914 do konca 1918 prebil na fronti.¹⁸

Po vrnitvi je nadaljeval z gradnjo tovarne za lepenko. Leta 1920 je bila tovarna sezidana. Najprej se je pričela proizvodnja sive in specialne lepenke. Delali so na dveh Voithovih strojih za lepenko, naslednjega leta so dokupili še dva taka stroja. Zmogljivost vseh štirih je znašala skupno okoli 4 tone lepenke v 24 urah. Glavna surovina za proizvodnjo lepenke je bil star papir oziroma papirni odpadki.¹⁹ Zaradi znatne konjunktore je delo dobro uspevalo. Kolikor je podjetniku zmanjkalo kredita za nadaljnje širjenje proizvodnje, je sproti najemal bančna posojila. Kmalu so pričeli proizvajati tudi barvaste lepenke v raznih kvalitetah; zaradi tega je bil montiran še peti lepenčni stroj. Ker se je delo tovarne kar precej razširilo in se ta ni mogla več šteti za del ljubljanske kartonažne tovarne, je podjetnik poudaril njeno samostojnost tako, da jo je dal protokolirati 26. oktobra 1923 kot »podružnico v Količevem«.²⁰

Tovarnar je dobro vedel, da se v Jugoslaviji ne proizvaja dovolj lahkih ali tenkogramskih papirjev in da bo dobro uspeval, če bo temeljito izkoristil to vrzel. Ogromna večina jugoslovanske proizvodnje papirja je bila namreč usmerjena v pisalne, tiskovne in ovojne papirje. Zato je zlahka izračunal, da bo še najbolj rentabilen, če se bo usmeril v izdelavo klobučnega, svilnatega, krep, toaletnega ter servietnega papirja in staničevinske vate za obveze. Odločil se je kupiti v Nemčiji rabljen papirni stroj delovne širine 1400 mm. V količevsko tovarno ga je vgradil leta 1924 in z njim takoj pričel proizvajati take papirje. Ta stroj za papir je bil prvi, zato so ga na kratko imenovali PS I. Proizvodna hitrost mu je bila 40 do 80 m papirja na minuto ali 500 do 600 kg v 8 urah pri tanjših papirjih, 600 do 1000 kg v istem času pri debelejših papirjih.

Kartona v Jugoslaviji ni nihče proizvajal. Celó Bonač sam je moral za svojo kartonažno tovarno uvažati tuj karton. Povpraševanje po njem je bilo tudi sicer zelo veliko: tobačna tovarna v Ljubljani je želela za embaliranje cigaret fin bel karton, podobno tudi skopska tobačna tovarna; železnica je potrebovala

karton za vozne karte; tovarna cikorijske in kavni nadomestkov »Frank« v Zagrebu je potrebovala močan karton za embalaranje namesto tenkih deščic za zaboječke. Torej reflektantov dovolj in kot na dlani je bilo, da se bo vsak kartonski stroj hitro rentiral. Z znatnim bančnim posojilom je kupil fabrikant v Nemčiji močan papirni stroj, ki ga je neka tamkajšnja tovarna hotela zamenjati zaradi neustrezne širine. Znana firma Bruderhaus v Reutlingenu mu ga je predelala tako, da je bil sposoben tudi za proizvodnjo 540 g/m² težkega kartona (poleg 54 g/m² težkega papirja). Ta kartonski stroj ali KS je stekel na Količevem še v letu 1927. Imel je 1700 mm delovne širine; renovirali so ga leta 1936. Njegova proizvodnja je znašala maksimalno 15 ton kartona dnevno, poganjal pa ga je parni stroj 80 KM znamke Flottmann.

Nekaj let, potem, ko je stekel KS, je zajela svetovna gospodarska kriza tudi Jugoslavijo. Videti je, da Količevega ni mogla močnejše načeti, kajti tovarnar je kupil pri firmi Bruderhaus prav leta 1932 še drugi stroj za proizvodnjo papirja ali PS II za ceno 2.800.000 dinarjev (zaradi krize so bile cene nižje!). Namenjen je bil izdelavi raznih finih tenkih pa tudi drugih boljših papirjev. Montirali so ga v posebni dvorani, kjer je stekel v začetku leta 1933. Imel je delovno širino 2200 mm in je obratoval na električni pogon.

Ob tej priložnosti naj spregovorimo nekaj več besed o elektrocentralah količevske papirnice. Ker je bila vodna moč Mlinščice, levega rokava Kamniške Bistrice, pri tovarni šibka, je industrialec kupil leta 1922 od prvega gornjega sosedu Škrjanca žago in tamkajšnjo vodno moč. Gladina vode je bila namreč pri Škrjancu za 6 m višja od gladine pri tovarni. Tvrdka Voith je po podjetnikovi zamisli izdelala načrt za združitev obeh vodnih padcev po podzemski betonski cevi premera 120 cm. S tem se je ustvaril dovolj velik padec za pogon Voithove turbine 120 KM (hidrocentrala Količevo I). Cev je bila speljana naravnost čez travnike v dolžini približno 480 m. Da bi tovarna dobivala dovolj čisto vodo za izdelavo lepenke, papirja in kartona, so izkopali še dva vodnjaka s po 25 m globine.

Dne 30. junija 1926 je Bonač kupil od tovarne »Titan« v Kamniku licenco za hidrocentralo »Bistrice« na Duplici in 1,5 ha veliko zemljišče za 60.000 din. Elektrarno in oba že imenovana kanala so pričeli graditi takoj 1926. leta. Elektrarna je dobila dve Francisovi turbini z regulatorjema, dva generatorja in en velik transformator; to je stalo 1.140.000

dinarjev. S proizvodnjo električne energije je pričela Duplica v letu 1927.

Že naslednjega leta je bila takoj južno od tovarne postavljena za črpalko še manjša hidrocentrala z vertikalno Francisovo turbino, ki je delovala avtomatično. Bila je edina aparaturna, ki so jo za Količevo izdelale ljubljanske Strojne tovarne in livarne.²¹

Kot zadnja je prišla v pogon kalorična centrala v sami tovarni. Zgrajena je bila l. 1929. Takoj so montirali tudi parni kotel s pritiskom 25 atmosfer, ki je proizvedel 5000 kg pare na uro. S tem je bila zaključena gradnja energetskih naprav. Njihova moč je znašala:

Hidrocentrala Količevo I	120 KM
Hidrocentrala Duplica	320 KM
Hidrocentrala Količevo II	50 KM
Kalorična centrala Količevo	600 KM
Lokomobila Lanz	110 KM
Skupaj	1200 KM

Vsa ta moč plus delavci (o njih bo govoril pozneje) so proizvedli papirja, kartona, lepenke in lesovine (vse v vagonih; 1 vagon je 10 ton), kakor sledi:²²

Leto	Papir	Karton	Lepenka	Lesovina	St. zaposl.
1927	51		70		
1928	62	50	69		
1929	70	182	58		
1930	73	200	60		
1931	65	198	48		270
1932	97	161	44		
1933	?	?	29		
1934	100	180	40		191
1935	90	150	30		194
1936	110	215	42		204
1937	198	236	47		219
1938	245	300	52		200
1939	290	342	54		266
1940	284	412	61	71	272
1941	227?	?	?	?	238?
1942	170?	?	?	?	?
1943	114?	?	?	?	?
1944	43?	?	?	?	?
1945	?	?	?	?	293
1946	?	?	?	?	360
1947	197	350	93	42	424
1948	239	388	107	76	454
1949	251	434	115	70	468
1950	225	442	124	83	457
1951	243	406	133	84	420
1952	209	403	61	75	380
1953	247	500	110	61	396
1954	228	508	115	56	415
1955	263	556	167	62	447
1956	268	578	163	58	455
1957	298	603	166	71	463
1958	294	612	162	86	464
1959	306	636	176	75	476
1960	309	784	167	67	533

Razpredelnica nam pove, da je samo nekaj let v začetku tovarna proizvajala več papirja kot pa kartona, pozneje pa je bilo prav obrat-

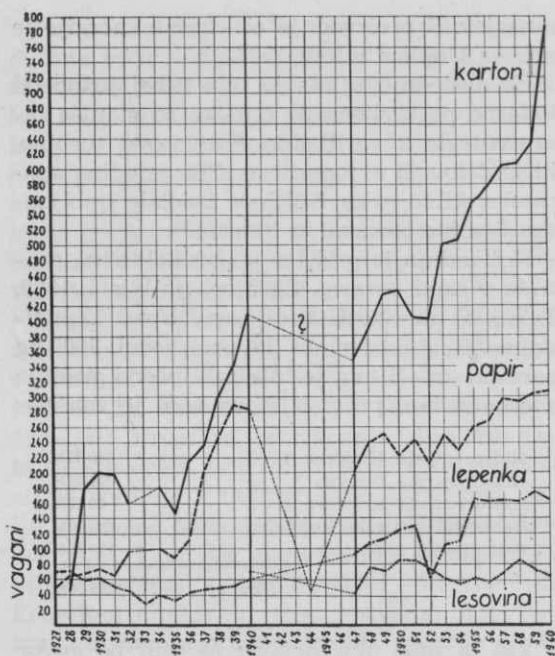

Diagram proizvodnje 1927—1960. Proizvodnja med obema srednjima debelima črtama (31. XII. 1940 — 31. XII. 1947) je pikčasta, ker podatki niso zanesljivi

no. Zato bi je pravzaprav ne smeli imenovati »tovarna papirja«, ampak »tovarna kartona«. Če izvzamemo leto 1933, ko ni podatkov o proizvodnji, vidimo, da nam manjkajo podatki zlasti za čas okupacije 1941—1945. To je razumljivo, ker je ob osvoboditvi okupator za seboj uničil precej dokumentov, kolikor jih ni propadlo iz drugačnih razlogov. Prav zanimivo je, da je dolga vrsta srednjih in majhnih podjetij zgubila podatke o proizvodnji za isti čas (kolikor jih seveda okupator ni zaprl).

Količevska papirnica je oddaljena 3 km severno od železniške postaje Domžale. Prvotno je tovarna sploh komunicirala samo z Domžalami in to z vozmi na konjsko vprego. Šele leta 1940 je fabrikant kupil od Majdičeve tovarne svet med železniško postajo Jarše in papirnico, da bi na njem postavil industrijski tir do tja in most čez Bistrico. To bi bila najugodnejša zveza, ker leži papirnica le 1100 m vzhodno od imenovane postaje. Okupacija je preprečila izvedbo načrta.²³ Tir je pričel funkcionirati šele v februarju 1948.²⁴

*

Ena izmed značilnosti visoko razvite kapitalistične industrije je bila tudi ta, da so se večkrat tovarne, ki so proizvajale isto blago, združile na osnovi posebne pogodbe v specifično organizacijo ali združbo, kjer so se dogovorile, da si ne bodo konkurirale, da bodo proizvajale samo toliko blaga, kolikor se jim

ga določi in samo tiste vrste izdelkov, ki se jim diktirajo, dalje da ne bodo postavljale novih strojev brez privoljenja združbe itd. Tudi cene izdelkov so bile dogovorjene. To vse je bilo narejeno z namenom, da bi združba monopolno obvladovala tržišče in na njem gospodarila po svojih načelih. Taka organizacija se je imenovala kartel, pogodba pa, ki so jo sklenile in podpisale, kartelna pogodba (latinsko: carta = pogodba).

Tovarne papirja so se, podobno kot tovarne mnogih drugih industrijskih panog, kartelirale že pred prvo svetovno vojno, še v času habsburške monarhije. Ta način preprečevanja konkurence in določanja največje proizvodnje za posamezne tovarne-podpisnice se je po prevratu v stari Jugoslaviji ne samo nadaljeval, ampak tudi razširil in poglobil, ker je bila mednarodna konkurenca sedaj precej večja kot nekdanj.

Bonač sam je prvič vstopil v jugoslovanski kartel papirja v maju 1934, torej v času krize. Ne zaradi tenkogramskih papirjev, temveč zaradi PS II, ki je proizvajal tudi beli plakatni papir in papir za kopije na pisalnih strojih, najfinejši ovojni papir (za bele lekarniške vrečke, za zavijanje zdravil) in podobno. Zaradi nekega spora je čez deset mesecev izstopil iz kartela, ne da bi ga mogle njegove sankcije bistveno prizadeti.

V letih pred drugo svetovno vojno so bile razmere na tržišču že težje in manj pregledne. Zato so tovarne papirja pristopile k novemu kartelu. Najobsežnejša in najtemeljitejša kartelna pogodba je pričela veljati s 1. januarjem 1938. Fran Bonač je podpisal pogodbo v aprilu 1939. Njegov kartelirani kontingent je obsegal skupno 200 vagonov papirja in kartona, to se pravi, nekako 33 % ali $\frac{1}{3}$ njegove takratne proizvodnje (ne všteti lepenke, ki se ni nikoli kartelirala). Končno so Bonaču priznali ob vstopu tudi pravico, da sme v svoji tovarni celuloze v Vidmu postaviti še en stroj za papir. Na njem, bi proizvajal le papir za izvoz (le-ta ni bil karteliran) in bi tako domačih cen ne kvaril.

Razen domačih so obstajale tudi mednarodne kartelne pogodbe. Tako so morali skleniti domači kapitalisti dogovor tudi z nemškimi tovarnami papirja, kjer so določali količine papirja, ki jih sme nemška industrija uvoziti v Jugoslavijo. Pogodba jugoslovanskega kartela z nemškim kartelom je veljala od 24. aprila 1939 do 30. junija 1940. O tekočih zadevah, izvirajočih iz tega dogovora, je razpravljal poseben izvršilni odbor. Izvršilni odbor domačega kartela so sestavljali Fran Bonač, Bjelinski iz Zagrebačke dioničke tvornice

papira in Rankić iz tovarne papirja v Čačku. Nemci so prav tako postavili tri delegate. Kmalu po napadu nacistične Nemčije na Jugoslavijo sta postala tako domači kot tuji kartel »brezpredmetna« in torej brez veljave.²⁵

Okupacija. Na tem mestu se ne moremo lotiti opisa vseh faktorjev, ki so pripeljali do razsula stare Jugoslavije, do okupacije tudi slovenske zemlje in do vznika oboroženega boja proti okupatorju pod zastavo Komunistične partije Jugoslavije. Pred očmi imamo skromnejši cilj: zasledovati delo količevske papirnice v času več kot štiriletne okupacije na osnovi nekaterih pomembnejših dokumentov.

Ob okupaciji Gorenjske so nacisti zaplenili količevsko papirnico kot »staats- und volksfeindliches Vermögen« (državi in ljudstvu sovražno premoženje). Tovarno, ki je ves čas okupacije formalno nosila naslov »Papier- und Pappenfabrik J. Bonač Sohn, Kolitschou, Post Domschale«, so vodili posebni rajhovski zaupniki; najbolj znan je bil neki Simonitsch, rojen leta 1908 v Münchenu, pristojen pa v Celovec.

Proizvodnja med okupacijo ni natančno znana, ker so vse knjige uničene. Nekajkratni napadi partizanov so močno ovirali proizvodnjo; zlasti negativno je delovalo uničenje transformatorja dupliške hidrocentrale poleti l. 1944. Delavci sami so oskrbovali okoliške partizane s klobučevino, papirjem in podobnim materialom. Močno se je čutila tudi pasivna resistenca: volja do dela je padala iz leta v leto. Le ceni se, da je proizvodnja v letu 1941 padla za 20 % v primeri z letom 1940, v letu 1942 za 40 % v primeri z istim letom, v letu 1943 za 60 % in leta 1944 celo že za 85 % v primeri z zadnjim mirnim letom pred okupacijo. V poslednjih štirih mesecih pred osvoboditvijo je tovarna domala ves čas stala, nekaj tudi zaradi pomanjkanja surovin (celuloze, lesa, premoga ipd.).

Največ papirja, prodanega v tujino, je odšlo v tako imenovano »Nezavisno državo Hrvatsko«, manj v »ljubljsko pokrajino«. Tako so — po oceni — prodali (v vagonih):²⁶

Leto	Dežela	Papir	Karton	Lepenka
1943	Hrvatska	39	70	14
	lj. pokrajina	26	9	6
1944	Hrvatska	52	10	15
	lj. pokrajina	24	6	2
1945	Hrvatska	—	—	2
	lj. pokrajina	3	—	2

Tovarna po osvoboditvi. Poslednjih nekaj tednov pred osvoboditvijo je delo v tovarni že povsem mirovalo. Osvoboditev sama je prinesla, kot že vemo, nacionalizacijo in socializ-

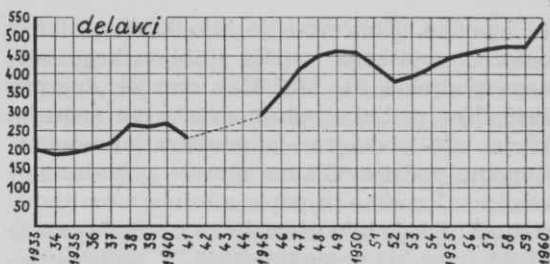

Diagram zaposlenih delavcev 1933—1960. Značilna za leta po osvoboditvi je »grba« v letih 1945—1952; poznajo jo tudi mnoge druge tovarne

zacijo vseh jugoslovanskih sredstev za proizvodnjo.

Prva naloga je bila, čimprej pričeti s proizvodnjo, se pravi, popraviti in pregledati stroje, očistiti vse prostore, dobiti surovine, predvsem pa organizirati delo, to je, priklicati delavce, vzpostaviti tehnično in komercialno službo in podobno. Za očiščevalna in druga dela so dodelili količevski tovarni 12 nemških vojnih ujetnikov.

Na ta način je mogel steči že pred sredino junija 1945 najprej PS I, za njim pa lepenčni oddelek. Takrat je že bilo spet zaposlenih 175 delavcev. Zadnje dni junija so dali v pogon še PS II. V teku septembra se je urejal tudi KS, ki je pričel normalno obratovati šele novembra 1945.²⁷

Po takratni praksi je tudi količevska tovarna dobila za vodstvo posebnega delegata. Prvi je bil Tone Cerar, imenovan na to mesto z dekretom z dne 27. junija 1945. Dekret je temeljil na odloku AVNOJ z dne 21. novembra 1944 (ta odlok je govoril o prehodu sovražnega imetja v državno last, dalje o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb, končno o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile).²⁸

Kot drugi delegat je 24. avgusta 1945 sledil Cerarju inž. Janko Trost, nekdanji strojni inženir te tovarne (službo je nastopil že 1. novembra 1928). S tem dnem sta bili postavljeni pod državno upravo tako ljubljanska kartonažna tovarna kot količevska papirnica.²⁹ Oba obrata skupaj so ocenili na prek 17,500.000 dinarjev. Na toliko sta ju namreč ocenili komisiji dne 22. decembra 1945 (v Ljubljani) oziroma 3. januarja in 6. junija 1947 (na Količevem).

Količevska tovarna je formalno pričela poslovati kot državno podjetje šele na osnovi ukaza Prezidijskega ljud. skupščine FLRJ 19. julija 1946. Kmalu zatem, dne 15. avgusta 1946, je bil postavljen za prvega rednega direktorja Lado Trampuš, pred okupacijo zaposlenec iste tovarne. Podjetje, ki je do tedaj še vedno nosilo firmo »I. Bonač sin, tovarna za papir

in lepenko, Količevo«, je bilo konfiscirano z odločbo vojaškega sodišča ljubljanskega vojnega področja, št. 1487/45 z dne 24. avgusta 1946. Kot podjetje splošnodržavnega značaja, ki je bilo podrejeno administrativno-operativnemu vodstvu Glavne uprave za industrijo celuloze, lesovine in papirja ministrstva industrije FLRJ, je bilo utemeljeno z odločbo vlade FLRJ prav 31. decembra 1946. V register državnih gospodarskih podjetij so ga vpisali 21. marca 1947. Tovarna je nadaljevala proizvodnjo z imenom »Tovarna papirja, kartona in lepenke, Količevo«.

Organizacija dela in poslovanja sploh je bila fiksirana z objavo in uveljavitvijo »Pravil o organizaciji in poslovanju podjetja, Tovarna papirja, kartona in lepenke, Količevo« ter posebnega »Delavskega reda podjetja«. Oboje je izšlo 28. februarja 1947. Delo v podjetju je bilo razdeljeno na naslednjih šest oddelkov: 1. fabrikacijsko-planski oddelek (imel je tri odseke), 2. računovodski oddelek (s šestimi odseki), 3. materialni oddelek (štirje odseki), 4. prodajni oddelek (se je tudi delil v štiri odseke), 5. tehnični oddelek (sedem odsekov), 6. tajništvo. Odločujoči organ podjetja je postal direktor, strokovni svet je bil le njegov posvetovalni organ, torej organ brez izvršilne moči. Pravila so namreč določala le, da sme imeti podjetje svoj »strokovni svet«. Količevska papirnica ga je imela; bil je sestavljen največ iz sedmih članov (strokovnjakov tovarne). Imenovala ga je Generalna direkcija zvezne industrije celuloze, lesovine in papirja. Enega člana je odredila sindikalna organizacija. Odločba o postavitvi oziroma imenovanju strokovnega sveta za Količevo je izšla 24. junija 1947, torej že v okviru prve petletke.

Predhodnik tega strokovnega sveta so bili tako imenovani »obratni sestanki« tovarniškega vodilnega kadra. Tu so obravnavali najvažnejše tekoče probleme tovarne. Sestanki so se sklicevali od 14. novembra 1946 dalje. Točno dve leti pozneje so se pričele sklicevati konference direktorjev vseh jugoslovanskih tovarn papirja. Na konferencah so obdelovali najaktualnejše naloge, ki so bile v zvezi z opravljanjem nalog letnih planov v okviru petletke in s splošno problematiko posameznih tovarn (enako seveda papirniške industrije kot celote).

Da bi se čim boljše izpolnil plan prve petletke, so se pričele uvajati v drugi polovici leta 1947 norme za posamezne vrste dela. Do konca leta so na Količevem vključili v normirano delo že 85 % delavcev.

Z odredbo vlade FLRJ z dne 3. marca 1950 je prešlo podjetje v gospodarsko upravo Ljud-

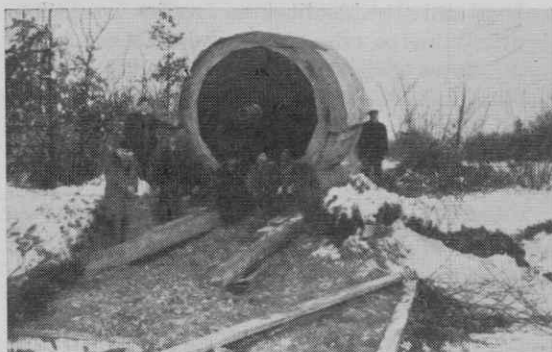
ske republike Slovenije oziroma njene Glavne direktije kemične industrije ministrstva za industrijo LRS. Dotedanji naslov podjetja se je skrajšal v »Papirnico Količevo«.³⁰

Skoraj istočasno s temi spremembami so prešli na nov sistem planiranja proizvodnje (tako imenovani »družbeni plan«). Zaradi tega prehoda se je pokazala v sami proizvodnji krajša kriza. Zaključek vseh sprememb pomeni izvolitev prvega delavskega sveta dne 16. septembra 1950. S tem je tovarna prešla iz rok administrativno vodenega gospodarstva v roke neposrednih proizvajalcev, to je količevskih papirničarjev.

Nova uprava tovarne je kmalu pričela obravnavati vprašanja o postavitvi novega velikega modernega kartonskega stroja (KS II). Prve priprave pripadajo letu 1954. Gradbena dela so se pričela v aprilu 1959, prav na državni praznik 29. novembra 1960 pa je stroj pričel z redno proizvodnjo. Stroj ima zmogljivost 10.000 ton ali 1000 vagonov raznih kartonov na leto. Končali so tudi montažo nove parne turbine z zmogljivostjo 1700 kVA.³¹

Prav v zvezi z delom v tovarni naj omenimo še problem, o katerem se je že v stari Jugoslaviji precej govorilo in pisalo. To je vprašanje zaposlitve domačih in tujih strokovnjakov. Domača univerza je zaživela šele po prvi svetovni vojni in zato še nekaj let ni mogla dati industriji domačih strokovnjakov, industrija papirja je pa sploh potrebovala le majhno število redkih specialistov, to je, inženirjev za proizvodnjo papirja. Če so slovenski študentje pred prvo svetovno vojno že študirali tehniške znanosti, potem so se odločili za tiste, ki so jim nudile široke možnosti zaposlitve (gradbeništvo, strojništvo, elektrotehnika).

Kako je bilo s strokovnjaki na Količevem? Prvi delovodja za izdelavo sive lepenke se je pisal Furlan in se je vrnil leta 1920 v domovino iz avstrijskega dela Štajerske. Konec 1923 je tovarna pridobila za delo Franceta Kocjančiča, dobrega strokovnjaka za vse vrste papirja in kartona (Kocjančič je bil rojen 25. januarja 1889 v Ljubljani). Bil je povratnik iz Amerike in je nameraval doma izdelovati sanitetni material iz bombaža (leta 1930 se je osamosvojil, to je, izstopil iz papirnice, odkupil od Bonača neko poslopje na Viru pri Domžalah in ga preuredil v tovarno sanitetnega materiala; ta obratuje še danes). Po Kocjančičevem izstopu ni bilo v tovarni dve leti nobenega dobrega strokovnjaka za kartonski stroj.

Primitivni transport valja za papir prek Bistrice pozimi 1932

Izdelavo lepenke so sprva vodili razni tujci. Znana sta Čermak in Wolf. Ker sta oba še vedno znala tudi češko, sta se kar dobro sporazumevala z delavci.

Vodja količevske mehanične delavnice je bil od leta 1924 dalje Ciril Škrjanc, vodja elektrodelavnice pa Franjo Vidmar, ki je prišel na Količevo 1927. leta; ta je vodil tudi hidrocentrale, naprave za oskrbo fabrikacijske in pitne vode, prevzel pozneje še termoelektrarno in parne naprave ter nadzoroval električne pogone v tovarni; uredil je tudi prvo trafo postajo. Stavbenik Jože Karlovšek je vstopil v tovarno leta 1926, prav ko se je pričela graditi hidroelektrarna na Duplici; od tedaj dalje je vodil vsa gradbena dela kot projektant in gradbeni vodja.

Kartonski stroj sta pomagala montirati samo dva nemška monterja, vsa druga dela so opravili domači monterji pod Škrjančevim in Vidmarjevim vodstvom. Strojvodje za ta kartonski stroj so bili še tujci; od delovodij se navajata imeni Heber in Ricker. Ta dva sta izdelovala na novem stroju kromo karton. Od leta 1923 do 1927 je bil obratovodja domačin Janžekovič. Od drugih tujih strokovnjakov so znani Šindelar, Buchmayer, Hable, Weiger, Albrecht, Lamberda, Mayer, Leroh (Čehi in Avstrijci). Po letu 1930 so se pričeli uveljavljati domači strojvodje Janez in Jakob Jasenc, Franc Hiršman, Anton Korošec, Anton Jaklič, Franc Brajer, Viktor Remec, Franc Grošelj.

Po Kocjančičevem odhodu so nastale težave v letih 1930—1932. Razni tujci se niso obnesli in so jih kmalu odslovili. Po inž. Somogyju, ki je služboval na Količevem nekaj let, sta 1931 nastopila domačina inž. Stane Bonač in inž. Vladimir Šega. Oba sta diplomirala iz papirniške in elektrotehniške stroke na univerzi v Grenoblu v Franciji. Inž. Stane Bonač (podjetnikov nečak) je prejel 20. oktobra 1936 prokuro in postal tehnični direktor, inž. Šega

je bil obratni inženir od 20. julija 1931 dalje. Pozneje sta prišla še inž. Jože Krisper (nastopil 1. avgusta 1935 kot elektrotehniški inženir) in inž. Stane Skok (nastopil 7. avgusta 1933 in bil kot strojni inženir vodja proizvodnje skozi ves čas do odhoda v partizane v letu 1944) ter absolventi ljubljanske tehniške srednje šole Ivo Remiaš (nastopil 7. avgusta 1933), Ivo Duhovnik, Janez Dobnik, Karel Šmit. Remiaš je prevzel neposredno vodstvo izdelave lepenke in moderniziral to proizvodnjo.³² Ko je bil v času od 7. oktobra 1940 do 31. marca 1941 pod okriljem Združenih papirnic prvi specialni papirničarski tečaj na Srednji tehniški šoli v Ljubljani, so ga izmed 20 slušateljev obiskovali tudi inž. Jože Krisper, Ivo Remiaš in Ivo Duhovnik.³³

Izmed tujcev je bil dober praktik in inštruktor inž. Anton Wultsch, ki je nastopil službo 1. januarja 1933; do takrat je bil vrsto let obratni direktor papirnice v Vevčah. Ko je sredi leta 1934 moral Wultsch zapustiti količevsko tovarno, je mesto tehničnega direktorja prevzel inž. Stane Bonač. Inž. Vladimír Šega je odšel po treh letih dela leta 1933 v neko bolgarsko tovarno papirja, inž. Janko Trost v začetku leta 1937 v vevško papirnico, tehnik Duhovnik v tovarno celuloze v Gorici, Dobnik 1939 v videmsko tovarno celuloze, Remiaš je postal oddelkovodja oddelka za specialne vrste lepenk, tudi za azbestno. Pod vodstvom inž. Krisperja so se izdelovali pergamentni in pergamin papirji. Azbest z dolgimi vlakni je prihajal iz Romunije; azbestno lepenko so izdelovali nekako od 1933 dalje.³⁴

Od osvoboditve dalje so vodili tovarno izključno sami domači strokovnjaki. Tehnični direktorji so bili sprva ljudje, ki so delali v tovarni že pred okupacijo in so zato tovarno in njene probleme dobro poznali. Prvi direktor je bil inž. Jože Krisper (po osvoboditvi se je prvi vrnil na Količevo). To funkcijo je imel po odločbi dekreta ministrstva za industrijo in rudarstvo od 17. maja 1945 do 30. oktobra 1947, ko je bil po službeni potrebi premeščen iz tovarne na Generalno direkcijo kot višji industrijski inženir. Na Količevem ga je zamenjal inž. Vladimír Šega; ta je imel odgovorno mesto do konca aprila 1951, nakar je bil za njim več kot deset let tehnični direktor Ivo Remiaš. S 1. septembrom 1961 je prevzel to dolžnost inž. Avgust Pavlin (bil je od 1. marca 1954 dalje obratni inženir iste tovarne).³⁵

Še prej kot tehnični sektor je dobil svojega direktorja komercialni oddelek. Že od 7. maja 1945 je skozi deset let fungiral kot komer-

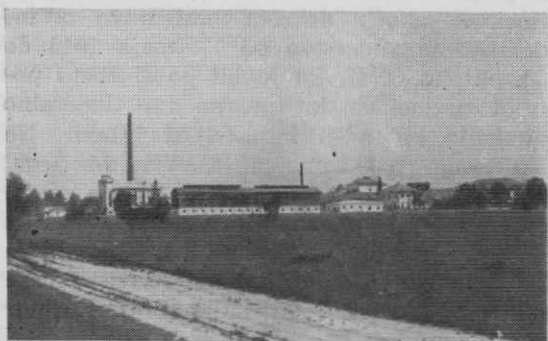
cialni direktor Jože Hočevar. Dne 1. maja 1955 ga je zamenjal Dušan Kosmina.³⁶ Kot je videti, je ta oddelek doživljal izmed vseh oddelkov še najmanj sprememb.

DELAVSTVO KOLIČEVSKÉ PAPIRNICÉ

Pri presoji zgodovine delavskega gibanja na Količevem ne smemo pozabiti, da je bila tovarna zgrajena šele leta 1920 in v čisto kmečkem okolju. Ker je delavstvo kot družbeni razred pričelo tu komaj nastajati, niso delavske organizacije imele kakšne posebne tradicije; poleg tega je vladajoči meščanski razred z vrsto radikalnih posegov prav v citiranem letu močno zdesetkal vse revolucionarne politične organizacije.

Dovoljene so bile samo delavske strokovne organizacije. Zato so bile volitve za obratne delavske zaupnike vedno zelo živahne. Delavski zaupniki so bili namreč edini zakoniti predstavniki delavcev po tovarnah in so se vneto borili za njihove koristi.

Ni še temeljito raziskano, katera delavska strokovna organizacija je bila prva, ki je organizirala količevsko delavstvo, niti se še ni ugotovil točen datum takšnega organiziranja. Zanesljivo pa je, da je v februarju 1935 Jugoslovanska strokovna zveza (krščanski socialisti) spet pričela pripravljati svojo organizacijo na Količevem. Ta »spet« je dokaz, da se je že pred tem delavstvo razgibalo, verjetno pod vplivom vevških papirničarjev (ti so bili po večini člani Jugoslovanske strokovne zveze), da pa je organizacijsko delo zamrlo.³⁷ Do konca leta 1935 je JSZ pridobila v svoje vrste 200 članov. Vendar so bili že v avgustu toliko organizirani, da so si za voditelja izbrali popularnega Franca Bukovca. Ta takrat 25-letni mladenič je prišel v papirnico z Jesenic leto dni prej, po poklicu je bil kovinostrugar.

Papirnica Količevo z juga. Poljska pot v ospredju je danes asfaltirana cesta, ki ima ime po narodnem heroju Francu Bukovcu. Okoli tovarne so delavci in tovarna zgradili množico stanovanjskih hiš in drugih poslopj

Dva dni po izvolitvi za vodjo zaupnikov je bil Bukovec odpuščen z dela. Delavstvo je proti temu protestiralo na ta način, da je v soboto dne 17. avgusta 1935 po opoldanski zameni ustavilo delo in predložilo podjetju naslednje štiri zahteve: 1. Bukovec se mora ponovno sprejeti na delo, 2. glavni krivec inž. Wultsch mora zapustiti tovarno, 3. delavstvu se mora priznati svoboda organizacije, 4. zaradi tega spora ne sme izvajati podjetje nobenih posledic.

Ko je Wultsch res zapustil tovarno, so na pogajanjih med podjetjem in delavstvom sklenili, da se podpišeta dogovor o spremembah mezd in dogovor o poslovnem redu (nekakšni kolektivni pogodbi). Sporazumeli so se tudi o tem, da podjetnik prizna strokovno organizacijo. Sporen je ostal le ponovni sprejem Bukovca na delo. Zato je stavka trajala dalje. V vsem času stavkanja je delavce podpirala vsa okolica. Tako je mogla delovati kuhinja, ki je vse stavkajoče oskrbovala z zadostno in toplo hrano trikrat dnevno.³⁸

V začetku oktobra se je podjetje približalo delavskim zahtevam in po osmih tednih se je stavka končala 14. oktobra 1935. Sporazum je obsegal naslednje točke: 1. zaradi stavke se ne bodo izvajale nobene posledice, 2. delavska strokovna organizacija se prizna, 3. podjetje prizna delavcem šest obratnih zaupnikov, 4. mezde se zvišajo za 10 %, 5. delovni red se bo izdelal sporazumno, 6. ravnatelj inž. Wultsch mora za vedno zapustiti tovarno (to se je zgodilo že prej).³⁹

Ta uspeh je delavske vrste še bolj strnil. Po ponovnem pričetku dela je bil 8. decembra 1935 občni zbor JSZ za Količevo in okolico. Za predsednika so izvolili Jožefa Avseca, za podpredsednika Jožeta Pirca, za tajnika Viktorja Burgarja itd., za odbornike pa Franca Bukovca, Andreja Ravnikarja, Vinka Klopčiča itd. Organizacijski zaupniki so postali Ciril Sitar, Viktor Gostič, Ivana Aleševa, Franc Burgar in drugi. Ob tej priložnosti so napravili nabiralno akcijo z namenom, da kupijo darilo za Bukovca (ta za akcijo ni vedel) v znamenje hvaležnosti za njegovo požrtvovalnost. Bukovec se je sicer za darilo zahvalil, a ga energično odklonil, češ, naj se nabrani denar raje razdeli med delavce, ki še niso bili takrat zaposleni.⁴⁰

Konec leta so se tudi približali dnevi o razgovorih za volitve delavskih zaupnikov za leto 1936. Sklenili so, sestaviti enotno listo, namreč listo JSZ, ker se druge liste niso predložile. To enotno listo so na sestanku 6. januarja soglasno sprejeli, za obratne zaupnike pa izvolili Franca Bukovca, Franca

Avblja, Jožefa Avseca, Jožefa Pirca, Mihaelo Jermanovo (poznejšo Bukovčevo ženo), Angelo Pečnikovo — in šest namestnikov. Za starešino delavskih zaupnikov so izvolili Bukovca, za tajnico Jermanovo.

Kot končni rezultat pogajanj med delavstvom in podjetjem so 14. julija 1936 objavili »Poslovni red tovarne papirja I. Bonač sin, Količevo«. Ta red je razdelil delavstvo v deset mezdnih skupin. V prvo je uvrstil strojevodje kartonskih in papirnih strojev, v deseto delavke sušilnice in sortirnice starega papirja. Za nadure se je določil 50-odstotni pribitek, za delo ob nedeljah in praznikih 60-odstotni pribitek (za praznike so razglasili 10 dni, med njimi tudi 1. maj). Za posebno umazana ali naporna dela, na primer v kanalih, vročih sušilnih bobnih in podobno, so delavci prejeli za te dni 100-odstotni pribitek. Neprekinjeno nočno delo kot tako se ni posebej nagrajevalo.⁴²

Statistike nam povedo, da je bilo približno ob tem času zaposlenih v papirniški stroki na Slovenskem nekako 2000 delavcev, da pa je imelo le okoli 1500 ali 75 % delavcev urejeno delovno razmerje s kolektivno pogodbo. V nekaterih drugih panogah je bilo stanje še mnogo slabše (na primer med stavbnimi, lesnimi, gozdnimi delavci itd.).⁴³

Dne 10. januarja 1937 so bile spet volitve delavskih zaupnikov v tovarni. Izvoljeni so bili Franc Bukovec, Alojzij Kržan, Valentin Rems, Andrej Ravnikar, Antonija Bevc, Frančiška Novak — in šest namestnikov. Mesec dni za temi volitvami je bil občni zbor tovarniške podružnice JSZ. Za predsednika so izbrali Jožeta Avseca, za tajnika pa Franca Bukovca — itd. Kot že večkrat prej je tudi sedaj govoril Bukovec in sicer o nujnosti delavske organizacije. Potem so delavci razpravljali še o potrebi lastnega delavskega doma na Količevem. Za izobrazbo vsega delavstva so uvedli predavanja. Na enem takih predavanj je govoril Bukovec o razvoju delavskih strokovnih organizacij.⁴⁴

V splošnem so šle konkretne težnje količevskega delavstva za tem, da se čim bolj približajo vevškim delavcem, zlasti seveda glede mezd, kajti vevški delavci so bili najboljše plačani delavci izmed vsega jugoslovanskega papirniškega delavstva. S to perspektivo v mislih so postavili količevski delavci vodstvu podjetja svoje zahteve. Toda prišlo je do mezdnega spora. JSZ je zato prosila bansko upravo za posredovanje in na razpravi 1. junija 1937 je prišlo do sporazuma. Sklenili so, da bodo od 4. junija dalje prejeli delavci naslednje mezde:⁴⁵

Delavci	din na uro
I. kategorije	8,25
II. kategorije	5,40
III. kategorije	5,15
IV. kategorije	4,75
V. kategorije	4,40
VI. kategorije	4,15
VII. kategorije	4,00
VIII. kategorije	3,25
IX. kategorije	3,00
X. kategorije	2,75

Ta sporazum naj bi veljal leto dni; če se ne bi odpovedal mesec dni pred rokom, naj bi se podaljšal še za eno leto. V glavnem so se delavci borili za boljše mezde še dalje in že proti koncu leta 1937 je bilo podjetje prisiljeno, da je zvišalo mezde za okoli 15 %. Te mezde so veljale približno leto dni; potem so zaradi druginje pričeli delavci oktobra 1938 novo mezdno gibanje in gibanje za sklenitev prave kolektivne pogodbe. Dosegli so tako imenovani prispevek, ki je za samske delavce in delavke znašal 200 din, za poročene 300 din. Prispevek je veljal za čas od 1. julija 1938 do 31. marca 1939.⁴⁶

Medtem je bil 8. januarja 1938 spet občni zbor podružnice JSZ; v odboru ni bilo več Bukovca.⁴⁷ Ta je namreč medtem postal član komunistične partije Slovenije in se je posvetil drugemu delu.

Novi odbor je vodil proti koncu julija novo mezdno gibanje za povišanje nabavnega prispevka. Gibanje je uspelo, ker je po novem odpadlo na delavca po 216 din (določili so namreč, da se prispevek letno poviša za skupnih 54.000 din, delavcev pa je v tovarni bilo 250).⁴⁸

S septembrom 1939. leta je svet zajela druga svetovna vojna, z njo pa neizbežna druginja. V teh okoliščinah je 12. decembra 1939 zahtevalo količevsko delavstvo zvišanje mezd za 25 % in delno prekategorizacijo. Pri pogajanjih je bilo podjetje pripravljeno dati 4 din druginjske doklade na dan, vendar je pozneje le obveljala v glavnem delavska zahteva. Zvišanje za okoli 22 % je veljalo od 1. januarja 1940 dalje. Nova mezdna tarifa je bila naslednja:⁴⁹

Za moške	Za ženske
od 8,25 din na 8,60 din	od 3,00 din na 3,75 din
od 5,40 din na 6,25 din	od 2,75 din na 3,50 din
od 5,15 din na 5,80 din	(drugih kategorij za ženske ni bilo)
od 4,40 din na 5,20 din	
od 4,75 din na 5,20 din	
od 4,15 din na 5,10 din	
od 4,00 din na 4,75 din	

Ker je druginja naraščala hitreje kot mezde, so sprožili delavci novo mezdno gibanje v januarju 1941, saj je kljub novim mezdnam iz januarja 1940 zaostajala kupna moč mezd za okoli 20 % za druginjo. Zato so vložili de-

lavci 12. januarja 1941 — torej slabe tri mesece pred okupacijo Jugoslavije — naslednjo zahtevo: draginjske doklade naj se spremenijo v urne mezde in te naj se zvišajo še za 1,50 dinarja na uro; uvedejo naj se družinske doklade za ženo, ki ni zaposlena, po 250 din mesečno in za vsakega otroka po 70 din mesečno; ukine naj se moška kategorija 4,75 din na uro, ker mezda ne ustreza za tako težko delo. Podjetnik je pogajanja odklanjal, delavci pa so vztrajali pri svojem.⁵⁰ Okupacija je položaj popolnoma spremenila in nacisti so vpeljali svoj sistem odnosa do delavcev.

Med delavci, ki so odšli v partizane, je bil tudi Bukovec, ki si je nadel partizansko ime Ježovnik. Poleti 1942. ga je ubila bomba. Zaradi raznih zaslug so ga 15. julija 1952 proglasili za narodnega heroja.⁵¹

OPOMBE

1. Prim. Slov. biograf. leksikon, I, str. 52 (avtor članka Avgust Pirjevec). — 2. Fran Bonač, ustni podatek. — 3. Fran Bonač, Ob moji 75-letnici, v Ljubljani, 20. oktobra 1955, str. 3 (tipkopis avtobiografskega značaja, ki obsega 12 strani; eden izmed redkih izvodov je v moji lasti). — 4. Okrožno sodišče v Ljubljani, register, Posam. II, 81. — 5. Ibidem. — 6. Mestni arhiv ljubljanski, Reg I, fasc. 859, št. spisov 1041, 6730, 9180. — 7. Bonač, Ob moji 75-letnici, str. 2. — 8. Ibidem, str. 6—8. — 9. Mestni arhiv ljubljanski, Arhiv Združenih papirnic Vevče, Goričane in Medvode d. d. v Ljubljani, fasc. 20, ovoj 8 in fasc. 82, ovoj 3. — 10. Ibidem, fasc. 1, ovoji 1, 2, 4 in 5, dalje še Ljubljanski velesjem ob desetletnici 1921—1930. Uredil Milan Dular. Ljubljana 1930, str. 7, 20—21, 36—39. — 11. Med spisi v Bonačevem privatnem arhivu. — 12. F. Bonač, Ob moji 75-letnici, str. 6—8. — 13. Okrož. sodišče v Lj., združni register, Druž II, 58. — 14. Prim. op. 12. — 15. Mest. arhiv lj., Arhiv Združenih papirnic, fasc. 83, ovoj 7. — 16. F. Bonač, Ob moji 75-letnici, str. 9. — 17. Okrož. sodišče v Lj., Posam. II, 81 in Posam. II, 276. — 18. Fran Bonač, Razvoj tovarne za lepenko in papir na Količevem, str. 2 (tipkopisni spomini, nekakšno dopolnilo k avtografiji; tu ima tudi sicer mnogo podatkov o svojih obratih. Eden izmed redkih izvodov je v moji lasti). V svoji avtografiji pravi Bonač na str. 4 naslednje: »Bil sem ves čas na italijanski fronti od julija 1914 do oktobra 1918, sprva pri bataljonu, zadnje leto pa kot komandant avtokolone, ki sem jo ob prevratu iz lastnega nagiba, zavedajoč se njenega gospodarskega in vojaškega pomena, v celoti pripeljal v Ljubljano in izročil narodni vojski, pri kateri sem potem služil še do konca leta.« — 19. Arhiv Papirnice Količevo, spisi iz let 1934 do 1937 (hrani jih tajništvo). — 20. Prim. op. 4. Podatki pravijo, da je bil 2. junija 1928 vpisan naslov »Ljubljanska kartonažna tovarna in papirna industrija I. Bonač sin«, vendar je tovarna na Količevem uporabljala svoj žig z besedilom »Tovarna za papir in lepenko I. Bonač sin, Količevo,

p. Domžale«. — 21. Arhiv Papirnice Količevo, spisi iz let 1934—1937 in 1937—1939 ter spisi v Bonačevem privatnem arhivu. — 22. Arhiv Papirnice Količevo, spisi iz let 1927—1960. — 23. Fran Bonač, ustni podatek. — 24. Arhiv Papirnice Količevo, spisi iz let 1927—1960. — 25. Prim. moj članek Jugoslovanska industrija papirja do osvoboditve v Zgodovini. časopisu XII—XIII, 1958—59, str. 212—230. — 26. Arhiv Papirnice Količevo, spisi iz okupacijske dobe, dalje Bonačevi ustni podatki. — 27. Inž. Jože Krisper, ustni podatek, dalje Arhiv Papirnice Količevo, spisi iz let 1945 do 1947. — 28. Arhiv Papirnice Količevo, spisi iz let 1945—1948. — 29. Ibidem. — 30. Arhiv Papirnice Količevo, spisi iz let 1947—1950. — 31. Prim. brošuro »Papirnica Količevo 1920—1935—1950—1960«, Količevo 1960, str. 22. — 32. F. Bonač, Razvoj tovarne za lepenko in papir na Količevem, str. 6. — 33. Za tečaj podatki v Mest. arhivu lj., Arhiv Združenih papirnic, fasc. 72, ovoj 8, dalje ustni podatki inž. Jožeta Krisperja ter Iva Remiaša; ta mi je tudi pokazal svoje spričevalo o uspešno končanem tečaju. Predavali so dr. inž. Miloš Krofta, inž. Zdenko Kokalj in inž. Maširevič, vsi vodilni inženirji tovarne papirja na Vevčah. — Za vodilne strokovnjake na Količevem prim. še arhiv Papirnice Količevo, spisi iz let 1927—1941. — 34. Prim. op. 32. — 35. Arhiv Papirnice Količevo, spisi iz let 1950—1960. — 36. Ivo Remiaš, ustni podatek. — 37. Arhiv JSZ (hrani ga Inštitut za zgod. del. gibanja, Lj.), spisi za leta 1928 do 1938 in Delavska pravica z dne 22. avgusta 1935. Prvi, ki so pričeli agitacijsko delo v tovarni že leta 1928, so bili vevški papirničarji, organizirani v JSZ. Ti so sploh imeli velik vpliv na količevske delavce; hodili so jim predavat, jim posredovat izkušnje glede vodenja stavk in podobno (enako so pomagali organizirati tudi radeške papirničarje). Količevski krščanski socialisti so kmalu po organiziranju prestali prvo preizkušnjo o priliki poganj za preklic odpustitve nekaterih delavcev. Pogajanja s podjetjem so uspela le delno. Tistim, ki niso bili več sprejeti na delo, je organizacija izposlovala podporo. — 38. Delavska pravica z dne 29. avgusta 1935, 5. septembra in 12. septembra ter 19. septembra 1935. — 39. Del. pravica 17. okt. 1935. — 40. Del. pravica 12. dec. 1935. — 41. Del. pravica 16. jan. 1936. — 42. Arhiv Papirnice Količevo, »Poslovni red« (med spisi iz let 1935—1940); dalje še Mest. arhiv lj., Arhiv Združenih papirnic, fasc. 77. — 43. Arhiv JSZ, fasc. 5. — 44. Del. pravica 14. jan. in 25. febr. 1937, O Bukovcu, takratnih sestankih članov KPS v domžalski okolici in o stavki sami prim. tudi zapisek govora, ki ga je imel o priliki proslave 20-letnice količevske stavke direktor tovarne Ivo Sonc (Arhiv Papirnice Količevo, spisi iz let 1950—1955). — 45. Del. pravica 10. jun. 1937. — 46. Del. pravica 13. okt. 1938. — 47. Del. pravica 19. jan. 1939. — 48. Del. pravica 26. jul. 1939. — 49. Del. pravica 1. febr. in 29. febr. 1940. — 50. Del. pravica 20. febr. 1941. — 51. Zbornik narodnih heroja Jugoslavije, Beograd 1957, str. 109, dalje Tone Fajfar, Odločitev, Ljubljana 1966, str. 176.

O LJUBLJANSKIH STAVBNIH REDIH

VLADO VALENCIC

I.

Gospodarski razvoj, zlasti napredujoča industrializacija, je v prvi polovici prejšnjega stoletja pospešila gradbeno rast mest. Dotedanji predpisi, ki so urejali gradnjo stavb in druga vprašanja s tem v zvezi, so nastajali največkrat od primera do primera, ko je potreba narekovala ureditev ene ali druge pomanjkljivosti. Gradbena zakonodaja je bila še brez sistema; mestne ter druge oblasti, katerih naloga je bila tudi skrb za zunanje urejanje mest in njihov gradbeni razvoj, so vedno bolj občutile pomanjkanje splošnih gradbenih predpisov. Temu naj bi odpomogli stavbni redi, ki so jih dobivala posamezna avstrijska deželna glavna mesta sredi prejšnjega stoletja. Tudi za Ljubljano je bil 1847 izdan stavbni in gasilni red.¹ Izdala ga je gradbena, gasilna in olepševalna komisija, odobrila pa gubernij. Vendar se ta stavbni in gasilni red precej razločuje od stavbnih redov iste dobe za druga mesta. Tehnični in gradbeno-policijski predpisi zavzemajo v njem malo prostora in še ti so imeli pred očmi le varnost pred požarom. Največji del so obsegale požarnovarnostne določbe ter predpisi za gašenje požarov.

Stavbni redi, ki so bili izdani nekako v istem času za druga deželna glavna mesta, so vsebovali predvsem higienske in tehnične predpise za stanovanjske zgradbe, gradbeno-policijske predpise ter določbe glede varnosti pred požari. Ponekod so skušali reševati tudi nekatera urbanistična vprašanja, ki so se pojavljala ob hitrejši rasti mest. Stavbni red za Linz in Salzburg iz leta 1846 — za obe mesti je gornjeavstrijska deželna vlada izdala skupnega — je imel že določbe o urejanju novih trgov in ulic, o njihovi širini, o višini hiš in stanovanjskih prostorov ter podrobnejše tehnične in higienske predpise za gradnjo hiš.² Tržaški stavbni red iz leta 1854 je sicer manj izčrpen glede gradbenih predpisov, toda ustvaril je pod predsedstvom župana posebno olepševalno komisijo, v kateri so bili zastopniki mestnega sveta, mestnega gradbenega urada, civilnih inženirjev in drugih stanov. Naloga komisije je bila, da pove svoje mnenje o vsem, kar se je tikalo zunanosti poslopij, njihovega okrasja, lepote in pravilnosti mestnih trgov in ulic ter neposredne mestne okolice. Imela je pravico ugovarjati izvedbi načrtov, ki so nasprotovali pravilom estetike in dobrega okusa, ter gradnjam, ki niso bile združljive z nameravano regulacijo

in razširjenjem mesta.³ Stavbni red za Gradec iz 1856 je imel podobne določbe glede urejanja novih mestnih delov kot stavbni red za Linz in Salzburg.⁴ Nove ulice naj bi bile po možnosti čimbolj ravne, imele naj bi primerno in za obračanje vozil sposobno cestišče ter na obeh straneh ob hišah posebne steze za pešce. Širina ulic ne bi smela biti manjša kot 6 seznjev (seženj je 1,896 m). Sicer naj bi bila širina ulice odvisna tudi od njene dolžine in drugih lokalnih razmer ter naj bi se določila po krajevni potrebi. Stavbna komisija je pri krajših prečnih ulicah smela izjemoma predlagati tudi manjše širine, toda ne manj kot 5 seznjev. Pri prezidavi starih ali gradnji novih poslopij v obstoječih ozkih in vijugastih ulicah je bilo treba gledati, da se po možnosti razširijo in izravnajo. Meteorne vode je bilo treba praviloma odvajati po podzemnih kanalih ali pa naj bi se glede na razmere uredilo tlakovano korito z zadostnim padcem. Površine novih stavbišč na nezazidanih zemljiščih niso smele biti preveč omejene. Stanovanjska poslopja in druge stranske zgradbe so morale imeti dovolj zraka in luči ter primerno dvorišče, ki naj bi zgradbe ločilo in jih varovalo pred nevarnostjo požara. To bi se doseglo z ureditvijo posebnih vrtnih parcel, ki bi preprečile, da bi bile hiše preveč tesno skupaj. Glede višine hiš je graški stavbni red določal le, da morajo imeti na čelni strani ob ulicah in trgih vsaj eno nadstropje ter da morajo biti dostojne. Izjeme so se smele dovoliti le v odročnih ulicah, kjer se je stavbni red zadovoljil zaradi slabših gmotnih razmer prebivalstva s skromnejšimi poslopiji, le da so ustrezala zahtevam požarne varnosti. Ravno tako je bila izjema dovoljena za vrtno zgradbo in hiše za poletno bivanje (Landhäuser, vile), ki so se odlikovale z arhitektonskimi oblikami. Med tehničnimi in higienskimi določbami graškega stavbnega reda je omeniti, da so morale biti sobe v stanovanjskih hišah najmanj 10 čevljev (čevelj je 0,316 m) visoke. Glede zunanosti poslopij, to je glede oblikovanja pročelja, simetrične razdelitve vrat, oken in drugega, je stavbni red postavil zahtevo, da mora v arhitektonskem pogledu s pravilnimi razmerji in dostojnimi okraski ustrezati prečiščenemu ukusu. Gradbeni gospodarji in gradbeniki naj bi glede tega čimbolj upoštevali pobude stavbne komisije. Zunanji zidovi naj ne bi bili popolnoma bele in ne prežive barve.

II.

Graški stavbni red je postal podlaga za ljubljanski osnutek. Priredil ga je — sicer na lastno pobudo — po naročilu deželne vlade gradbeni direktor Gietl, ki je, ko je bil začasni vodja štajerske deželne gradbene direkcije, sestavil načrt graškega stavbnega reda. Povod za naročilo deželne vlade so dala predvsem nesoglasja med mestnim magistratom in med gradbeno direkcijo oziroma deželno vlado zaradi dveh gradenj v mestu. Deželna vlada se je na ta dva primera izrecno sklicevala.⁵ Prvi je bil nazidava dveh nadstropij hiše na vogalu Wolfove ulice in Trga revolucije, drugi pa gradnja nekdanjega hotela »Slon« na istem prostoru, kjer stoji današnji. Mestni magistrat je namreč podelil gradbeno dovoljenje za nadzidavo dveh nadstropij na takrat enonadstropni hiši Trg revolucije št. 3. Gradbena direkcija je imela zoper tretje nadstropje pomisleke, menila je, da zidovje ni dovolj močno, tudi statika se ji ni zdela v redu. Ko sta bili nadstropji nadzidani, so komisije strokovnjakov ponovno ocenjevale solidnost stavbe in magistrat je hišnemu lastniku izdal uporabno dovoljenje. Ker ni upošteval njenih pomislekov, gradbena direkcija ni hotela več sodelovati pri končnem komisijskem ogledu za uporabno dovoljenje.⁶ Pri gradnji hotela »Slon« pa se je pripetila nezgoda. Porušil se je glavni zid pročelja v dolžini okrog štirih sežnjev, tudi sicer so bile težave z gradbenim gospodarjem Jožefom Zalarjem, ki je gradnjo poveril zidarskemu polirju. Stavbni mojster Anton Treo naj bi imel nadzorstvo nad gradnjo, toda po nesreči je odklonil nadaljnjo odgovornost. Po dogovoru z Zalarjem je potem nadzorstvo prevzel stavbni mojster Franc Faleschini, ki pa tudi ni vzdržal do konca. Zalar in njegov zidarski polir nista vedno upoštevala vseh gradbenih pravil in se je bilo bati, da se ne bi ponovno kaj porušilo. Magistrat je moral večkrat sklicevati komisije gradbenih strokovnjakov, ki so ugotovljale odstopanja od načrta na škodo trdnosti stavbe. Nato je tudi stavbni mojster Faleschini odložil nadzorstvo in odklonil odgovornost, češ da Zalar in polir gradita po svoji volji in ne po njegovih navodilih.⁷ Ko je bil dograjen trakt hotela v Čopovi ulici, magistrat ni hotel izdati uporabnega dovoljenja, ker Zalar ni odpravil vseh gradbenih pomanjkljivosti, kakor mu je bilo naročeno. Uporabno dovoljenje je na Zalarjev priziv izdala potem deželna vlada, ko je po komisijskem ogledu ugotovila, da so bistvene pomanjkljivosti odpravljene.⁸

Deželna vlada je ob predložitvi osnutka gradbenega reda pozvala magistrat, naj ji sporoči svoje pripombe. Magistrat — mesto

je po smrti dr. Matije Burgerja ostalo brez župana in je njegove posle opravljal kot namestnik magistratni svetnik Janez Gutman — je akcijo deželne vlade za stavbni red z nevoljo sprejel. Odgovoril ji je šele na njeno urgenco po preteku tri četrt leta. Zavrnil je upravičenost obeh razlogov, s katerima je deželna vlada utemeljila potrebo po stavbnem redu. Hiša na Trgu revolucije trdno stoji, potres, ki ga je prestala, ni zapustil nikakih sledov. Bojazen in pomisleki zoper nadzidavo so se pokazali kot neutemeljeni in ni verjetno, da bi se po prestalih preizkušnjah uresničili. Tudi nezgode pri gradnji hotela »Slon« ni zakrivilo magistratno gradbeno dovoljenje. Zato oba primera ne moreta biti razlog, da bi se ukinila kompetenca mestne občine, kajti po členu 75 občinskega statuta iz leta 1850 in po novem občinskem zakonu od 24. aprila 1859 so sodile gradbene zadeve v njeno pristojnost.

Osnutek gradbenega reda, ki ga je pripravila gradbena direkcija, je magistrat označil kot konglomerat, sestavljen iz starih in novih stavbnih redov drugih mest, po svojem obsegu in razvlečenosti pa je vse druge prekašal. Manjkala mu je potrebna jasnost, natančnost in razumljivost. Vse te lastnosti pa je po mnenju magistrata imel leta 1859 izdani stavbni red za Dunaj. Magistratu je bil všeč tudi zato, ker je prisojal zasebne stavbe magistratnemu področju. Dunajski stavbni red bi bil lahko za vzorec drugim mestom in bi se z majhnimi spremembami dal prilagoditi za ljubljanske potrebe. Ker je bilo pričakovati, da bo kmalu prišlo do reorganizacije mestne občine in magistrata, naj bi do tedaj počakali s stavbnim redom, nato pa naj bi bila sestavljena komisija, ki bi po vzorcu dunajskega pripravila osnutek za Ljubljano.⁹

V ocenitvi osnutka stavbnega reda, ki ga je pripravila gradbena direkcija, je magistrat v svoji prizadetosti nekoliko pretiraval in v presoji ni bil popolnoma objektivni. Res je bil precej obsežen, omejeval se ni le na policijsko-gradbene predpise, temveč je hotel tudi poučevati, pojasnjevati in dajati navodila. Toda glede tega se je držal le svojega graškega vzorca. Sicer pa je obravnaval na splošno ista vprašanja kot dunajski, toda obširneje, v nekaterih točkah je imel drugačne določbe. Razlika je bila tudi glede pravic, ki naj bi jih imel mestni magistrat pri izdajanju gradbenih dovoljenj. Ljubljanski osnutek gradbenega reda je določal magistrat kot oblastvo, ki je podeljevalo gradbena in uporabna dovoljenja. Pri manj pomembnih zgradbah, npr. raznih gospodarskih stavbah kot hlevih, dr-

varnicah, cvetličnjakih, lopah ter pri napravi ali popravilih odtokov vode v notranjosti dvorišč in vrtov, postavitvi zidanih ograj, manjših prezidavah v notranjosti hiš, kjer niso bile prizadete lastninske in druge pravice sosedov in ni šlo za važnejše ozire požarne in gradbene policije, naj bi magistrat naročil gradbenemu uradu, da prošnjo za gradbeno dovoljenje obravnava na mestu samem, po potrebi s pritegnitvijo sosedov, in jo reši na osnovi ugotovitev. Odločitve glede novih zgradb in bistvenih prezidav obstoječih, postavitev obrtnih delavnic, ki bi delale z ognjem, stavb, v katerih bi se namestile parne naprave, plinarn, dvoran, namenjenih množičnemu obisku, pa osnutek stavbnega reda ni prepuščal le magistratu in mestnemu gradbenemu uradu. Pri komisijski obravnavi na mestu bi sodelovali poleg zastopnikov magistrata tudi zastopniki policijske direkcije in deželne gradbene direkcije, dva nepristranska gradbena strokovnjaka ter po potrebi tudi dimnikarski mojster ter mejaši. Ugotovitve komisije bi bile predložene deželni vladi, po njeni odločitvi bi magistrat izdal gradbeno dovoljenje ali pa odklonilno rešitev.¹⁰ Iste določbe o vlogi mestnega magistrata pri izdajanju gradbenih dovoljenj je imel graški stavbni red. Tudi v Linzu, Pragi in Brnu so gradbena dovoljenja za nove stavbe in v pomembnejših gradbenih zadevah dajale deželne vlade po podobnem postopku kot v Gradcu.¹¹ Pri omejitvi občinske kompetence v gradbenih zadevah bi torej Ljubljana med deželnimi glavnimi mesti ne bila nikaka izjema. Očitek, da bi stavbni red, kot ga je pripravila gradbena direkcija, ukinil magistratovo kompetenco pri podeljevanju gradbenih dovoljenj, je bil tudi pretiran. Magistrat bi bil v tej kompetenci le omejen, ker bi bili h komisijskim obravnavam glede novih stavb in večjih prezidav pritegnjeni še drugi gradbeni izvedenci in bi bil vezan na odločitve deželne vlade. Treba pa je omeniti, da je v praksi, čeprav ni bilo ustreznih predpisov, magistrat uporabljal podoben postopek, kot je bil določen v osnutku stavbnega reda. H komisijskim obravnavam v pomembnejših gradbenih zadevah, npr. v primerih hotela »Slon« in hiše na Trgu revolucije, je vabil zastopnike gradbene direkcije in gradbene strokovnjake. Tako se je že sam omejil pri odločanju in je pokazal, da je pripravljen upoštevati druga strokovna stališča, kjer je bilo to v korist stvari. Zato je razumljiv njegov odpor poskusu, da bi vlada uporabila neko namišljeno slabost magistrata za okrnitev njegove zakonite kompetence.

III.

Že nekaj dni potem, ko je magistrat zavrnil po gradbeni direkciji predloženi osnutek stavbnega reda, je notranje ministrstvo naročilo deželni vladi, naj prouči, koliko bi se na njenem področju dal uporabiti dunajski stavbni red od 8. septembra 1859. Ministrstvo je menilo, da dunajski stavbni red nudi gradbenim gospodarjem bistvene olajšave in da bi mogel pospeševati gradbeno dejavnost. Poleg teh olajšav bi bilo mogoče, če krajevne razmere dopuščajo, dovoliti še druge ugodnosti, seveda bi bilo pri tem treba upoštevati vse zahteve požarne varnosti. Deželna vlada je na podlagi ministrskega naročila pozvala magistrat, da ji sporoči, ali je čutiti v Ljubljani resnično potrebo po spremembi obstoječega stavbnega reda ter ali in s kakšnimi spremembami bi se dal uporabiti dunajski stavbni red. Obenem naj bi magistrat, če je nov stavbni red potreben, zanj predložil osnutek.¹² Magistrat je tokrat hitro odgovoril in svojemu odgovoru priložil načrt stavbnega reda.¹³ Dejansko je bil ta dobeseden prepis dunajskega z nekaj manjšimi spremembami.¹⁴ Dunajski stavbni red je določal 8 sežnjev kot normalno širino ulic, v ljubljanskem osnutku je bila širina znižana na 6 sežnjev, ker je taka širina glede na dolžino ulic in višino hiš za ljubljanske razmere zadostovala. Glede višine hiš in stanovanjskih prostorov je osnutek prevzel dunajsko določbo. Po tej so smele biti hiše do strešnega roba 13 sežnjev (okrog 25 m) visoke. Najmanjše dovoljene višine v stanovanjskih hišah so bile za obokane prostore 10 čevljev (3,16 m) ter 9 čevljev (2,84 m) za prostore z ravnim stropom. Ljubljanski osnutek je imel na koncu še poseben člen, po katerem se predpisi stavbnega reda zaradi krajevnih in talnih razmer ne bi uporabljali za stavbe na Barju in v Kurji vasi.

Deželna vlada je mestni osnutek odstopila v presojo gradbeni in policijski direkciji. Obe sta imeli zoper njega več pomislekov, ni se jima zdelo umestno, da bi se v deželnem glavnem mestu uveljavil isti stavbni red kot v državni metropoli. Gradbena direkcija je predvsem opozarjala na osnutek, ki ga je že svojčas pripravila in ki je bil prilagojen ljubljanskim razmeram. Ker Ljubljana ni imela zadostnih tehničnih moči in inteligentnih stavbenikov, bi moral njen stavbni red vsebovati izčrpnije predpise, da bi se po njih ravnali. Pomanjkljivosti pri nekaterih zasebnih gradnjah — gradbena direkcija je omenjala že znana primera hiše na Trgu revolucije in hotela »Slon« — so privedle do prepričanja, da se ljubljanskemu magistratu ne more prepustiti samostojno odločanje v takih zadevah.

V stavbnem redu za Ljubljano, ki je imela med prebivalci deloma tudi kmetovalce, so iz zdravstvenih in tehničnih razlogov potrebni predpisi tudi za gospodarska poslopja. Za primer, da bi se uveljavil v Ljubljani po dunajskem prirejeni stavbni red, je gradbena direkcija predlagala spremembe nekaterih določb. Med drugimi naj bi bila najmanjša višina stanovanjskih prostorov 10 in ne 9 čevljev, kot je za prostor z ravnim stropom predvideval osnutek po dunajskem vzorcu. Višina 13 sežnjev za stanovanjske zgradbe se je zdela gradbeni direkciji previsoka, menila je, da bi za Ljubljano 10 sežnjev popolnoma zadostovalo. Pri tej višini bi bilo mogoče čisto udobno graditi štirinadstropne hiše. Vseboval pa naj bi stavbni red določbo, da mora magistrat voditi splošni evidenčni načrt, v katerega se zarisujejo vse nove zgradbe in pomembnejše gradnje. Dunajski stavbni red je imel tako določbo, toda magistrat jo je v svojem osnutku opustil. Gradbeni direkciji se je zdel tak evidenčni načrt potreben, ker je od njega odvisno dovoljenje za nove zgradbe. Brez tega bi se nova poslopja nenačrtno gradila, kar bi oviralo regulacijo ulic, ki so pogosto zelo vijugaste. V splošnem načrtu bi bile zarisane regulacijske črte, ki bi jih bilo pri novih zgradbah ali večjih prezidavah upoštevati in predpisati z gradbenim dovoljenjem.¹⁵ Policijska direkcija je bila v splošnem z osnutkom zadovoljna, želela je pravzaprav le dve spremembi. V prvi vrsti ni soglašala, da bi magistrat imel pravico samostojnega odločanja pri novih stavbah in pri večjih gradbenih spremembah. Magistrat je imel le enega tehničnega uradnika, sam ne bi mogel opravljati vsega dela, ki bi se od njega zahtevalo. Ker torej Ljubljana ni imela gradbenega urada z več tehničnimi močmi, kot je to bilo v drugih mestih, se magistratu ne more z mirno vestjo prepustiti odločanje glede novih zgradb. Magistrat se pri izdajanju gradbenih dovoljenj ni vedno držal obstoječih predpisov in si je dovoljeval nekatere samovoljnosti, ki jih je treba v bodoče preprečiti. Zato naj bi se ustanovila posebna gradbena komisija, ta bi dobila pravico odločanja pri novih zgradbah in pomembnejših prezidavah. Magistratu naj bi ostala samo gradbena dovoljenja za manjše zadeve. V gradbeni komisiji naj bi po predlogu policijske direkcije bil zastopnik deželne vlade kot predsednik, šef okrajnega gradbenega urada, zastopnik magistrata, mestni gradbeni nadzornik in stavbna izvedenca, ki jih bi določila deželna vlada. Gradbena komisija bi morala upoštevati tudi splošni načrt mesta, katerega bi določili zastopniki politične, tehnične in varnostne oblasti ter magi-

strata. Načrt bi po odobritvi deželne vlade služil kot norma za stavbne črte novih stavb in sprememb pročelij. Policijska direkcija se je zavzela tudi za tiste spremembe, ki jih je priporočila gradbena direkcija, z izjemo podstrešnih sob. Zaradi požarne varnosti je predlagala, da se podstrešne sobe v nobenem primeru ne dovolijo.¹⁶

Pripomb gradbene in policijske komisije magistrat ni pustil brez ugovora. Najprej je opozoril, da ni on dal pobude za uvedbo dunajskega stavbnega reda, temveč notranje ministrstvo, ki pričakuje od tega poživitev gradbene dejavnosti. Ta namen pa se gotovo ne bo dal doseči, če bi se obdržale omejitve, ki jih gradbena direkcija zagovarja, in nadlegovanja, s katerimi bi prizadeli gradbene gospodarje. Posebno je magistrat zameril, ker je gradbena direkcija odrekala inteligenco ljubljanskim tehnikom in graditeljem, pri tem pa je pozabila, da so pri vseh pomembnejših stavbah sodelovali kot izvedenci njeni tehnični uradniki. Zavračal je tudi očitek, da ni v gradbenih zadevah pokazal dovolj samostojnosti, in pa prizadevanje gradbene direkcije, da bi ga spravila pod svoje varuštvo. Gradbena komisija, kot jo je predlagala, bi — tako je menil magistrat — zopet ukinila občinam zajamčeno pravico samostojnega odločanja in bi napravila iluzorna načela, ki jih je ministrstvo proglašalo v svoji okrožnici od 23. decembra 1860 (ta je bila v zvezi z oktobrsko diplomo in ustavno preureditvijo Avstrije, po kateri so bili razni upravni posli prepuščeni deželam in občinam). Tudi spremembe raznih tehničnih določb, ki jih je gradbena direkcija predlagala, je magistrat povečini odklonil. Enako krepko kot gradbeno je magistrat zavrnil policijsko direkcijo. Spomnil jo je, da je mestni gradbeni nadzornik Pollak, ki po njeni izjavi ni užival zaupanja ne oblasti in ne občinstva in zoper sposobnosti katerega je imela pomisleke, bil že član tiste gradbene komisije pred letom 1850, ki je bila pod njenim neposrednim vodstvom. Z vso odločnostjo pa je poudaril, da je treba občinam dati pripadajoče jim področje in tudi v tem pogledu končno prelomiti s priljubljenim sistemom varuštva, če naj tolikokrat zagotovljena občinska avtonomija postane resničnost. Na koncu je pripomnil, da bo vprašanje stavbnega reda, bodisi za celo deželo Kranjsko, bodisi le za Ljubljano, sodilo po ustavni preureditvi v področje deželne zakonodaje. Naloga deželnega zbora bo torej, da sklene morebitne spremembe osnutka.¹⁷

Toda osnutek stavbnega reda ni nikoli postal zakon. Zakaj je obležal nerešen, se iz ohranjenih spisov ljubljanskega magistrata ne

vidi. Verjetno ni bilo nobenega, ki bi se zanj resno zavzel; mogoče pa je tudi, da je osnutek prišel v pozabo, ko je zakonodaja o gradbenih zadevah prešla v področje dežele.

IV.

Osnutek, katerega je po naročilu deželne vlade pripravila gradbena direkcija, je ljubljanski magistrat odklanjal največ zato, ker bi mu določbe o podeljevanju stavbnih dovoljenj omejile pristojnost. Pri tem je odločno branil samostojno področje občine, opirajoč se na politične in ustavne spremembe v državi, ki so razširile in utrdile njene samoupravne pravice. Odklanjal ga je tudi zaradi njegove oblike, obsežnosti in nejasnosti, vsebinskih pripomb ni imel. Ko je zavrnil po graškem stavbnem redu sestavljeni osnutek gradbene direkcije, se je magistrat izrekel zoper predpise, ki bi oblasti dali večji vpliv na gradbene zadeve. Bistvena razlika med dunajskim stavbnim redom in osnutkom po graškem vzorcu je bila ta, da je bil prvi — če naj razliko na kratko označimo — liberalen, drugi policijski. Poleg tega je osnutek gradbene direkcije vseboval razne določbe, ki naj bi zagotovile boljše higienske razmere in večjo udobnost stanovanj, dunajski stavbni red pa je zdravstvene ozire upošteval le nekako mimogrede in je prepuščal oblasti, da presoja, ali jim je zadoščeno. Stavbnemu gospodarju in stavbeniku je dunajski stavbni red prepuščal več svobode, mogel je pri gradnji stanovanjskih hiš gledati le na svoje koristi, na potrebe in koristi najemnikov stanovanj se mu ni bilo treba dosti ozirati.

Značilno je bilo v tem pogledu v osnutku gradbene direkcije izraženo načelo: »Stanovanjska poslopja, ki se gradijo, naj ne ustrezajo le koristim stranke, ki gradi, temveč potrebam zdravja, npravnosti in udobnosti.« Nove stavbne parcele naj ne bi bile preveč omejene, stanovanjska poslopja in njihove pritikline naj bi imele dovolj zraka in luči, zazidava naj ne bi bila preveč intenzivna. Notranja stavbna dvorišča naj bi se po možnosti opuščala, dovoljena naj bi bila le tedaj, ko se jim ni mogoče izogniti, da bi dajala svetlobo hodnikom, jedilnim shrambam, straniščem ali kurilnim prostorom. Zanimive so bile tudi določbe glede obsega stanovanj. Najmanjše stanovanje bi moralo po osnutku gradbene direkcije imeti sobo, kabinet in kuhinjo, dunajski stavbni red se je zadovoljil z eno sobo, v kateri bi bilo zasilno ognjišče.¹⁸

Po graškem stavbnem redu prirojeni osnutek je vseboval vrsto podrobnih tehničnih predpisov, npr. glede debeline zidov in glede ostrešja, ter mnoge predpise za varnost pred

požarom, zlasti glede dimnikov. Tudi določbe o pogojih za uporabna dovoljenja stanovanjskih prostorov, vsebovane v posebnem dodatku k osnutku stavbnega reda, so bile izčrpne. Pred izdajo uporabnega dovoljenja bi morale stavbne revizijske in zdravstvene komisije pregledati nove zgradbe. Komisije bi imele predvsem nalogo, da presoјajo, ali so novo zgrajeni prostori dovolj osušeni. Rokki za vse-litev so bili točno določeni glede na čas, v katerem je bila gradnja dovršena v surovem, ter na čas, kdaj je bila nato ometana. Dunajski stavbni red vseh teh podrobnih predpisov ni poznal. Vseboval je le splošne določbe, izvedbo o podrobnostih je prepuščal stavbnim gospodarjem in stavbenikom. Gradbena oblast je bila poklicana, da presoja, ali so bili predpisi stavbnega reda upoštevani. Pri tej presoji ji je stavbni red mogel dati le malo opore, subjektivna stališča oblasti ali pa stavbenikov oziroma stavbnih gospodarjev so mogla biti večkrat odločilnega pomena.

Določb splošnega urbanističnega značaja nista imela dosti ne dunajski in ne graški stavbni red oziroma ljubljanski osnutek. Nanašale so se na širino ulic, ki naj bi bile po možnosti ravne, ter na višino hiš. Dunajski stavbni red je vseboval določbo, da mora lastnik, ki razdeli zemljišče na stavbišča, brezplačno odstopiti občini svet za ceste. Po graškem prirejani ljubljanski osnutek se z vprašanjem parcelacije zemljišč na stavbišča ni ukvarjal. Obravnaval pa je, sicer bolj na kratko, zunanost hiš v arhitektonskem pogledu; stavbeniki so morali glede tega upoštevati pobude gradbene komisije. Dunajski stavbni red je zahteval le, da zunanost ustreza dobremu okusu, to je bil v prvi vrsti okus stavbenika ali pa stavbnega gospodarja. Po osnutku gradbene direkcije naj bi v ljubljanski stavbni red prišla določba, da morajo nove ulice na obeh straneh ob hišah imeti pločnike. Pri spremembah stavbne črte je bilo predvideno plačilo odškodnine. Če je bila stavbna črta na novo določena in bi se moral stavbni gospodar z novo stavbo umakniti nazaj za dejansko obstoječo stavbno črto, bi mu morala občina za odstop zemljišča plačati primerno odškodnino. Nasprotno pa bi stavbni gospodar plačal odškodnino za zemljišče občini v primeru, da bi moral stavbo pomakniti čez dotedanjo stavbno črto.¹⁹

Ljubljanski magistrat se je zavzemal za dunajski stavbni red največ zato, ker je ta na splošno prepuščal gradbene zadeve mestnemu področju. Pri tem pa je prezrl, da je tak stavbni red dajal občini le malo vpliva pri odločanju v gradbenih zadevah. Kajti s stavbnim redom po dunajskem vzorcu bi si sam

omejil pravice proti gradbenim gospodarjem in stavbenikom. Ko si je na eni strani hotel s stavbnim redom zavarovati formalno pravico samostojnega odločanja v svojem samoupravnem področju, se je istočasno na drugi strani odrekal pravici odločanja v mnogih gradbenih zadevah. Sicer pa je magistrat v svojem osnutku med organi za izvajanje stavbnega reda predvidel tudi gradbeno komisijo. Sestavljali bi jo: svetnik deželne vlade, višji tehnični uradnik deželne gradbene direkcije, zastopnik magistrata ter dva ali več gradbenih strokovnjakov, ki bi jih določila deželna vlada izmed domačih tehnikov in stavbnih mojstrov. Naloge gradbene komisije bi bile: obravnavanje gradbenih načrtov za javne in mestne stavbe, odobritev ali razveljavljanje magistratnih stavbnih dovoljenj za razne industrijske in obrtne stavbe, določanje stavbne črte in nivoja, dovoljenja za razdelitev zemljišča na stavbišča, dovoljevanje gradnje zaključenih skupin stavb, dovoljevanje izjem od gradbenih predpisov in odločanje o pritožbah zoper magistratne odločbe o gradbenih zadevah.²⁰ Področje, ki ga je magistrat odkazal v svojem osnutku gradbeni komisiji, je bilo prav obsežno, pravzaprav so ji bile pridržane vse pomembnejše gradbene zadeve in zadeve urbanističnega značaja. Mesto si torej ne bi omejilo svojega področja v gradbenih zadevah le s stavbnim redom, ki je prepuščal veliko svobode stavbnim gospodarjem in stavbenikom, skrčilo bi ga tudi s prenosom najvažnejših nalog na gradbeno komisijo. Magistrat se v svojem odporu do deželne gradbene direkcije in njenega osnutka ni zavedal, da razlika glede prisojanja kompetence v gradbenih zadevah občini med njenim in njegovim osnutkom ni bila toliko, kot se mu je zdelo.

V.

Naslednjo pobudo za izdajo stavbnega reda je dala deželna vlada. Ker obstoječi gradbeni predpisi že dolgo niso več ustrezali potrebam, je deželni predsednik leta 1871 predlagal notranjemu ministrstvu, naj se za Kranjsko izdelava stavbni red. Po naročilu ministrstva je deželna vlada pripravila osnutek, poslala ga je mestnemu magistratu s pozivom, da ga predloži v obravnavo občinskemu svetu, ki naj pove o njem svoje mnenje. Občinski svet naj bi določil tudi zastopnike, ki bi sodelovali pri razpravah o končni redakciji osnutka.²¹ Novi osnutek stavbnega reda ni bil predviden le za Ljubljano, temveč za vso deželo. V poročilu referenta deželne vlade k osnutku je bilo sicer postavljeno vprašanje, ali naj bi se morda za Ljubljano kot za mnoga druga deželna glav-

na mesta izdal poseben stavbni red. Vendar je bil dan na to vprašanje negativen odgovor. Nekateri osnovni pogoji glede zaščite zdravstvenih razmer in gradbene varnosti morajo biti v vsej deželi enaki. Kjer pa bi krajevne razmere in razmere prebivalstva zahtevale izjemo od splošnega pravila, bi jih bilo mogoče predvideti v istem zakonu. Pri sestavi osnutka so bili poleg raznih gradbenih predpisov upoštevani novejši stavbni redi drugih dežel, med temi tudi dunajski stavbni red od 23. septembra 1859.²²

Osnutek stavbnega reda je magistrat izročil najprej v izjavo mestnemu inženirju Francu Witschlu. V svojem poročilu je Witschl opozoril, da je referent deželne vlade uporabljal sicer starejši dunajski stavbni red iz leta 1859, ne pa novega od 2. decembra 1868 z dodatki iz leta 1869. Na splošno je z osnutkom soglašal, predlagal pa je k posameznim členom manjše spremembe in dopolnitve, ki jih je deloma utemeljeval s krajevnimi razmerami in potrebami. Glede izolirano stoječih industrijskih zgradb je priporočal, naj bi se uporabile določbe dunajskega stavbnega reda iz 1868, češ, kar je na Dunaju dovoljeno, sme biti dopustno tudi v Ljubljani oziroma na Kranjskem.²³

Magistrat — njegov gradbeni referent je bil magistratni svetnik Janez Gutman, nekdanji županov namestnik — kot leta 1859 tudi to pot ni bil naklonjen predloženemu osnutku. Menil je, da stanovanjska stiska v vseh večjih krajih zahteva olajšave, ki bi spodbudile obsežnejšo gradbeno dejavnost. V tem pogledu bi mogel biti vzor novi dunajski stavbni red. Stavbni red za Ljubljano naj bi dopuščal za gradnje čimveč svobode in vse mogoče olajšave, kajti le tako bi se dala poživiti precej zamrla zasebna gradbena dejavnost. Pri tem seveda ne bi pustil vnmara statičnih, tehničnih, zdravstvenih in požarno-policijskih zahtev. Predloženi osnutek se je magistratu zdel tudi prekompliciran in združen s tolikimi formalnostmi, da ni bilo od njega pričakovati pospeševanja gradenj. Priznaval pa je, da dotedanji ljubljanski stavbni red razmeram več ne ustreza in je potreben nov, toda Ljubljana naj bi dobila svojega lastnega, kakor so ga imela druga deželna glavna mesta. Poseben odbor, v katerega bi se pritegnili strokovnjaki, naj bi izdelal osnutek, upoštevajoč izkušnje v gradbeništvu in stavbne rede drugih mest, zlasti pa dunajskega.²⁴ Gradbeni odsek občinskega sveta je v celoti soglašal s stališčem magistrata, na njegov predlog je občinski svet določil poseben odsek za izdelavo osnutka.²⁵ Vendar tak osnutek ni bil izdelan; zakaj se to ni zgodilo, ni znano.

Sredi leta 1874 je deželni predsednik sklical posvetovanje o načrtu stavbnega reda. Kot zastopnik Ljubljane se ga je udeležil župan Laschan z mestnim inženirjem. Pri tem posvetovanju je župan prišel do spoznanja, da je osnutek, ki je bil tedaj nekoliko prereditiran, sprejemljiv tudi za mesto. Zdelo se mu je tudi, da bi z zahtevo po lastnem stavbnem redu pri zakonodajalcu težko uspeli. Zato je gradbenemu odseku predlagal, da se skupaj s policijskim posvetuje o novem osnutku in pripravi predlog za občinski svet.²⁶ Gradbeni odsek bi sicer raje imel poseben stavbni red za Ljubljano, vendar je sprejel vladni osnutek. Priporočal pa je, naj bi si občinski svet pridržal pravico, zahtevati nov stavbni red za Ljubljano, če bi bil predložen osnutek v zakonodajnem postopku tako spremenjen, da ne bi več ustrezal koristim mesta. Predlagal je še nekaj manjših redakcijskih in stvarnih sprememb.²⁷ Občinski svet je razpravljal o osnutku stavbnega reda na dveh sejah, 17. septembra in 11. oktobra 1874. Odobril je predlog gradbenega odseka, da opusti zahtevo po posebnem stavbnem redu za Ljubljano pod pogojem, da se ne spremenijo v škodo mesta, ter spremembe, ki so jih predlagali odsek ter posamezni člani občinskega sveta. Ker je bil osnutek že pred deželnim zborom, je o svojem sklepu obvestil njegovo predsedstvo.²⁸

Po naročilu ministra za notranje zadeve je deželno predsedstvo predložilo pripravljene osnutke kot vladni predlog 19. septembra 1874 deželnemu zboru, ko je ta že nekaj dni zasedal. Na seji 8. oktobra je bilo prvo branje, izvoljen je bil poseben odsek, da razpravlja o tem zakonskem načrtu. Odsekov poročevalec je bil dr. Robert Schrey, ki je v deželnem zboru zastopal Ljubljano; bil je tudi član ljubljanskega občinskega sveta. Odsek je v besedilo osnutka vnesel nekaj popravkov; večine pripomb ljubljanskega občinskega sveta, ki je želel spremembe v nekaterih členih, pa ni upošteval. Ko je bil načrt stavbnega reda v drugem in tretjem branju na seji 16. oktobra 1874, je poslanec dr. Etbin Costa grajal pomanjkljivo slovensko besedilo, trdil je tudi, da je bil načrt obravnavan o odseku na hitrico in premalo temeljito. Predlagal je, naj se osnutek izroči deželnemu odboru, da ga pregleda in o njem poroča na prihodnjem zasedanju. Ta predlog je več poslancev zavračalo, opozarjali so tudi, da so že pri pripravljanju osnutka sodelovali razni strokovnjaki, zastopniki ljubljanske občine in drugi prizadeti organi. Deželni zbor je Costov predlog zavrnil ter je — ker ni bilo k načrtu nobenih spreminjevalnih predlogov — stavbni red v celoti sprejel.²⁹

Sprejeti zakon pa ni dobil cesarjeve sankcije; vlada je zahtevala spremembe v osmih členih. Šlo je v glavnem za nekatere nebistvene tehnične predpise. Pomembnejša je bila določba glede dimenzij opeke. Osnutek, ki ga je sprejel deželni zbor, je dovoljeval opeko poljubnih dimenzij, zahteval je le, da morata dolžina in širina biti v razmerju 2:1. Na zahtevo vlade je bil ta predpis spremenjen, normalna mera za zidake je bila določena na 29 cm dolžine, 14 cm širine in 6,5 cm debeline. Za druge vrste opeke so bile dovoljene poljubne mere. Po prvotnem vladnem osnutku bi ugovore zoper gradbene načrte javnih zgradb, kolikor ne bi bili zasebno-pravnega značaja, reševala deželna vlada v sporazumu z oblastjo, ki bi vodila gradnjo. Na željo ljubljanskega občinskega sveta je deželni zbor to določbo tako spremenil, da so bili tudi ugovori glede stavbne črte in nivoja, ki ju je določila občina, odtegnjeni odločanju deželne vlade. Taka določba pa ministrstvu ni bila po volji, zakaj v vseh drugih deželah je imela državna oblast pri javnih zgradbah vpliv na določanje stavbnih črt ter nivoja. Zato je bila tudi omenjena določba med tistimi, zaradi katerih je bila stavbnemu redu odrečena cesarjeva potrditev. Deželni zbor je vladnim zahtevam po spremembah v celoti ugodil, na seji 1. maja 1875 je sprejel ustrezno novo besedilo osporavanih členov.³⁰ Spremenjeni stavbni red je 25. oktobra 1875 dobil cesarjevo sankcijo.³¹

S stavbnim redom je pričel veljati na Kranjskem zakon, ki je prvič sistematično zajel gradbene zadeve. V duhu časa je prepuščal zasebnim koristim dokaj svobode, skušal pa je upoštevati tudi javne koristi, ki so bile do tedaj mnogokrat zapostavljene. Tudi je zagotovil občinam vpliv na tem področju. Uredil je vprašanje gradbenih dovoljenj, glede katerih so bili v Ljubljani nezadostni predpisi, za podeželje pa jih sploh ni bilo. V glavnem je stavbni red vseboval tehnične in požarno-varnostne, manj pa zdravstvene predpise. Določbe o najmanjšem dopustnem stanovanju ni poznal. Pač pa je določal, da stanovanjske hiše ne smejo imeti več kot štiri oziroma tri nadstropja z mednadstropjem (mezanimom). Industrijske stavbe so smele biti največ 23 m visoke. V ozkih ulicah je smela gradbena oblast prepovedati gradnjo četrtega nadstropja ter omejiti višino industrijskih zgradb. V mestih je bilo mogoče odkloniti gradbeno dovoljenje za pritlična poslopja, ki bi bila obrnjena proti ulicam. Obokani stanovanjski prostori so morali biti visoki 3,2 m, z ravnim stropom pa 3 m.³² Fasada ni smela nasprotovati dobremu okusu, barva hiš ni

smela biti preživa. Stavbni gospodar je moral pri novih ali prezidanih hišah ob javnih cestah na svoje stroške napraviti pločnike.³³

Za razdelitev zemljišč na stavbišča je bilo potrebno dovoljenje gradbene oblasti, navadno je bila to občina. Ceste, urejene po takih razdelitvah, so morale praviloma biti ravne ter 15 m, izjemoma 12 m široke. Svet za ceste na parceliranem zemljišču je moral lastnik brezplačno odstopiti občini.³⁴ Stavbni red je imel tudi nekaj splošnih določb glede urejanja novih ter obnovitve porušenihih naselij. S temi določbami je hotel uveljaviti nekatera urbanistična načela, ki naj bi pripomogla do boljših naselitvenih razmer v takih naseljih. Odobravanje ureditvenih načrtov je bilo v teh primerih pridržano deželni vladi.³⁵

Nekateri splošni predpisi stavbnega reda, primerni za mesta in večje kraje, so bili preveč zahtevni za vasi in tudi za izolirano stojiče stavbe v mestih in trgih. Zato so bile predvidene razne olajšave, zlasti zahteve glede požarne varnosti in trdnosti stavb so bile manjše. Razne gradbene olajšave so veljale za industrijske zgradbe ter zgradbe, namenjene rudarstvu in fužinarstvu.³⁶

VI.

S stavbnim redom za Kranjsko v Ljubljani niso bili dolgo zadovoljni. Ko so se pričeli nekoliko bolj ukvarjati z vprašanji regulacije mesta, so spoznali, da jim stavbni red nudi premalo možnosti za uspešno izvajanje regulacijskih načrtov. Manjkala je zakonita osnova, da bi mesto moglo izvesti odločnejše posege, ki bi prizadeli koristi zasebnih lastnikov hiš in zemljišč. Že 1886 se je magistrat ukvarjal s pripravami za sestavo osnutka posebnega stavbnega reda za Ljubljano, toda ostalo je le pri pripravah.³⁷ Po potresu 1895, ko je bilo treba obnavljati porušeno Ljubljano, je postalo vprašanje novega stavbnega reda zlasti pereče. Občinski svet je sklenil, naj se pripravi osnutek.³⁸ Toda deželni predsednik Hein ga je pri tem prehitel. Že sredi junija 1895 je poslal notranjemu ministrstvu osnutek deželne vlade, ki naj bi bil predložen deželnemu zboru kot vladni predlog. V svojem osnutku je deželna vlada razširila gradbeno-policijsko kompetenco državnih oblasti. Deželni predsednik je to takole utemeljil: Izkušnje kažejo, da avtonomna oblast (mišljena je bila občina) deloma ni sposobna za smotrno uveljavljanje stavbnega reda, deloma pa ji manjka za to potrebna nepristranost. Žal igrajo sorodstveni in prijateljski oziri ali pa sovraštvo veliko vlogo in potem tudi občinski svetniki vplivajo

na uradovanje magistrata. Še manj pa je deželni odbor kos nalogi, zagotoviti dosledno izvajanje stavbne policije, ker mu manjkajo za nadzorstvo potrebni organi in so v njem deloma iste osebe, ki sedijo v občinskem svetu.³⁹

Notranje ministristvo je dalo osnutek stavbnega reda v presojo vrhovnemu sanitetnemu svetu. Ta ga je označil kot pomanjkljivega, grajal je, ker ni bil zaslišan deželni sanitetni svet, ter ponudil, da pošlje v Ljubljano dva svoja člana, Franca Gruberja, profesorja arhitekture, in dr. Maksa Gruberja, profesorja higijene, ki bi sodelovala pri posvetovanjih deželnega sanitetnega sveta.⁴⁰ To se je tudi zgodilo; rezultat posvetovanj, pri katerih sta imela glavno besedo brata Gruber, je bil popolnoma nov osnutek stavbnega reda. V tem osnutku sta hotela uveljaviti svoja načela o stavbnih redih, ki sta jih nekaj let prej objavila v posebni knjigi. Posamezni členi osnutka so bili izrezki iz njune razprave. Za gradnje v mestih sta iz higienskega stališča postavljala za tisti čas zelo radikalne zahteve. Bila sta zoper intenzivno zazidavo, stanovanjskim okolištem sta hotela dati mnogo zraka, sonca in zelenja, priporočala sta gradnjo družinskih in manjših stanovanjskih hiš. Značilna je sodba arhitekta Gruberja o starem ljubljanskem mestnem jedru: tukaj ni mogoče adaptirati, temveč le porušiti in lepo na novo graditi.⁴¹ Deželni predsednik Hein je Gruberjev osnutek v obširnem poročilu na notranje ministristvo takoj z vso odločnostjo obsodil. Osnutek je posegel na področje obrtnega prava in preprečevanja nezgod, v splošno in sanitarno policijo ter v zasebno pravo. Ne računa z resničnostjo, temveč z ideali, ki se sploh ne dajo uresničiti, najmanj pa v Ljubljani. Tak stavbni red bi postavil občini ter zasebnikom finančne zahteve, ki jim ne bi bili kos. Ljubljana je zaradi posledic potresa finančno skoraj izčrpana. Sedaj pa naj ubogo mesto postane še poskusni kunec, da bi na njem preizkusili načela stavbnega reda, ki se drugje še niso obnesla. Gradbeno dejavnost bi novi predpisi popolnoma zatrli. Ekstenzivni razvoj mesta, ki ga hočejo izsiliti, bi zahteval večje izdatke za ceste, kanalizacijo, razsvetljavo itd. Kaže na veliko kratkovidnost, če se vse presoja z enega vidika, in katedrska modrost prezira praktično življenje. Svoje odklonilno poročilo je Hein zaključil: Ves osnutek ni drugega kot kukavičje jajce, ki naj bi ga vlada izvalila za avtorja (to je brata Gruber kot pisca knjige o stavbnih redih), s svojega stališča moram ta posel odkloniti in osnutek označiti kot neuporaben in za tukajšnje razmere popolnoma neprimeren.⁴²

Notranje ministrstvo je z odločitvijo odlahalo, zato je deželni predsednik postal nestrpen, ko so pretekli skoraj štirje meseci, pa še ni bilo odgovora. Ljubljanski hišni posestniki so se pripravljali na obnovitev po potresu poškodovanih hiš. Nov, modern stavbni red je postal še bolj nujen; če ga ne bo, bo šlo po starem kopitu naprej, oblasti pa bodo brezmočne. Hein je še opozoril notranje ministrstvo, da bi mogel tudi ljubljanski občinski svet izdelati osnutek stavbnega reda, ki bi ga deželni odbor predložil kot zakonski osnutek. V tem primeru ne bi mogli pričakovati, da bi bila državnim oblastem priznana potrebna kompetenca.⁴³ Kljub priganjanju deželnega predsednika, ki je hotel, da bi bil osnutek predložen deželnemu zboru za zasedanje konec 1895 ali začetek 1896, je notranje ministrstvo še nekaj časa oklevalo. Končno se je vdalo vztrajnemu pritiskanju; osnutek deželne vlade je dopolnilo z nekaterimi določbami tehničnega značaja, ki naj bi zagotovile večjo odpornost stavb proti potresu, ter ga malo pred koncem leta odobrenega vrnilo.⁴⁴

O vladnem osnutku je najprej temeljito razpravljala stavbni odsek deželnega zbora in ga je delno prerediti, spremenil in dopolnil. Osnutek je bil napravljen pod vtisi potresa, zato so prišle vanj marsikateri določbe, ki jih prejšnji stavbni redi niso poznali. Stavbni odsek je menil, da je treba sicer posledice potresa upoštevati, da pa ne smejo biti odločilne za vse predpise. Zato je omilil tiste določbe, ki so se preveč ozirale na potresne posledice. Glede splošnega mestnega regulacijskega načrta je omejil kompetenco deželne vlade z določbo, da o njem odloča deželna vlada v soglasju z deželnim odborom; vladni osnutek je hotel odločanje pridržati le deželni vladi. Po osnutku bi smela poslopja v Ljubljani imeti največ tri nadstropja. Ker so stavbni redi mnogih drugih deželnih glavnih mest dovoljevali štirinadstropne zgradbe, tako tudi kranjski iz leta 1875, je odsek spremenil osnutek v tem smislu. Sicer je bilo tudi določeno, da višina poslopja od pločnika do glavnega venca ne sme biti več kot $\frac{5}{4}$ cestne širine in ne sme presegati 20 m. Odsek je zvišal najmanjšo dovoljeno višino stanovanjskih prostorov pri ravnih stropih na 3 m, pri obokanih na 3,20 m, vladni osnutek jo je določal na 2,80 m. Stavbni odsek ni soglašal s predlogom, da bi bila deželna vlada stavbna oblast prve stopnje za vse občinske zgradbe. To kompetenco je odkazal občinskemu svetu, za zasebne stavbe jo je imel mestni magistrat, za državne, deželne in druge javne stavbe razen občinskih, pa deželna vlada. Vladni osnutek je bil spremenjen in dopolnjen še v mno-

gih drugih določbah, ki pa jih kot manj bistvene in pomembne ne omenjam posebej.⁴⁵

Deželni zbor je sprejel osnutek, kot ga je predlagal stavbni odsek, brez bistvenih sprememb. Živahneje so razpravljali le o treh spreminjavalnih predlogih. Deželni predsednik Hein se je zavzemal, da bi glede višine zgradb in števila nadstropij obveljala določba vladnega osnutka, to je, da bi hiše smele imeti največ tri nadstropja. Pri tem ga je podpiral takratni ljubljanski župan Grasselli. Zoper štirinadstropne stavbe sta navajala: večjo nevarnost ob potresu, higienske prednosti ekstenzivne zazidave, težave pri prepogosti hoji po stopnicah, večjo nevarnost ob požarih in nalezljivih boleznih. Poslanec Ivan Hribar, poznejši ljubljanski župan, je vse take razloge zavračal; od intenzivnejše zazidave stavbišč je pričakoval cenejša stanovanja, najemnine v četrtem nadstropju so bile manjše kot v nižjih nadstropjih. Poročevalec stavbnega odseka dr. Ivan Tavčar je opozoril, da stavbni redi mnogih manjših mest v drugih deželah in tudi kranjski stavbni red dovoljuje gradnjo štirinadstropnih hiš, zato bi bilo nesmiselno, da bi tako hišo smeli graditi na Vrhniki ali v Ribnici, ne pa v Ljubljani. Po taki razpravi je deželni zbor sprejel določbo, da je dovoljena gradnja hiš s štirimi nadstropji. Poslanec baron Wurzbach je nastopil proti predpisu, da bi morali hišni posestniki, ki gradijo nove hiše, na svoje stroške napraviti pločnike oziroma prispevati tretjino stroškov v primerih, ko se napravijo pločniki v ulicah, kjer jih še ni bilo. Zahteval je, naj bi vse stroške nosila občina. Vendar je bil njegov spreminjavalni predlog odklonjen. Tudi predlog poslanca dr. Majarona, naj bi razlastitveni postopek v korist občine določili tako, kot je bilo predvideno glede razlastitve za gradbo železnic, je bil zavrnjen.⁴⁶

Deželni zbor je stavbni red v tretjem branju sprejel na seji 11. februarja 1896. Na Hribarjev predlog se je posebej zahvalil deželnemu predsedniku Heinu, ki je osnutek stavbnega reda predložil in sodeloval pri vseh odsekovih posvetovanjih. Cesarjevo sankcijo je zakon dobil — po Heinovi urgenci pri notranjem ministrstvu — 25. maja 1896.⁴⁷ Tedaj je za Ljubljano prenehal veljati deželni stavbni red iz leta 1875. V primeri z njim je novi stavbni red pomenil znaten napredek. Z večjo popolnostjo in sodobnejše je obravnaval gradbene zadeve in ureditev mesta. Omenjam le pomembnejše določbe, kolikor že niso bile omenjene, zlasti tiste, ki so bile nove.

Prvo poglavje stavbnega reda iz leta 1896 je vsebovalo predpise o ureditvi novih mestnih delov ter o regulaciji mesta. Pri tem so

bile najprej obravnavane ulice. Določena je bila najmanjša širina, za glavne ulice z živahnim prometom je znašala najmanj 20 m, za ulice, ki so sicer imele isto smer kot glavne ulice, pa bi bile manj prometne, 14 m, ter za krajše stranske in prečne ulice 12 m. Pri posebno važnih prometnih cestah je bilo treba predvideti prostor za morebitno cestno železnico in drevesne nasade. Ceste naj bi se po možnosti križale v pravem kotu. Kot osnovo za otvoritev novih ali spremembo obstoječih cest, ulic in trgov je moralo mesto izdelati splošni regulacijski načrt. Predpisi o parcelaciji zemljišč na stavbišča so podrobno urejali dolžnosti zemljiških lastnikov do občine za odstop sveta, potrebnega za ulice, bodisi brezplačno, bodisi za plačilo. Zemljiški posestniki so tudi bili dolžni odstopiti občini potrebni svet s poslopji, če je bilo treba zaradi naraščajočega prometa, požarne varnosti ali zdravstvenih razmer odpreti nove ali razširiti obstoječe ceste, ulice in trge.

V zvezi z dolžnostmi zemljiških lastnikov za odstop sveta so bile določbe o razlastitvi in razlastitvenem postopku. Ko je bil občinski svet po potresu postavljen pred nalogo, da začne z obnavljanjem in urejanjem porušenega mesta, je najprej občutil pomanjkanje zakonitih predpisov, ki bi občini omogočali, da si v vsakem primeru pridobi za izvajanje regulacije potrebna zemljišča. Njihovi lastniki niso bili vedno pripravljeni, da jih prodajo občini po primerni ceni. Zato je občinski svet pripravil osnutek posebnega »zakona glede razlastitve zemljišč v svrhu uravnave, razširjave in izboljšanja Ljubljane v zdravstvenem oziru«. Ta osnutek je župan Grasselli kot deželni poslanec z več tovariši predlagal deželnemu zboru, ki ga je sprejel 31. julija 1895. Toda zakonski načrt ni dobil cesarjeve sankcije, postal pa je z novim stavbnim redom brezpredmeten.⁴⁸

Nova je bila določba o stavbni prepovedi. Občinski svet je mogel prepovedati prezidavo ali dozidavo obstoječih ter tudi gradnjo novih stavb, če bi to otežilo napravo novih potrebnih komunikacij ali pa regulacijo in razširitev obstoječih. Število stanovanj v novih hišah je bilo prepuščeno odločitvi stavbnega gospodarja. Najmanjša stanovanja so morala imeti vsaj sobo in kuhinjo. V novih hišah je bilo treba napraviti primerno pralnico. V vsako poslopje v okolihu mestnega vodovoda, določeno za stanovanja ali sicer za bivanje ljudi, je morala biti napeljana voda. Da bi bila poslopja ob potresih odpornejša, je bilo predpisano, da morajo imeti glavni, srednji in čelni zidovi v vsakem nadstropju dovolj vezi. Pri obokanih stropih so morale biti opore z

vezmi dobro zvezane. Takih predpisov stavbni red iz leta 1875 ni imel. Stavbna oblast je bila upravičena prepovedati gradnjo poslopij z večjimi arhitektonskimi napakami. Zunanost hiš ni smela žaliti estetičnega čuta ter ni smela biti pleskana s preživo, očesu kvarno barvo. Za gradnje v odprtem stavbnem sistemu in zunanjih krajih mesta je stavbni red imel nekatere izjemne določbe in stavbne olajšave. Ob Ižanski cesti, v Črni vasi, na Ilovici in Hauptmanici je smela gradbena oblast dovoljevati še druge olajšave, dopustne po stavbnem redu za podeželske občine. Posebne določbe so veljale za industrijske stavbe.

Stavbni red iz leta 1896 je usmerjal gradbeno in urbanistično politiko Ljubljane še v dobi med obema vojnama, dokler ni stopil v veljavo gradbeni zakon iz leta 1931 in na njegovi osnovi izdani predpisi. Nekatere njegove določbe, kolikor niso nasprotovale gradbenemu zakonu, so veljale še naprej. Za vasi na nekdanjem Kranjskem pa je tudi po uveljavljanju gradbenega zakona ostal še naprej v veljavi stavbni red iz leta 1875.⁴⁹

OPOMBE

1. MALj. Reg. I fasc. 546, fol. 585 sl., Bau- und Feuerlöschordnung für die Provinzial-Hauptstadt Laibach. — Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das Laibacher Gouvernement-Gebiet im Königreiche Illyrien. Jahr 1847. Laibach 1852, str. 157 sl. — 2. MALj. Reg. I fasc. 750, fol. 42. — 3. MALj. Reg. I fasc. 750, fol. 49 sl. — 4. MALj. Reg. I fasc. 750, fol. 26 sl. — 5. MALj. Reg. I fasc. 750, fol. 21; fasc. 524, fol. 1 sl., fasc. 519, fol. 131 sl. AS (Arhiv Slovenije), Deželna vlada, fasc. 13-8 (1850—60), št. 15.247/1858. — 6. MALj. Reg. I fasc. 524, fol. 35. — 7. MALj. Reg. I fasc. 519, fol. 131 sl. — 8. MALj. Reg. I fasc. 751, fol. 66 sl. — 9. MALj. Reg. I fasc. 750, fol. 81 sl. — 10. MALj. Reg. I fasc. 750, fol. 160 sl. — 11. MALj. Reg. I fasc. 750, fol. 41 sl., 52 sl., 72 sl. — 12. MALj. Reg. I fasc. 750, fol. 87 sl. — AS, Deželna vlada, fasc. 13-8 (1850—1860), št. 19.063/1859. — 13. MALj. Reg. I fasc. 750, fol. 129 sl. — 14. Bauordnung für die k. k. Reichshaupt- und Residenzstadt Wien. Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1859. Str. 523 sl. — 15. MALj. Reg. I fasc. 750, fol. 154 sl. — 16. MALj. Reg. I fasc. 750, fol. 150 sl. — 17. MALj. Reg. I fasc. 750, fol. 89 sl. — 18. MALj. Reg. I fasc. 750, fol. 139', 165 sl. — 19. MALj. Reg. I fasc. 750, fol. 132', 133' in 163. — 20. MALj. Reg. I fasc. 750, fol. 146 sl. — 21. MALj. Reg. I fasc. 875, fol. 17 sl. — 22. MALj. Reg. I fasc. 875, fol. 121 sl. — 23. MALj. Reg. I fasc. 875, fol. 139 sl. — 24. MALj. Reg. I fasc. 875, fol. 19 sl. in 118 sl. — 25. MALj. Reg. I fasc. 875, fol. 24 sl. Cod. III/24-1873, fol. 14. — 26. MALj. Reg. I fasc. 875, fol. 30 sl. — 27.

MALj, Reg. I fasc. 875, fol. 34 sl. — 28. MALj. Reg I fasc. 875, fol. 38. Cod III/25-1874, fol. 131' sl. in 145' sl. — 29. Obravnave deželnega zbora Kranjskega od 15. septembra 1874 do 16. oktobra 1874. 15. zvezek. Ljubljana 1874, str. 71, 158 sl. ter prilogi 66 in 77. — 30. Obravnave deželnega zbora Kranjskega od 8. aprila do 4. maja 1875. 16. zvezek. Ljubljana 1875, str. 16 in 61 sl. ter priloga 36. — 31. Stavbni red je bil objavljen v Deželnem zakoniku za vojvodstvo Kranjsko. Leto 1875, št. 26, str. 70 sl. — 32. Stavbni red 1875, § 23. — 33. Stavbni red 1875, §§ 51 in 54. — 34. Stavbni red 1875, §§ 60 do 63. — 35. Stavbni red 1875, §§ 64 in 65. — 36. Stavbni red 1875, §§ 71 do 80. — 37. MALj. Reg. I fasc. 992, fol. 25 sl. — 38. MALj. Cod. III/45-1895, fol. 104' sl. in 314 sl. — 39. AS, Deželno predsedstvo, predsedstveni konvolut 75, št. 3397/praes. — 40. AS, Dež. preds., konv. 75, št. 4082/praes. — 41. AS, Dež. preds., konv. 75, zapisnik posvetovanj deželnega sanitetnega sveta 13. in 14. 7. 1895; Gruberjev osnutek stavbnega reda. Anhaltungspunkte für die Verfassung neuer Bau-ordnungen in allen die Gesundheitspflege betreffenden Beziehungen. Bericht erstattet dem k. k. obersten Sanitätsrathe von dem a. o. Mitgliede desselben, k. k. Hofrath, Prof., Architekt Franz Ritter v. Gruber mit

Berücksichtigung der vom Correferenten Ober-sanitätsrath, Prof. Dr. Max Gruber beantragten kleinen Änderungen und Ergänzungen. Wien 1893. — 42. AS, Dež. preds., konv. 75, št. 4978. — 43. AS, Dež. preds., konv. 75, št. 9932. — 44. AS, Dež. preds., konv. 75, št. 10.254/1895 in 30/1896. — Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani od 28. decembra 1895 do 11. julija 1896. 37. zvezek. Ljubljana 1896. Priloga 28. — 45. Obravnave deželnega zbora... 37. zvezek. Priloga 45. — 46. Obravnave deželnega zbora... 37. zvezek. Str. 367 sl. in 462 sl. — 47. AS, Dež. preds. konv. 75, št. 2042, 3438 in 4562 iz 1896. Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko. Leto 1896. XXI. kos. Str. 62 sl. Jožef Pfeifer, Stavbinski red za občinsko ozemlje deželnega stolnega mesta Ljubljane z registrom. Zakoni in ukazi za vojvodino Kranjsko. 8. zvezek. Ljubljana 1906. — 48. MALj. Cod. III/45-1895, fol. 191 sl. Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani od 26. do 31. julija 1895. 36. zvezek. Str. 21 sl. in 30 sl.; priloga 2. Obravnave... od 28. decembra 1896 do 6. marca 1897. 38. zvezek. Poročilo o delovanju kranjskega deželnega odbora za dobo od 1. januarja do konec decembra 1896, str. 12. — 49. Rajko Mulaček, Gradbeni predpisi. Izdaja društvo »Pravnik« v Ljubljani. Zvezek III. Ljubljana 1940, str. 181 sl.

IDEJNO IZOBLIKOVANJE CECILIJANSKEGA GIBANJA NA SLOVENSKEM

JANEZ HÖFLER

Naj se v pričujočem prispevku, kolikor je seveda v danem okviru mogoče, dotaknem neke dovolj problematične teme, ki je kulturno-politična zgodovina Slovencev druge polovice XIX. stol. ne more obiti, če hoče to obdobje kakorkoli kompleksneje zajeti. Gre za tako imenovano cecilijansko reformo, ki je kljub temu, da je bil njen učinek zunaj nemško-avstrijskih meja slab, močnejše pretresla tudi glasbeno življenje na tedanjem Slovenskem in je njena problematika segla tudi preko samih glasbeno-zgodovinskih vprašanj. Prav zato se vračam k tej temi, čeprav je v slovenski literaturi njena zgodovina že razmeroma podrobno obdelana,¹ v želji, da poudarim nekatere njene točke, ki bi sicer ob površnem ocenjevanju ostale neopazene ali celo napačno razumljene.

Sredino XIX. stol. po marčni revoluciji označuje v glasbeni ustvarjalnosti in poustvarjalnosti čas, ki ga moremo opredeliti kot »predromantično fazo slovenske glasbe« ali kot »začetke zavestne nacionalne orientacije«. ² V kulturno-politični zgodovini nam ta čas zaznamuje nove narodnostne težnje in premike, ki so se v glasbeni ustvarjalnosti izrazili bolj v narodnostno-idejnih kot v časih slogovno-glasbenih kvalitetah. Kljub temu, da oblika glasbenega udejstvovanja, zrasla iz posebne narodnostne kulturne situacije, razvojno nikakor ni bila v koraku z dosežki drugih evropskih narodnostnih glasbenih področij (pri tem si mislimo predvsem Češko, Poljsko in Rusijo), je vendarle pomenila osnovo, na kateri se je desetletja kasneje porajala mlada slovenska glasbena ustvarjalnost, ki pa je tedaj šla kvalitetno in idejno razvojno že v koraku z drugimi področji.

Cerkveno-glasbeno področje srede XIX. stol. je še v veliki meri obremenjevala dediščina klasicističnega obdobja, tako v sami praksi kot tudi v ustvarjanju. Če se najprej ozremo na oblike glasbenega poustvarjanja, moremo seveda opaziti razlike med središči, ki so imela večje možnosti za kvaliteto, kot npr. ljubljanska stolnica in šentjakobska cerkev, in veliko majhnih podeželskih cerkva, ki so komaj premogle kakšnega malo večšega organista. V glasbenem življenju obeh omenjenih ljubljanskih cerkva v prvi polovici stoletja prevladuje klasicizem z značilno zahtevo po pretežno instrumentalni zasedbi s solističnimi pevci. Škofovska kapela je v tem času imela več nastavljenih instrumentalistov in vokalnih solistov.³ V šentjakobski cerkvi je

večkrat gostovala Filharmonična družba s klasicističnimi cerkvenimi zbarsko-orkestralnimi deli.⁴ Stolnica je za svoje zunanje procesije večkrat povabila tudi vojaško godbo, ki je igrala vse drugo, samo za procesijo primernih skladb ne.⁵ Takšna oblika cerkvene glasbene prakse je seveda bila posledica klasicističnega posvetnjaškega okusa, pri katerem je imela delež tudi italijanska opera in proti kateremu so v prvi vrsti nastopila reformacijska prizadevanja. Iste korenine moramo iskati za podobne pojave v revnejših cerkvah po podeželju, kjer so stalne kapele vrste ljubljanskega stolničnega ansambla ob pomembnejših priložnostih nadomestovali vaški godci.⁶

Za situacijo cerkvene glasbene prakse na Slovenskem sredi XIX. stol., ko so se začele prve vztrajne težnje po reformi, je značilna razmeroma skromna stopnja ustvarjalnosti, simptomatični pa so prav tako vsakodnevni pojavi ob neposrednem poustvarjanju, ki so bili predmet poznejše ostre kritike reformatorjev. Izobrazba podeželskih organistov in pevovodij je bila namreč na zelo nizki stopnji. Pogosto se je dogajalo, da je organist namesto primernih skladb religiozne narave igral kar plesne napeve, poskočnice, štajriše, polke in skrbel za splošno razvedrilo vernikov.⁷ V podeželskih župnijah prave avtoritativne osebe, ki bi skrbeli za dostojno raven glasbe v cerkvi, navadno ni bilo in pogoste so bile tožbe reformatorjev, da »duhovščina nima prav nič več muzikalnega okusa, kakor ljudstvo samo. Ona ni zmožna soditi. Njej je vsaka nepriстойnost prav.«⁸ Kaže, da je v tej vsesplošni sekularizaciji cerkve na podeželju duhovščina v večini primerov bila na strani razveseljajočih se vernikov in se kolikor moč branila raznih reformatorskih posegov v to stanje. S te strani je cecilijanstvo vedno naletelo na močan odpor in v obrambnih parolah, ki so branila to stanje, moremo gledati ne toliko obrambo verniku približane sekularizirane in posodobljene cerkve kot obrambo konservativizma, provincialnosti, slabe kvalitete glasbene prakse po deželi oziroma neznanja in nesposobnosti njenih nosilcev. Kakor odkrivajo dopisi s podeželja v Cerkvenem glasbeniku, je bilo to vprašanje aktualno še daleč v obdobje, ko je cecilijansko gibanje ponekod že kazalo uspehe delovanja. K temu se navezuje tudi ožje vprašanje latinske liturgije, ki za nas sicer samo po sebi nima tolikšnega pomena, pa vendar ponekod sega na področje

glasbene prakse. Posebno mesto pa ima v zelo občutljivem vprašanju uporabe narodnega jezika.

1. MESTO CECILIJANSTVA
V ZAHODNOEVROPSKEM OKVIRU

Cecilijanske težnje v drugi polovici XIX. stol. niso bile ne po načelih ne po stvarnih izvajanjih prvi takšen poseg cerkvene organizacije v ustvarjanje glasbe za liturgično porabo. Kot prvi zanimivi in pogosto citirani primer lahko omenimo bulo papeža Janeza XIII. iz Avignona l. 1324, ki prepoveduje vključevanje posvetnih melodij in raznih tehničnih zapletenosti v liturgično glasbo. Medtem ko pomeni ta papežev dekret arhaizirajočo obrambo ars antique pred težnjami ars nove, obrambo, ki jo je v teoriji monumentaliziral Jacobus iz Liègea v svojem delu *Speculum musicae*, imajo nekoliko drugačen značaj določila velikega tridentinskega koncila, končanega l. 1563, glede cerkvene glasbe prve polovice XVI. stol. Ta imajo tudi nekaj čisto italijanskih renesančnih potez, zavračajočih modne manire pozne gotike oziroma severnjaških slogovnih preostankov iz poznega XV. stol. Določbe tridentinskega koncila so dobile svoje utelešenje v delu Giovannija Pierluigija Palestrine in njegovega kroga, kar je bilo usodnega pomena za vsa nadaljnja istovrstna prizadevanja in raznih teženj po spremembi cerkvene glasbe v baroku in romantiki. Ta zgodovinska dejstva moremo torej imeti za osnovo vsega nadaljnjega historiziranja na področju cerkvene glasbe.⁹ Palestrina je bil po smrti v glavnem, še posebno pa severno od Alp, pozabljen. Kolosalni barok je s svojo bleščečo instrumentalnostjo in arioznostjo zavzel evropska središča cerkvene glasbe, renesančni a capella zborni slog v smislu tridentinskih določil pa se je ohranil le v zatišju Sikstinske kapele v Rimu, kjer so ves čas izvajali dela Palestrine in njegovega kroga. A capella slog te glasbe se je v XVII. stol. prenesel pod pojmom stile antico v dela nekaterih italijanskih skladateljev, kot so bili A. Basili, G. A. Bontempi, predvsem pa G. O. Pitoni (umrl l. 1743 kot vodja kapele S. Pietra v Rimu) in A. Lotti (umrl l. 1740 kot prvi organist v S. Marcu v Benetkah). Teoretično ga je uzakonil J. J. Fux v delu *Gradus ad Parnassum* (1725), s tem postavil temelj strogemu stavku kontrapunkta (renesančnemu polifonemu stavku Palestrinovega tipa) in tako postal prvi vir za nadaljnje razprave in praktične učbenike o vokalnem kontrapunktu. Tovrstna dela so redoma zanemarjala primarne vire izvirnih teoretičnih del renesanse in razvijala neživo shematično in idealizirano

zgradbo vokalnega a capella sloga, kot jo je v *Gradus ad Parnassum* postavil Fux. Vendar pa vsa ta prizadevanja ob teoriji vokalnega stavka še niso imela, niti niso hotela imeti kakšnega vpliva na splošno spremembo cerkvene glasbe.

Nove pobude v smeri restavracije cerkvene glasbe je po obdobju popolne sekularizacije z vplivi opere in kantate v času baroka in klasicizma dala romantika, ki je posredno rodila tudi cecilianizem. Zato je za namero, da postavimo gibanje za reformo cerkvene glasbe v pravi časovni in slogovni okvir romantike, potrebno prikazati slogovno historične pobude, ki so ga rodile.¹⁰ Osnovno izhodišče za to moremo videti v splošno priznanem zanimanju romantike za pretekla obdobja, ki si jih je po svoje in v idealizirani obliki prikrojevala. Od tod izhaja romantični zgodovinski roman in iz tega si lahko poiščemo razlage za odkrivanje in posnemanje gotske sakralne arhitekture v XIX. stol., za pozneje tolikokrat napadani in omalovaževani arhitekturni historicizem. Iz tega so nastali prvi romantični poskusi za približevanje glasbi preteklih obdobj, ki so zavračala klasicistično gledanje na stare glasbenike le kot na »inventores musicae«¹¹ in iskali v starejši glasbi čudežne (božje) lepote in idealne genije-ustvarjalce, ki naj bi s svojo nadnaravno močjo posredovali sodobnikom okus in način za kultivacijo glasbene umetnosti. V okviru tega se je povečalo zanimanje za cerkveno glasbo XVI. stol., predvsem za Palestrino. Zdi se, da v obravnavanju glasbene zgodovine XIX. stol. historicizem te vrste še nima mesta, ustreznega ne razvojnemu, pač pa splošno slogovnemu pomenu. Kako močan vpliv je imela praksa a capella Palestrinovih del v Sikstinski kapeli na nekatere glasbene romantike, pokaže Berliozovo pisanje o Palestrini v *Mémoires* 1870,¹² z gledišča romantičnega doživljanja te glasbe sta zanimiva tudi znamenita Hugojeva verza: »Puissant Palestrina, vieux maître, vieux génie, je vous salue ici, père de l'harmonie!«¹³ Ob vsem tem se zdi razumljivo, da sta bila Victor Hugo in Hector Berlioz predstavnika Francije, tiste dežele, ki je poleg Nemčije najmočnejše razvila zgodovinsko romantiko. Obenem z oživitvijo in idealizacijo renesančnega vokalnega a capella stavka so se pojavile želje po regeneraciji gregorijanskega koralnega petja benediktincev iz Solesma ob koncu stoletja. Veliko pridobitev za razvoj moderne glasbeno-zgodovinske misli o Palestrinovem in Lassovem obdobju pa pomenita izdaji zbirk dveh bavarskih raziskovalcev, Franza Commerja (*Musica sacra*, 1839—1887)

in Karla Proskeja (*Musica divina*, 1853—1864), ki sta imela mnogo posnemovavcev. Med njimi je gotovo najpomembnejši Fr. X. Haberl z izdajama kompletnih del Palestrine in Orlando di Lassa. Seveda je publikacija tega glasbenega materiala, s katero je postal znan širšemu krogu občudovavcev, nujno povzročila primerjavo renesančnega a capella stavka s sodobno cerkveno glasbo z ostanki klasicističnih manir. Tako sta gregorijanski koral in Palestrinov slog vplivala na snovanje nekaterih vidnejših romantikov — Lizsta, Brucknerja, Corneliusa, Rheinbergerja —, popolnoma se mu niso mogli izogniti tudi nekateri francoski ustvarjalci tega časa — Belioz, Gounod.

Zdi se, da je povečevanje glasbe preteklih obdobij našlo najugodnejša tla v južni Nemčiji, kjer so se vodilni cerkveni glasbeniki ob poraznem stanju cerkvene glasbene prakse najmočneje zavedali velikega prepada med preteklostjo in sodobnostjo. S tega področja so se krepile zahteve po temeljiti reformi cerkvene glasbe v smislu renesančnega vokalnega stavka in gregorijanskega korala, katerih izvor sta bili bavarski središči München in pozneje Regensburg. Zdi se tudi, da je ravno zaradi znane nemške kategoričnosti in ostrosti nastopil brezkompromisni odnos zagovornikov novega gibanja do splošnega stanja cerkvene glasbene prakse z ustanovitvijo »Allgemeiner Cäcilienverband« v Bambergu l. 1868 in z začetkom izdajanja raznih polemičnih publikacij. To novo gibanje, ki si je vzdelo ime po rimski zaščitnici cerkvene glasbe, je dobilo l. 1870 tudi podporo z najvišjega mesta, papeške stolice. S tem se je cecilijanstvo formiralo in takšno vplivalo na nekatera druga zemljepisna področja, med drugim tudi na Slovensko. Slovensko Cecilijano društvo za ljubljansko škofijo se je ustanovilo leta 1877 v Ljubljani pod pokroviteljstvom škofa Pogačarja. Pobudniki za to so bili tudi Anton Foerster, J. Gnjezda, A. Hribar in drugi, ki so sestavljali društveni odbor. Leto kasneje je začel izhajati mesečnik *Cerkveni glasbenik*.¹⁴

Ob vseh v teh odstavkih nanizanih dejstvih lahko povzamemo tisto obliko cecilijanskega gibanja, ki so jo sprejeli določeni glasbeni krogi na Slovenskem in jo prikojili v skladu z razmerami. Cecilianizem je bilo torej gibanje, ki je izšlo iz romantičnega zanimanja za glasbo preteklih obdobij, se izoblikovalo na Bavarskem in se v svojem dokončnem formiranju postavilo na ostre pozicije proti tedanji cerkveni glasbeni praksi, ki se tudi na Slovenskem ni dosti razločevala od prakse na Bavarskem. Njegovi ekstremistični posegi so

v nadaljnjem in pretiranem izvajanju zadevali tudi kvalitetnejšo in zahtevnejšo cerkveno glasbo klasicizma, z razvojem pa še romantike.

2. IZRAZ IDEJNIH OSNOV CECILIJANSTVA NA SLOVENSKEM PODROČJU

Na drugi strani nas na tem mestu predvsem zanima, kako so se idejne osnove nemškega cecilijanskega gibanja izrazile v specifičnih slovenskih razmerah, koliko so bile pozitivne in koliko so zavirale razvoj resnejše in zahtevnejše cerkvene glasbe. Pri tem pridejo v poštev posebne poteze cecilijanstva, ki sicer nimajo tolikšne važnosti pri državnostvornih narodih, kot je npr. nemški, pač pa njihov pomen usodno naraste, kadar gre za zatirana inferiorna narodnostna področja. Tu imamo v mislih slovanske narode v okviru bivše avstrijske državne tvorbe. Prenos cecilijanskih idej z osnovnega področja, južne Nemčije, kjer so se v dokajšnji meri rodile iz domače tradicije kljub morebiti sofističnemu izrazu, na področje v bistvu politično inferiorne narodnosti more namreč povzročiti nove, bolj zamotane in občutljivejše odnose. In to navkljub morebiti dobremu namenu njihovih nosilcev.

V prvi vrsti je cecilijansko gibanje stremelo po obnovi liturgije in latinskega jezika, vsaj pri slavnostnih obredih. O tem je govoril Anton Dolinar na II. občnem zboru Cecilijanskega društva 25. julija 1878 v Ljubljani (V katerem jeziku se ima pri službi božji peti in kako¹⁵). Stroga liturgična opravila naj bi se izvrševala le v latinščini. Petje v slovenskem jeziku naj bi bilo dopuščeno le v tihih mašah, te pesmi pa naj bodo »preproste in lahke, a ginljive in spodbudne, da se bodo ljudem brzo priljubile in prikupile,« vendar se morajo ozirati na dele maše in njen potek. »Celo mašo pa samo Marijine ali druge pesmi peti, ki se prav nič z daritvijo sv. maše ne vjemajo, ni prav, in verno ljudstvo bolj moti kot vzpodbuja.«¹⁶ Tovrstna prizadevanja so veljala tudi samemu latinskemu obredu, ki ga morajo opravljati v celoti, brez krajšanja in samovoljnega spreminjanja, po določenih in dekretih papeške stolice. Tudi slovensko petje pri tihih mašah se mora ravnati po vrsti nedelje in praznika in skladbe morajo biti tako izbrane, da se ujemajo s potekom obreda. To se v veliki meri nanaša na Marijine pesmi, kakor je razvidno iz citata iz Dolinarjevega govora, ki so bile izredno priljubljene in so jih navadno prepogosto izvajali na račun drugih pesmi.¹⁷ K vprašanju liturgične obnove latinskega obreda so mnogo prispevali članki

v Cerkvenem glasbeniku letnikov VI. do IX. na škodo prispevkov z drugih področij.

Z vprašanjem liturgične obnove zadevamo ob najboljčutiljivejši kamen cecilijanskega gibanja na Slovenskem, to je, ob vprašanje jezika. Ocenitev ponovne vpeljave latinščine kot obrednega jezika na nemškem področju je mogoča le s teološko diskusijo, v tem okviru ima gotovo svoj pomen. Dobi pa drugačno podobo na slovenskem področju, kjer je bila tedaj cerkev na podeželju kljub dvomljivi politični poziciji močna in mnogokrat edina opora slovenstvu. Podobno je bilo s položajem cerkvenega petja v domačem jeziku. V pravih Cecilijinega društva za ljubljansko škofijo, točka 2 d,¹⁸ je posebej omenjena skrb društva za cerkveno petje v domačem jeziku. Na to točko pravilnika so se zagovorniki cecilijanske reforme vedno sklicevali, kadar so jih napadali nasprotniki, češ da izpodrivajo iz cerkve domači jezik in ljudsko petje. Konflikti, ki so nastajali med cecilijanci in njihovimi nasprotniki in ki običajno niso bili vedno iste narave, so se navadno zaostrovali ob vprašanju, v kolikšni meri je to reformistično gibanje v škodo narodnostnemu duhu oziroma v kolikšni meri je le nosivec idej, ki so se rodile na tujih, nemških tleh. Ti konflikti bodo v nadaljnjem še predmet obravnave, na tem mestu pa je potrebno najprej poudariti, da gre tu v glavnem za dvoje vrst nasprotovanj, nasprotovanje branivcev zaostalega stanja glasbene prakse ter nasprotovanje naprednejše usmerjene Glasbene matice v Ljubljani. Cecilijanci so namreč ves čas poudarjali, da naj bi cecilijansko gibanje na Slovenskem, čeprav izšlo z nemških tal, bilo ravno toliko protislovensko. Kolikor naj bi bil izvorni bavarski cecilianizem protinemški, in v njegovih idejnih postavkah naj ne bi bilo nikakršne klavzule, po katerih bi imelo germanizatorski značaj. Gibanje tudi v principu ni nasprotovalo ljudskemu petju, če je le bilo primerno in v skladu s cecilijanskimi težnjami po obnovi liturgične prakse. Vse to v zunanji obliki velja tudi glede jezika, saj so tudi na Bavarskem hoteli omejevati uporabo nemščine v cerkvi. Tudi samo formiranje slovenskega cecilijanskega gibanja je bilo izključno slovenska, bolj osrednje slovenska zadeva, ki ni dobivala spodbud iz kakšnih državnih centralističnih ustanov, glede tega je bila drugačnega značaja kot stoletje poprej terezijanska in jožefinska reforma cerkvenega življenja, ki je zadevala tudi slovensko petje.¹⁹

Tako stališče slovenskih cecilijancev ne bi bilo sporno, če ne bi šlo za narodnostno tako skrajno občutiljivo obdobje, kot je bila druga polovica XIX. stol. Temu narodnostnemu mo-

mentu, kakor ga prikazuje oris glasbene umetnosti na Slovenskem iz srede in druge polovice tega stoletja,²⁰ se je moralo namreč podrediti skoraj vse slovensko glasbeno ustvarjanje na škodo slogovno razvojnih kvalit, katerih nosivec je bila v tem času skoraj popolnoma nemško ali celo germanizatorsko usmerjena ljubljanska Filharmonična družba. Šele s premaganjem teh občutiljivih pozicij v XX. stol., posebno pa še z ustanovitvijo nove državne tvorbe, v kateri so se znašli Slovenci po prvi svetovni vojni, je bilo mogoče ta prvenstveno narodnostni princip zamenjati s principom umetniške in slogovno razvojne kvalitete. Tako se kaže, da je s te strani cecilijansko gibanje kljub omenjenim značilnostim bilo prej nevarno kot spodbudno.

Vendar se kljub očitkom, da zanemarjajo ljudsko petje v slovenščini, cecilijanci temu množičnemu sredstvu niso odrekli. S sistematičnim izdajanjem skladb za cerkveno glasbeno prakso je začelo uredništvo Cerkvenega glasbenika z glasbeno prilogo, ki jo je v prvih letih pripravljala Anton Foerster. Ta je poleg del nemških in slovenskih cecilijancev v latinščini ter del renesančne polifonije objavljala tudi lažje zbarske skladbe v slovenščini. Anton Foerster je na pobudo Cecilijinega društva v Ljubljani pet let po prvi številki Cerkvenega glasbenika izdal tudi dva dela Cecilije, cerkvene pesmarice,²¹ ki je služila v prvi vrsti tehnično šibkejšim zborom, vsebovala pa je izbor priložnostnih skladb v slovenščini ne strogo liturgične narave za spremljavo k posameznim delom tihega obredja. Slogovno je izbor ustrezal zahtevam cecilijanske reforme, navajal pa je poleg nemških avtorjev, ki so v manjšini, dela slovenskih cecilijancev, predvsem Foersterja samega, Angelika Hribarja in Hugolina Sattnerja. Močno sta zastopana tudi Gregor Rihar, ki ima poleg Foersterja največ skladb, ter Anton Nedvěd.²² V tem razmeroma obsežnem zborniku moremo videti odgovor cecilijanskega gibanja na obtožbe nasprotnikov, da zanemarjajo ljudsko pesem v narodnem jeziku, ki je seveda šel skozi rešeto cecilijanskih zahtev. Ceciliji je sledil zbornik Cantica Sacra, ki ga je prav tako uredil Anton Foerster, v letih 1889, 1903 in 1912.

Na drugi strani je za cecilijansko gibanje na Slovenskem zanimiva volja, da oživi stare cerkvene ljudske napeve in jih s primernim večglasnim stavkom in običajno drugim besedilom priredi za praktično izvajanje. S to pozitivno potezo je začel Foerster sam v prvem letniku Cerkvenega glasbenika.²³ Kaže, da bi na tem področju z bolj sistematičnim delom dosegel pomembne in izredno koristne uspehe,

saj so v njegovem času živele v večji meri kot pozneje, ko so šele začeli s sistematičnejšim nabiranjem. Na drugem mestu piše v uredniškem dopisu iz Ljubljane, da jih imajo že precej zbranih in da bi jih radi »priobčili, a bojimo se zopet očitanja, da niso za nas, ker so »prežalostne«, kakor se očita zgoraj omenjenim priobčenim — tako daleč smo prišli zadnji čas po »veselih« pesmih». ²⁴ Zdi se, da je tudi tovrstna dejavnost cecilijanskega gibanja naletela na nasprotovanja zagovornikov »razveseljujoče« cerkvene glasbe.

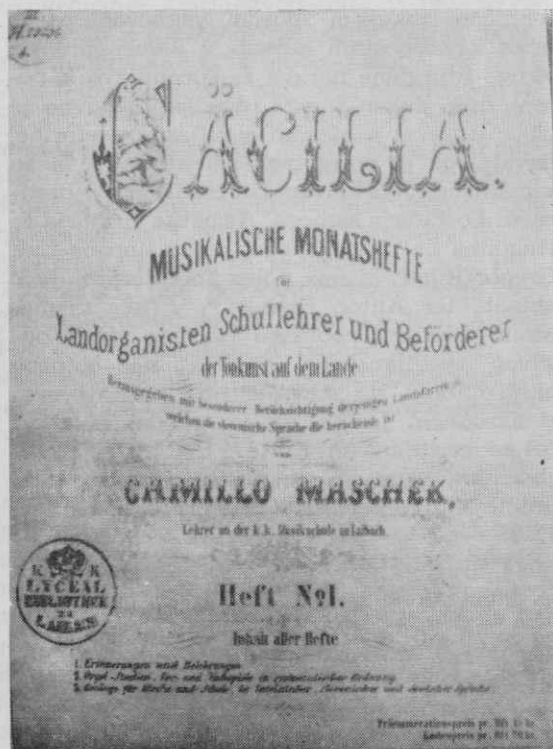
Po prizadevanju cecilijancev naj bi nekvalitetna, slaba in neprimerna glasba izginila iz cerkve. Kjer ne bi bilo mogoče slabe glasbe nadomestiti s kvalitetno zaradi slabih denarnih možnosti, je bolje, da glasbe sploh ne bi bilo. To je v prvi vrsti veljalo izrazito posvetnim in plesnim melodijam, slabim, nešolanim organistom in pevcem. Na to mesto naj stopijo izobraženi pevovodje in zbori s šolanimi pevci. Vokalu velja prednost pred instrumentalom, ki naj polagoma izgine iz cerkve. Vsaka skladba in pesem, ki je namenjena v času obreda, mora biti do potankosti pripravljena.

Tega stanja se je Kamilo Mašek zavedal, še preden je nastopil oster odnos južnonemških cecilijancev do teh slabosti v šestdesetih letih. V sestavku O cerkvenem petji in orglani po deželi je zapisal, da »polke in druge

okrogle ali zvite viže kažejo sicer, da je organistova roka vajena po orglah skakati, al kdo poreče, da je organist, ki take viže igra pri službi božji, omikan, izobražen?! Enaki se mi zde taki organisti prodajavcem nekdanjim v jeruzalemskem templju — o, da bi pač še enkrat prišel Gospod gonit s korobačem iz svete svoje cerkve take nesnage, kakor jih je nekdanj spodil iz svojega tempelja — kolik je pač razloček med sedanjimi nabožnimi orglarji in nesramnimi prodajavci tedanjimi?«. ²⁵ Ta članek, ki je v Novicah izšel v sedmih nadaljevanjih, je obsegal od grobih obrisov temeljnih glasbenih ved do sestave orgel, prostega igranja nanje in predlogov, kaj in kako se spodobi igrati ob različnih priložnostih, pomeni pa uvod v njegov mesečnik Cäcilijs. V tej reviji se je skoraj dvajset let prej zadal podobno prosvetno nalogo kot cecilijanci s Cerkvem glasbenikom.

Cecilijanska zahteva po glasbeni izobrazbi in kvaliteti udeležencev v cerkveni glasbeni praksi je bila glede na tedanje razmere vsekozi pozitivna. Cerkvem glasbenik je skušal z več sestavki že v prvih letnikih pripomoči k temu. ²⁶ V isti namen, da bi bilo na Slovenskem več kvalitetno šolanih in v cecilijanskem duhu vzgojenih organistov in pevovodij, naj bi prispevala leta 1877 ustanovljena orglarska šola v Ljubljani. O uspehih in težavah glasbenega izobraževanja po cerkvenih korih na podeželju poroča mnogo dopisov Cerkvemu glasbeniku, ki so mnogokrat ilustracija nevzdržnega stanja cerkvene glasbene prakse na podeželju. Gotovo pa je, da je cecilijanstvo v tej smeri napravilo mnogo koristnega, še posebno zato, ker je stremelo za pritegnitvijo drugače preprostih in neizobraženih kmečkih ljudi.

Cecilijansko gibanje je dajalo dolg tudi idejnim pobudam, ki so ga rodile — z oživiljanjem in gojenjem gregorijanskega korala, sicer na osnovi stare medičeske izdaje oziroma Vaticane, ter z odkrivanjem in poustvarjanjem cerkvenih zbornih del renesanse XVI. in XVII. stol. V tem ima cecilianizem zasluge za razvoj glasbene zgodovine in muzikologije, iz njegovih vrst so izšli največji poznavci renesančnega večglasja in gregorijanskega korala pred razvojem nemške kritične glasbenozgodovinske znanosti oziroma pred raziskovalnimi podvigi benediktincev iz Solesma. Na Slovenskem se je v tej smeri udejstvoval že Kamilo Mašek z nekaj članki v Cäcilijs, s katerimi je domače glasbenike seznanil z najvidnejšimi predstavniki renesanse in v tem okviru je prvi opozoril na življenje in delo Jacoba Gallusa. Njegovo delo je nadaljeval Cerkvem glasbenik, ki ima v prvih štirih let-

Naslovni list prve številke Maškove publikacije Cäcilia

nikih pet člankov iz najstarejše zahodno-evropske glasbene zgodovine; tem so se pozneje pridružili še sestavki s področja renesančnega ustvarjanja.²⁷ V poznejših letnikih se je s sodelavci, kot sta bila Josip Mantuani in Viktor Steska, položaj glede tega že močno obrnil na stran zahtevnega kritičnega pisanja. Glasbena priloga tega osrednjega mesečnika je tudi v tem sledila zahtevam gibanja in je poleg priporočanja posameznih tujih izdaj starih avtorjev prinašala različne skladbe renesančne polifonije, med katerimi so prevladovali Palestrinove. Iz poročil o glasbenem programu posameznih cerkva v Cerkvenem glasbeniku lahko ugotovimo, da so razen priznanih cecilijanskih avtorjev izvajali starejše skladatelje, kot so bili Palestrina, T. L. da Vittoria, G. Groce, J. Gallus, L. Viadana, H. L. Hassler, G. Aichinger, G. Allegri in F. Anerio.²⁸ Tako rekonstruirana stilna podoba daje vtis, da so po cerkvah na podeželju v dokajšnji meri sprejemali stilske pobude cecilijanecv. Od mlajših skladateljev so bili pogosti G. B. Martini, Mozart in L. Spohr. Med sodobnimi nemškimi cecilijanci je prevladoval F. X. Witt, pogost je bil Čeh J. N. Škroup, med domačimi ustvarjalci pa Anton Foerster.

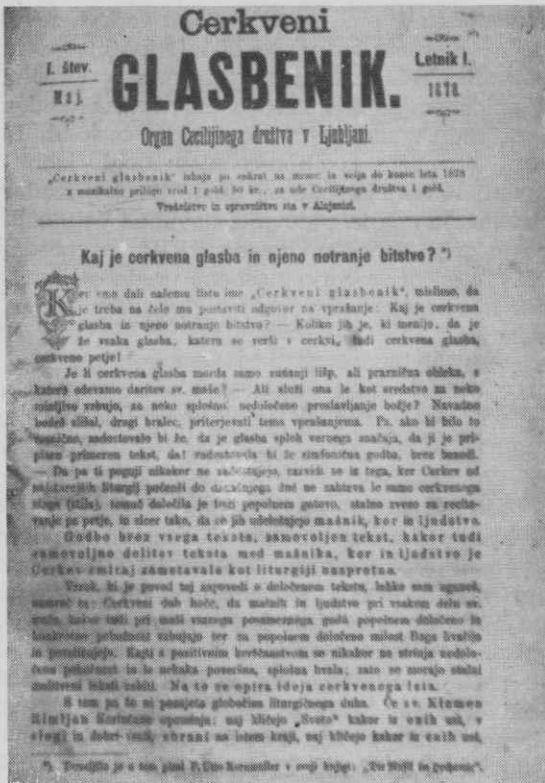
Kako je favoriziranje renesančne polifonije vplivalo na delo slovenskih skladateljev cecilijanskega kroga, sledi v nadaljevanju. Na tem mestu pa nas zanima njihov odnos do ustvarjavcev raznih slogovnih smeri pretekle in polpreteklega dobe, ki je že bil plod predsodkov zaradi pretiranega zgledovanja nazaj. S te strani je zanimivo pismo Hugolina Sattnerja z Dunaja, v katerem poroča o vrednosti posameznih skladateljev z nekega predavanja vodilnega dunajskega cecilijanca Josepha Boehma.²⁹ Po tem poročilu naj bi bila odlična dela Glucka, Mozarta in Mendelssohna, sicer lepa, a ne liturgična naj bi bila dela Beethovna, Händla in Schuberta, zelo strog in negativen odnos pa je Boehm zavzel proti obema Haydnoma, Josefu in Michaelu. S te strani je tudi zanimiva reakcija nepodpisanega cecilijanca v Cerkvenem glasbeniku na izvedbo neke Mozartove maše dne 27. julija 1884 v cerkvi sv. Jakoba v Ljubljani.³⁰ V poročilu iz Gorice³¹ pa beremo, kako se podpisani Caecilius zgraža nad okusom vernikov in organistov po italijanskih cerkvah, ki se »razveseljujejo ob teatralnem spektaklu« kakega Diabellija, Schiedermayerja, Mercadanteja, Candottija in podobnih. Vsem tem postavlja zglede v slovenskem cecilijanstvu. Za te skladatelje, ki so bili reden gost velikih slovenskih cerkva, tako ljubljanske stolnice in — kakor odkriva najstarejši ohranjeni glasbeni arhiv iz prve polovice XIX. stol., tudi v

mariborski župni, pozneje stolni cerkvi, seveda ne moremo trditi, da bi bile kvalitetno in razvojno na kakšnem visokem poprečju. V splošnem so bila vredna dela klasike redke gost tudi v največjih slovenskih cerkvah in zato slovenski cecilijanci niso mogli izoblikovati načelnega odnosa do te glasbe. Kadar pa slučajno na to zadevajo, navadno velikemu repertoriju cerkvene glasbe XVIII. in začetka XIX. stol. priznavajo glasbene vrednosti, vendar mu dajejo mesto prej v gledališču kot pa v cerkvi.

3. DELO IN MESTO SLOVENSkih CECILIJANCEV V ZGODOVINI GLASBENE UMETNOSTI NA SLOVENSLEM

Pred nastopom cecilijanske reforme je za cerkveno glasbeno prakso slovenskih središč, še posebno pa podeželja, pomembno ustvarjanje na področju slovenskega preprostega petja, ki je bilo, kot kaže, edini repertorij večine podeželskih cerkva. V tem okviru lahko naštejemo imena, kot so Blaž Potočnik in Luka Dolinar starejše generacije, predvsem Gregor Rihar, za njimi še Leopold Cvek, Leopold Belar ali Josip Levičnik.³² Njihova dela v nekakšnem skrajno reduciranem poljudnem klasicizmu so bila edina sprejemljiva za ljudsko petje po podeželju. Med temi seveda prednjači Gregor Rihar kot vodilni in daleč najkvalitetnejši, ki se pred marčno revolucijo vzpne na sam vrh ustvarjavcev slovenskega petja. Njegove skladbe, preprostemu ljudstvu čustveno posebno bližnje Marijine pesmi so bile izredno priljubljene in so ves čas ostajale kamen spotike ob poskusih cecilijanske reforme. Nasprotovali mu niso toliko zaradi klasicistične zgradbe³³ kot zaradi trdne zasidranosti v repertoriju preprostih pevcev, ki je šla na škodo drugih zvrsti.

Kako pa so idejne osnove cecilianizma vplivale na kompozicijsko delo slovenskih predstavnikov tega gibanja, lahko najbolj pokaže delo v široko zasnovanih zbirkah porabnega obrednega petja, ki jih je uredil Anton Foerster, dva dela Cecilije, trije deli zbornika Cantica sacra in glasbena priloga prvih desetih letnikov Cerkvenega glasbenika. To so kratke skladbe na slovenska himnična besedila, namenjene ljudskemu petju, zato preprost in razmeroma najbolj razširjen repertorij cecilijanske glasbe. Večji del teh skladb je prispeval sam Foerster. Za Foersterjevimi je največ Riharjevih skladb. Poleg teh glasbenikov je omeniti še Antona Nedvéda, Hugolina Sattnerja in Frana Gerbiča, delež pri skladbah omenjenih zbirka pa imajo tudi predstavniki nemškega cecilianizma.

Uvodni list prve številke Cerkvenega glasbenika

Cecilijanskim idejam sta se v tovrstnem ustvarjanju najbolj približala Foerster in Sattner. Vendar pa njun in njunih sodelavcev vzor ni bil, kakor bi bilo pričakovati po propagandnem pisanju, slog a capella XVI. stol. oziroma Palestrine, temveč nemški polifoni koral XVII. in XVIII. stol. Tako slogovno orientacijo moremo gotovo pripisati vplivom nemškega cecilijanstva, ki se je na svojem področju moglo uspešneje nasloniti na domače glasbeno izročilo. Četudi so hoteli, se cecilijanci glasbi XVI. stol. namreč niso tako približali, kakor so jo propagirali in jo verjetno tudi napačno razumevali. Tako tudi na Slovenskem Foersterjevi in Sattnerjevi primeri kažejo, da so bile pri nas redke skladbe, kjer bi bil tudi ta slogovni princip dosledno izpeljan. Domače Riharjevo izročilo je bilo premočno, da ne bi tu in tam, slabše ali močnejše prodrlo skozi glasbeno strukturo, naslonjeno na nemški polifoni koral. Če sta bila Foerster in Sattner vodilna in najdoslednejša v duhu cecilijanskega ustvarjanja, so šli drugi sodelavci po ustaljenih poteh, nihajoč med domačim izročilom Riharjevega kroga in strogimi zahtevami cecilijanstva. Tehnično so bili večidel dobro izurjeni, vendar je bilo njihovo delo bolj ali manj neživljenjsko in šablonizirano. Tudi Foerster in Sattner sama sta včasih po-

seбно v priljubljenih Marijinih pesmih naredila kompromis med strožjo linijo in ljudskim okusom, ki je bil po teh delih sodeč še vedno v mejah poljudnega klasicizma. Pač pa sta večje kvalitete dosegla v tehtnejših delih, v večjih zbornikih in zbornikoinstrumentalnih skladbah.

Mesto slovenskih cecilijancev v razvoju glasbene umetnosti moremo oceniti z dveh vidikov, s kulturnoidejnega in z umetniško-razvojnega. Prvi vidik smo nakazali v osrednjem poglavju in marsikatero potezo cecilijanskega gibanja označili kot pozitivno, tako glede zahtev po izobrazbi glasbenikov, po resnosti in dostojni tehnični ravni cerkvene glasbene prakse. Pozitivna je tudi razširitev glasbenega repertorija na vredna dela XVI. in XVII. stol. ter poživitev glasbene publicistike in sistematičnega obravnavanja poglavij iz starejše glasbene zgodovine. Takšna je tudi želja po pritegnitvi širšega kroga sodelavcev pri uresničenju ciljev gibanja, ki pa seveda ni bila v polni meri izpeljana. Na drugi strani pa kompozicijsko delo predstavnikov cecilijanstva nikakor ni bilo na ravni idejnih prizadevanj, za katera je značilno tudi pri krojevanje uradnega cerkvenega glasbenega repertorija. Zahteve po določenih kvalitetah liturgične glasbe, ki bi morala biti v skladu z merili, kakor so jih prikrojevali po preteklem glasbenem ustvarjanju, so naletele na ostro nasprotovanje tako branivcev starega stanja cerkvene glasbene prakse kot napredno usmerjenih ljudi okrog Glasbene matice.³⁴ Kakor razodevajo poročila in tožbe v Cerkvenem glasbeniku,³⁵ v prvih nikakor ne moremo videti narodnostno ali slogovno romantično prepričanih ljudi, temveč osebe, ki jim je bila dotedanja cerkvena glasbena praksa bolj lagodna in bi jim cecilijanske zahteve po kvaliteti in resnosti bile odvečna muka. V tem krogu so bili tudi predstavniki nižje in višje duhovščine ter najbolj razširjeni samostanski red, frančiškani.³⁶ K temu je pripomogla cecilijanska zahteva po liturgični obnovi in s tem zopetni uvedbi latinščine namesto slovenščine v mašni obred. To vprašanje, kakor smo ga nakazali v osrednjem poglavju, je bilo v tem času zelo delikatno; s tem se povezuje politična stran cecilijanstva v nasprotjih med klerikalci in liberalci. V spore med cecilijanci, liberalci in Glasbeno matico, ki je hotela ves čas ostati nad strankarskimi interesi, je mnogokrat poseglo časopisje, najprej Novice, zatem še Slovenski narod, Slovenski gospodar in Slovenec.³⁷ Končno ima kompozicijsko delo slovenskih cecilijancev zaviralno vlogo v času, ko se je na Slovenskem rojeval nov glasbeni izraz, romantika. Vendar je ta stran cecilijan-

stva manj otipljiva, ker je pri večini glasbenikov še vedno bil ideal poljudni klasicizem in bi o zavestni brambi nastajajoče romantike proti cesilianizmu težko govorili.³⁸ V poznejšem času, v devetdesetih letih in v začetku dvajsetega stoletja, ko je pri nas romantika že na višku, pa pač tega problema ni bilo več, ker je cecilijanstvo že moralo spremeniti svoj tok.

Desetletja so vendarle pokazala, v kolikšni meri je bilo cecilijansko gibanje resnično koristno in v kolikšni meri so bile njegove pretirane slogovne zahteve jalove. Novemu izraznemu toku je nekaj časa nasprotovalo, čeprav ga v začetku načelno ni zaviralo, saj je jemalo v precep bolj dela baroka in klasicizma, ki so bila takrat aktualna. Vendar je postajalo breme zahtev pretežno in brezplodno. Na Slovenskem je mlada in glasbeno že zelo izobrazena generacija cerkvenih skladateljev s Stankom Premrlom na čelu začela spreminjati dotedanjo smer in pridružili so se jim tudi nekateri starejši ustvarjanci, tako tudi Foerster in Sattner.

OPOMBE

1. Cvetko D., Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem, Ljubljana 1960, III., 231—262. — 2. Ibid. in isti, Stoletja slovenske glasbe, Ljubljana 1964. — 3. Cvetko D., Zgodovina II, 162, 167, 246. — 4. Ibid., 161. — 5. Cerkevni glasbenik (v nadaljevanju CG) I, 1878, 10. — 6. Gl. o tem npr. navedbe v Cvetko D., op. cit., 231-2, literatura v opombah, razen tega še Slomškove tožbe v Drobntnicah, 1857, 298 in dalje. — 7. Prim. CG I, 1878, 49—50 in 69—70. — 8. CG I, 1878, 7. — 9. O tem gl. Ursprung O., Die katholische Kirchenmusik, Potsdam 1931, 236-39 in Fellerer K. G., Caecilianismus, v MGG 2, 621. — 10. O tem pišeta predvsem D. A. Warren v Philosophies of Music Histories, New York 1962, 86—91, in Harrison F. Ll., The European Tradition, v Musicology, Princeton Studies 1963, 38—40. — 11. Warren A. D., ibid. — 12. V angleškem prevodu v Composers on Music (ed. by Sam Morgenstern), Bonanza 1956, 119—121. — 13. Citirano v Warren A. D., op. cit., 82. — 14. O natančnejših podatkih o nastajanju cecilijanskih društev na Slovenskem gl. Cvetko D., op. cit. — 15. Objavljeno v CG I, 1878, 62 in dalje. — 16. Ibid., 63. — 17. K

temu prim. še CG VII, 1884, 69 in CG XI, 1888, 28. — 18. Objavljeno v CG III, 1880, 60. K temu gl. še Zakaj narod v cerkvi poje? (CG XI, 1888, nepodpisani). — 19. O terezijanski in jožefinski reformi cerkvene glasbe na Slovenskem gl. Cvetko D., Zgodovina II, 238 in dalje. — 20. Cvetko D., Zgodovina III, 9—134. — 21. Cecilija, Cerkevna pesmarica. Uredil Anton Foerster. Izdala in založila Družba sv. Mohorja v Celovcu. Celovec 1883-4, druga izdaja 1901-2. — 22. Gl. o tem v nadaljevanju. — 23. Z napevi iz Bratovskih buquiz S. Roshenkranza (1678), priloga št. 2, 3, komentar str. 41; priloga 12, predvsem pa 22, komentar str. 71. — tu se bere: »Zato prav vljudno prosimo gg. duhovnike in organiste, naj nabirajo starih napevov in naj jih pošiljajo nam, da se porabijo. Nihče naj ne misli: To je staro in malovredno. Naši pradedi so živeli v časih, v katerih cerkv. glasba še ni bila tako pokvarjena, kakor dandanes, imeli so boljši okus, kakor naš vek in za božje reči rahlejšje čuteče serce, kakor sedanji svet.« — 24. CG III, 1880, 23. — 25. Novice 1875, 214. — 26. To so Petje v šoli (nepodpisani), Katere lastnosti naj bi imele osebe, ki se udeležujejo cerkvene glasbe (nepodpisani), Sostava orgel (Ign. Zupan, graditelj orgel v Kropi na Gorenjskem), Nekaj za organiste (P. H. — Pater Hugolin Sattner), Navod za podučevanje v petji po Paris-Galin-Chevéovi metodi (Greg. Jakelj), Pevovodja (Jakob Aljaž). — 27. To so Petje prvih kristijanov (H. K.) Gregorijanski koral (S.), Cerkvena glasba za časa s. Ambrozija (Krilan), Gregor Veliki in koralno petje (Krilan), Gvidon Areški (nepodpisani), Palestrina (nepodpisani), Gallus (Josip Lavtižar), Arnold Bruck (Josip Lavtižar). — 28. Gl. CG I, 1878, 10, 18, 35; III, 1880, 36; VI, 1883, 28, itd. — 29. CG I, 1878, 67-8. — 30. CG VII, 1884, 69 (Tu imenovana Krönungsmesse), 75—77. — 31. CG VII, 1884, 23. K temu še ib., 79. — 32. O njih gl. Cvetko D., Zgodovina II. — 33. Ko so jih pozneje priobčevali, so jih večinoma popravljali v smislu koralne polifonije. Gl. Kimovec Ž., Rihar renatus in Premrl S., Rihar renatus, v CG XXXI, 1908. — 34. O konfliktnih Cecilijinega društva z Glasbeno matico gl. Cvetko D., ib. — 35. VI, 1883, 68, 69, 70; VII, 1884, 5; VIII, 1885, 22, 41; IX, 1886, 31, 37, 54; itd. — 36. O nasprotjih frančiškanov gl. CG VII, 1884, 18—20 in 49—51. — 37. Gl. CG VIII, 1885, 41 ter Cvetko, op. cit., 238—40 in opombo 275. — 38. To seveda ne velja za izjemne ustvarjavce, kot sta bila npr. Fran Gerbič ali Hrabroslav Volarič! Gl. Cvetko D., op. cit., 237 in 244. Pri tem je imel vlogo tudi tako imenovani »narodni duh« (Gl. cit.).

ZAMEJSKI SLOVENCİ V AVSTRIJSKEM DELU ŠTAJERSKE PO PODATKIH LJUDSKIH ŠTETIJ 1951 IN 1961

TONE ZORN

Podrobnejši pretres podatkov za obe ljudski šteti na avstrijskem Štajerskem 1951. in 1961. leta po jezikovnih kategorijah žal onemogoča pomanjkanje zadevnih navedb v uradnih publikacijah (izjema so podatki o nemškem občevalnem jeziku prebivalstva). Na tem mestu pa nas posebej zanimajo podatki za tisti del avstrijske Štajerske, na katerem še vedno prebiva slovensko etnično prebivalstvo; pri tem mislimo na radgonski trikot, na sosesko Lučane (Leutschach) in na porečje srednje in zgornje Bistrice, imenovano tudi področje Sobote (Soboth).¹ S proučevanjem jezikovne problematike ljudskega štetja 1951 se je doslej ukvarjal le dr. Julij Felaher. V razpravi objavljeni 1958 v Gospodarskem koledarju, je ugotovil, da so 1951. leta števni komisarji, ki so popisovali prebivalstvo na obmejnem avstrijsko-jugoslovan-skem območju, v skladu z navodili spraševali prebivalstvo po občevalnem jeziku in vse osebe, ki so vsaj za silo obvladale nemški jezik, prišteli k prebivalstvu z nemškim občevalnim jezikom. Prav tako so števni komisarji ohranili običaj iz stare monarhije, po katerem so prišteli vse Slovence, ki so se bili priselili na to območje iz Prekmurja ali pa njihove potomce, med inozemce ter jih vnesli v rubriko z nemškim občevalnim jezikom.² Tako razumemo, zakaj je bilo po uradnih podatkih

1951. leta naštetih na štajerskem obmejnem področju (radgonski trikot, Lučane in Sobota) komaj 299 oseb s samo slovenskim občevalnim jezikom. Ustrezna rubrika se je glasila: »z drugim, neznanim občevalnim jezikom«.³ Da z upravičenostjo vidimo v rubriki z nemškim občevalnim jezikom zajete tudi osebe slovenskega jezika, kaže primer občine Račje (Ratsch), okraj Leibnitz (Lipnica), v kateri je bilo 1951. leta od 425 stalno prisotnih prebivalcev 130 tujcev (pač priseljencev ali njih potomcev iz Prekmurja) ter 3 osebe z »dru-tujcev pa potrjuje njihovo slovenstvo. (Slogim, neznanim« jezikom. Prav visoka številka venski vestnik, Celovec, 1957 št. 5 in Naš tednik — Kronika, 1957, št. 4).⁴ V celoti je bilo leta 1951 na obmejnem delu avstrijske Štajerske naštetih 580 oseb z nenemškim občevalnim jezikom in še od teh sta 102 odpadli na občino Dedonci (Dedenitz), v kateri se je od 116 prebivalcev le 14 prištelo k nemškemu občevalnemu jeziku. Če lahko verjamemo podatku v glasilu štajerskega društva Südmark, so se Dedončani kasneje pritožili pri političnih oblasteh pa tudi pri deželnem glavarju proti uradnim podatkom ljudskega štetja. Vir dodaja, da prebivalci Dedonec »vseskozi go-vore nemški« ter pristavlja, da se popolnoma priznavajo za Avstrijce, kar so tudi dokazali z orožjem in krvjo 1919. leta.⁵

Izseljenec Janez Male iz Sel, Zgornji Kot. V izgnanstvu je umrl dne 19. XII. 1942, star 78 let

Kljub pomanjkanju ustreznih podatkov pa nam pomaga pri določitvi približnega številčnega stanja slovenskih Zgornještajercer 1951. leta podatek Walterja Neunteufela v publikaciji Die steirische Bevölkerung, Graz 1956, da se je leta 1951 »priznalo od stalno prisotnih prebivalcev Štajerske« k slovenskemu »materinemu« (prav občevalnemu) jeziku 0,88 % vseh prebivalcev Štajerske. Neunteufel dodaja, da živi njih večji del »v okraju Radgona«,⁶ kar da število 9762 slovensko govorečih Štajercer; koliko jih pa dejansko odpade na obmejno območje Štajerske, je težko reči. Pač pa lahko pritegnemo cenitev slučajnega obiskovalca radgonskega kota, ki je 1948. leta pisal, da so vasi »Žetinci (Sicheldorf), Potrna (Laafeld), Dedonci (Dedenitz), Zenkovci (Zelting), Sl. Gorica (Goritz bei Radkersburg...) s 95 % do 100 % prebivalstva slovenske«, kar bi utegnilo dati po podatkih štetja 1951 kakih 1000 oseb slovenskega jezika (pisec tega poročila ceni prebivalstvo teh vasi na 3000 oseb).⁷

Tudi za ljudsko štetje 1961 niso znani podatki po jezikovnih kategorijah. Nekaj raz-

jasnitve nam ob tem študiju nudi pisec znane knjige o koroških Slovencih »Die Slowenen in Kärnten« dr. Theodor Veiter v graški *Kleine Zeitung*.⁸ V članku, kjer so dotika podatkov ljudskega štetja 1961, dr. Veiter opozarja, da ustrezno gradivo ljudskega štetja po jezikovnih kategorijah za Štajersko in Gradišćansko ni dostopno, ker ga je od centralnega statističnega urada prevzelo notranje ministrstvo. Kljub temu pa so bili dr. Veitru dostopni ustrezni globalni podatki za posamezne sodne okraje, posebej še za okraja Leibnitz in Radgona. Po teh podatkih naj bi se število prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom do 1961. leta zmanjšalo na 229 oseb. Tako naj bi bilo v okraju Radgoni le še 135 oseb, ki so se odločile za eno od možnih jezikovnih variant: »deutsch — slowenisch«, »slowenisch« in »slowenisch — deutsch«. Iz podatka, da se je v okraju Radgoni 53 oseb izreklo za varianto »slowenisch — deutsch«, dr. Veiter meni, da so to prebivalci Dedonec. V okraju Leibnitz so po podatkih dr. Veitra števni komisarji naštelj v vseh treh jezikovnih variantah 94 oseb s slovenskim občevalnim jezikom.

Seveda pa se ob pregledovanju podatkov obeh povojnih ljudskih štetij znova vprašamo po vzroku, ki zavira objavo dejanskih podatkov obeh ljudskih štetij po jezikovnih kategorijah. Odgovor nam omogoča že sam članek dr. Veitra, ki daje slutiti, da je bil prvenstve-

no političen vzrok; še bolj pa to domnevo potrjuje — čeprav v drugi zvezi — izjava štajerskega deželnega glavarja, ki je pred časom opozoril štajerski deželni zbor na delikatnost obmejnega štajersko-jugoslovanskega prostora.¹⁰

OPOMBE

1. Dr. Julij Felaher, *Slovenci v Avstriji*, Gospodarski koledar 1958, Ljubljana, str. 29 sl. To je tudi območje, ki ga je v glavnem zahtevala 1947. leta Jugoslavija od Avstrije na štajerskem delu meje; prim. Memorandum vlade Federativne narodne republike Jugoslavije o Slovenačkoj Koroškoj, pograničnim delovima Štajerske i Gradišćanskim Hrvatima. — 2. Dr. Julij Felaher, cit. d., str. 31—33. — 3. Ergebnisse der Volkszählung vom 1. Juni 1951 nach Gemeinden Heft 9, Steiermark, 1952. — 4. Dr. Julij Felaher, cit. d., 32—33. — 5. Ernst Erker in Manfred Straka, *Die volkspolitische Lage in steierischen Grenzland, Lot und Wage*, Runbrief des Alpenländischen Kulturverbandes Südmarch, Graz, zvezek 2, 1963, str. 6; gl. tudi Hans Pirchegger, *Ein steierischer Grenzbezirk gegen Jugoslawien*, *Ostdeutsche Wissenschaft*, 1962, str. 189—206. — 6. Walter Neunteufel, cit. d., str. 69; dr. Julij Felaher, cit. d., str. 34. — 7. Koroška kronika, Celovec, 10. IX. 1948, št. 37. — 8. Prim. Ergebnisse der Volkszählung vom 21. März 1961, Heft 9, Steiermark, Wien 1964. — 9. Dr. Theodor Veiter, *Wie viele Slowenen gibt es in Steiermark?* *Kleine Zeitung*, Graz, 16. X. 1964, št. 241. — 10. 34. Sitzung des Steierm. Landtages, IV. Periode, str. 617.

UPOŠTEVATI JE TREBA TUDI ARHIVSKE VIRE

TONE FERENC

V tretji številki XIV. letnika *Kronike* (1966) je Jože Zorn na zanimiv način predstavil bralcem »delo ilegalne radijske postaje Osvobodilne fronte — Kričača« ali bolje rečeno s primerjavo tistega, kar so dotlej napisali zgodovinarji, publicisti, zlasti pa udeleženci NOB, je opozoril na mnoga vprašanja, ki so sporna ali pa sploh še niso načeta. Sicer Jože Zorn sam opozarja, da ni izkoristil niti vsega spominskega gradiva, temveč le odlomke najpomembnejše literature in pravi, da »bodo morali zgodovinarji poseči tudi globlje po dnevnem časopisju iz obdobja 1941—1942 in dlje, po zapiskih posameznikov, po vojaških in političnih arhivih tistih dni, če bodo želeli priti do natančnejše ugotovljenih dejstev v zvezi s celotnim delovanjem tega oddajnika.« Žal se ni doslej še nihče od tistih, ki so pisali o Kričaču, lotil temeljitega pregleda arhivskega gradiva, v katerem bi lahko našel marsikateri zanimiv podatek, ki bi pomagal osvetliti delo te slovitne osvobodilne radijske postaje v srcu okupirane Evrope. Tako se dá ravno s pomočjo arhivskega gradiva odgovoriti na nekatera vprašanja, ki jih zastavlja Jože Zorn v omenjenem sestavku, npr. na kateri valovni dolžini je oddajal Kričač, kolikokrat na teden je oddajal itd.

Tone Tomšič je v poročilu CK KPS, ki ga je 5. decembra 1941 napisal za CK KPJ, poročal tudi o tem, da vsak dan od 11. do pol 12. ure po radijski postaji na valovni dolžini 41 metrov kličejo CK KPJ, in dodal: »Upam, da se bomo čuli, saj je naša postaja dovolj močna. Na druge slabše pa oddajamo propagando za Ljubljano in okolico in sicer v sredo in nedeljo, od 8 zvečer do četrta na 9, na valu 30.« (Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, I. knjiga, dok. 94.) Tudi Edvard Kardelj je v svojem poročilu CK KPJ z dne 29. marca 1942 (dokončal ga je 5. aprila 1942) navedel: »Naši imajo v samem mestu majhno oddajno postajo, ki se sliši v glavnem v Ljubljani. (Nekateri trdijo, da so jo čuli v Zagrebu in celo v Beogradu.) Že 5 mesecev ima 3-krat na teden po 15 minut propagandistične emisije. Italijani se podijo za njo s celo vojsko. Nemci so poslali posebno gestapovsko ekipo, da jo iztakne — vse zaman. Niso je našli. Sedaj so pobrali vse radijske sprejemnike in tako rešili zadevo po italijansko.« (Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, I. knjiga, dok. 151.)

Iz obeh odlomkov poročil bi torej lahko zaključili, da je Kričač vsaj v novembru oziro-

ma v začetku decembra 1941 oddajal na valovni dolžini 30 metrov, da je takrat oddajal dvakrat na teden in sicer v sredo in nedeljo zvečer po četrta ure, marca 1942 pa trikrat na teden tudi po četrta ure.

Zanimivo bi bilo ugotoviti, kdaj je začel Kričač oddajati trikrat na teden. Morda bo to teže natančneje ugotoviti, dejstvo pa je, da se je to zgodilo v mesecu januarju 1942. Še 6. januarja je namreč Slovenski poročevalec opozarjal ljudi, da »Radio Osvobodilne fronte oddaja vsako sredo in soboto ob 7.45 uri na valu 20—40« in da nekaj minut pred začetkom oddaja kot znak tiktakanje ure, kar naj bi pomenilo »Naš čas — prihaja«. Že v začetku februarja 1942 pa je oddajal tudi ob ponedeljkih.

Jože Zorn tudi vprašuje, kdaj naj bi bile oddaje, in išče podatke o tem v Kronološkem pregledu dogodkov v Ljubljani, objavljenem v drugi knjigi zbornika »Ljubljana v ilegali« (Ljubljana 1961), str. 475—493. Naj ga opozorim, da sestavljaavec tega pregleda ni navedel vseh podatkov o oddajah, ki jih je moč dobiti iz arhivskega gradiva italijanskega okupatorja v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. Popolnejše podatke o datumih oddaj Kričača ima Kronološki pregled dogodkov v Ljubljani v prvi polovici 1942. leta, ki je objavljen v Letopisu Muzeja narodne osvoboditve 1958, str. 265—303. Iz italijanskih virov se da ugotoviti, da so bile oddaje 4. (sreda), 7. (sobota), 9. (ponedeljek), 14. (sobota), 16. (ponedeljek) in 18. (sreda), 23. (ponedeljek), 27. (petek) in 28. februarja (sobota), 2. (ponedeljek), 7. (sobota), 9. (ponedeljek), 11. (sreda), 18. (sreda) in 21. marca (sobota) 1942.

Tudi na temelju tega gradiva se dá sklepati, da je Kričač oddajal februarja in marca trikrat na teden in sicer v ponedeljek sredo in soboto. To pričajo tudi Kričačeve napovedi naslednjih oddaj (npr. »Naša prihodnja oddaja bo na sporedu v sredo ob 19.45.« »Opozorjamo naše poslušalce, da bo naša prihodnja oddaja na sporedu v ponedeljek ob 19.45.« »V soboto bo namesto ob 19.45 oddaja zaradi slovenskega narodnega praznika na sporedu ob 19. uri.«) V oddaji 7. marca pa je celo povedal, kdaj oddaja: »OF oddaje so vsak ponedeljek, sredo in soboto ob 19.45 uri in vsak Slovenec jih mora poslušati in širiti.«

V zadnjem času, zlasti pa ob praznovanju 25. obletnice Kričača, so pisali in tudi govorili, da je bil Kričač tiste dni edina ilegalna od-

porniška radijska oddajna postaja v okupirani Evropi. Menim, da bi bilo treba to trditev zelo preveriti. 13. novembra 1941, to je tisti čas, ko naj bi Kričač že oddajal, je namreč Slovenski poročevalec objavil naslednjo novico: »Francija. Ilegalna radijska postaja »Le Travail« (Delo) se dobro čuje vsak večer na valu približno 48,2. Napovedovalec je pozival 5. XI.

francoske transportne in kovinske delavce k sabotazi in upor.»

Nisem imel namena, da bi v sestavku odgovoril na vprašanja, ki jih je postavil Jože Zorn. Hočemo le na enem primeru pokazati, da je mogoče na marsikatero vprašanje odgovoriti le z uporabo sodobnih pisanih, zlasti arhivskih virov.

POSEBNO ŠOLSTVO ZA DUŠEVNO NERAZVITE OTROKE VZGOJNEGA ZAVODA »JANEZA LEVCA«

RUDOLF SUŠNIK

Posebno šolstvo za duševno nerazvite otroke, ki se je v zadnjih letih v precejšnji meri razvilo, je imelo svoj skromni začetek v Ljubljani.

Leta 1908 je Pokrajinski šolski svet v Ljubljani poslal tri učitelje na Dunaj na tečaj, ki je bil prirejen za učitelje posebnih osnovnih šol. Takratni mestni šolski inšpektorji so pri pregledu pedagoškega dela v normalnih osnovnih šolah ugotovili, da določen odstotek otrok v šoli ne napreduje zaradi duševne nerazvitosti. Zato so sklenili, da v Ljubljani odprejo poseben razred za duševno nerazvite otroke in s tem razbremenijo razrede osnovnih šol teh otrok, ki zavirajo učno delo z normalno razvitimi otroki. S tem bi pomagali duševno nerazvitim otrokom, ki so bili v normalnih razredih zapostavljeni in pogosto zanemarjeni. Leta 1911 je Pokrajinski šolski svet izdal odlok o otvoritvi posebnega razreda v Ljubljani s specializirano učiteljico Anico Lebarjevo. Še istega leta je bil odprt še en razred in za ravnatelja te novo ustanovljene šole je bil imenovan Janez Levec, ki je bil istočasno upravitelj osnovne šole na Prulah v Ljubljani.

Po prvi svetovni vojni je dobila posebna osnovna šola prostore v zgradbi osnovne šole na Grabnu. Dodeljene so ji bile tri učilnice, v katerih je bil pouk za šest razredov, soba za tehnični pouk, telesna vzgoja pa je bila v telovadnici osnovne šole.

Šestrazredna posebna osnovna šola se je razvila pod vodstvom ravnatelja Ivana Dimnika, ki je bil eden prvih defektologov v Sloveniji.

Veliki župan ljubljanske oblasti je že leta 1927 priporočil tedanjemu oblastnemu šolskemu odboru v Ljubljani gradnjo posebne osnovne šole za internatom za duševno nerazvite otroke. Do realizacije ni prišlo zaradi nerazumevanja odgovornih forumov v predaprilski Jugoslaviji.

Čeprav so bila materialna sredstva, ki so bila dodeljena posebni osnovni šoli, zelo skromna in nezanesljiva (saj učiteljski zbor ob zaključku šolskega leta še ni vedel, če bodo razpolagali s sredstvi za delo v naslednjem šolskem letu), je uspelo učiteljskemu zboru razviti in dvigniti učno-vzgojno delo do take mere, da je postala ljubljanska posebna šola hospitacijska šola za vse učitelje-defektologe Slovenije in tudi zunaj Slovenije, kjer so ustanavljali posebne oddelke in šole.

Prvi internat je dobila posebna osnovna šola leta 1929, ko so bili pri Domu onemoglih v Ljubljani formirani trije oddelki. Pogoji za delo niso bili najboljši, toda socialno ogroženi otroci so imeli možnost šolanja z domačo oskrbo.

Prostore za dnevno varstvo je dobila posebna osnovna šola leta 1940 v stari zgradbi, kjer je bilo možno oblikovati štiri vzgojne skupine, ki so jih vodili defektologi skladno z učno-vzgojnim delom posebne osnovne šole. Ti oddelki dnevnega varstva in internata so bili pod isto upravo.

Druga svetovna vojna tudi ni prizanesla posebni osnovni šoli. Šolske prostore je zasedel okupator, razredi posebne šole pa so bili prestavljeni v razrede dnevnega varstva. Stalni alarmi so ovirali nemoten potek šolanja, žična pregrada pa je onemogočila šolanje otrokom iz predmestja.

Po osvoboditvi so pričeli redno delo na posebni šoli kot v razredih pri normalnih osnovnih šolah, ki so bili razmeščeni po vseh delih mesta. Delo na posebni osnovni šoli je zaživelo, ko je dobila ta svoje prostore v zgradbi osnovne šole na Ledini, kjer je ob ugodnejših pogojih mogla razviti specialno pedagoško delo in ga prilagoditi novim razmeram socialistične skupnosti. Učiteljski zbor je bil sposoben na stežaj odpreti šolska vrata in duševno nerazvite otroke vključiti v vsak-

danje življenje pri obnovi naše domovine. Kvaliteta pedagoškega dela se je dvignila do take višine, da je učiteljski zbor lahko sestavljal predloge za nove učne plane in programe za vso Slovenijo in aktivno sodeloval pri strokovnem usposabljanju defektologov Slovenije. Pedagoško delo se je še poglobilo, ko je posebni šoli uspelo pridobiti lastnega psihiatra, tedanjega univerzitetnega asistenta dr. Marijana Borštnarja, ki je postal mentor naše ustanove s posredovanjem referatov s področja psihiatrije in psihopatologije.

Ker je Dom onemoglih v Ljubljani postal internat Srednje tehnične šole, so bili duševno nerazviti gojenci začasno vključeni v internate z duševno normalno razvitimi gojenci. Pritožbe vzgojiteljev teh internatov, ki so jim duševno nerazviti gojenci zavirali njihovo vzgojno delo in prizadevanje pedagoškega zbora posebne šole, so imele uspeh, tako da je bil eden izmed najmanjših mladinskih domov dodeljen za internat duševno nerazvitim otrokom.

Z dotokom otrok v osnovne šole je osnovna šola na Ledinji nujno potrebovala prostore, ki jih je zasedala posebna osnovna šola. Mestnemu ljudskemu odboru v Ljubljani je uspelo dobiti za posebno šolo zgradbo, ki je zajela takrat vse oddelke posebne osnovne šole in internat. Ta fuzionirana ustanova je dobila septembra 1952. leta naslov: Vzgojni zavod Janeza Levca. V dvoriščni zgradbi je bila organizirana delavnica knjigoveznice za profesionalno usposabljanje absolventov posebne osnovne šole, ki pa more zajeti le šest absolventov posebne osnovne šole.

Zaradi velikega dotoka novih učencev je postala zavodska zgradba kmalu premajhna. Zato so bila na pobudo šolske uprave leta 1958 odobrena investicijska sredstva, da so stavbo dvignili za eno nadstropje, kletne prostore pa adaptirali za telovadnico in za delavnice tehničnega pouka. Toda tudi ta razširitev stavbe je zadostovala le kratek čas. Po izvajanju Pravilnika o evidenci kategorizacije otrok z motnjami v telesnem in duševnem razvoju, je dotok duševno nerazvitih otrok v naš zavod tako narasel, da smo zopet morali iskati prostor v raznih osnovnih šolah. Zaradi tega so občinske mestne skupščine spoznale, da je potrebna gradnja nove posebne šole, in smo dobili ustrezno lokacijo za to šolo.

V zavodu je bilo strokovno delo poglobljeno z intenzivnim študijem, strokovnimi ekskurzijami pri nas in v inozemstvo, s hospitacijami defektološkega oddelka pedagoške akademije. Poleg pedopsihiatra so bili nameščeni na zavod šolski psiholog, logoped in socialni delavec. Tako je možno

timsko obravnavanje duševno nerazvitih otrok. Samoupravni organi in pedagoški zbor si prizadevajo, da bi dobili toliko prostorov, da bi bilo mogoče organizirati pouk v eni izmeni in da bi omogočili učencem celodnevno bivanje v šoli. Na ta način bi mogli duševno nezadostno razvite učence grupirati v skupine po njihovih psihofizičnih sposobnostih.

V zavodu deluje pionirski odred »Črni murni«, ki izdaja že več let svoj časopis. Mladinski aktiv učencev osmih razredov organizira s svojimi razredniki poučne ekskurzije v razna gospodarska podjetja zaradi spoznavanja raznih poklicev, ki so primerni za absolvente posebnih šol. Posebna zavodska komisija za profesionalno usposabljanje pomaga učencem pri usmerjanju v poklice in organizira delovno prakso v posameznih delovnih organizacijah. Da bi bila habilitacija duševno nerazvitih otrok Vzgojnega zavoda Janeza Levca zares uspešna, je nujno potrebna gradnja delavnic za profesionalno usposabljanje absolventov posebne šole z zmogljivostjo 60 delovnih mest. Idejna skica in investicijski program za učno-vzgojno delavnico je že pripravljena in čaka na realizacijo.

Samoupravnim organom in pedagoškemu zboru Vzgojnega zavoda Janeza Levca je uspelo prikazati potrebo po zavodu za delovno usposabljanje hujše duševno nerazvitih otrok, ki niso sposobni za šolanje na posebni osnovni šoli. Z delom v tem zavodu smo pričeli po nakupu zgradbe v Jaršah. Tudi v tem zavodu specialno delo s hujše duševno nerazvitimi otroki ne bo popolno, dokler ne bodo formirane pri tej ustanovi še zaščitne delavnice.

Vzgojni zavod Janeza Levca je edina tovrstna ustanova za šolanje in usposabljanje duševno nerazvitih učencev v mestu Ljubljani. Po osvoboditvi se je zavod razširil do take mere, da je za mestno področje v bližnji bodočnosti potrebno naslednje:

1. zgraditi poleg obstoječe zavodske zgradbe še eno posebno osnovno šolo za 240 duševno nerazvitih učencev. Lokacija je predvidena v katastrski občini Zgornja Šiška. Imenovani gradbeni odbor že pripravlja idejno skico in investicijski program;

2. za kompleksno habilitacijo je potrebno zgraditi ob obstoječi zavodski stavbi učno-vzgojno delavnico. Stalna konferenca za rehabilitacijo invalidnih oseb SR Slovenije je priporočila novo gradnjo;

3. oddelke za delovno usposabljanje v stari šolski zgradbi v Jaršah je treba dopolniti z zaščitnimi delavnicami in jih osamosvojiti kot samostojen zavod za usposabljanje duševno nerazvitih otrok, srednje stopnje.

† JURIJ MUŠIČ

JOŽE JENKO

Sredi neumornega dela je umrl in bil pokopan v Osijeku dne 3. februarja t. l. naš sodelavec generalštabni polkovnik v pok. Jurij Mušič. Po rodu iz znane novomeške rodbine je študiral v dolenski metropoli gimnazijo in tam l. 1916 maturiral. Že kot gimnazijec se je vključil v pokret preporoda. Prvo svetovno vojno je preživel med dalmatinskim 23. pešpolkom, ki je bil neustrašen branilec sončne Gorice. Po preboju italijanske obrambne črte pri Kobaridu se je boril ob Piavi in nato še na tirolskih vršacih. Po tem trpljenju se je priključil našim fantom v boju za Koroško. Za hrabrost in druge vojaške vrline je prejel armijsko pohvalo in red Belega orla z meči. Kljub temu, da je bil rojen za vojaški poklic, se je odločil za nadaljevanje visokošolskega študija. Toda na prigovarjanje in vabilo bivših vojaških strokovnjakov je izbral vojaško stroko, končal višjo vojno in generalštabno akademijo in spopolnil znanje tudi s študijem v Franciji. Potem ga srečamo v Osijeku in na Cetinju, kjer je opravljal službo načelnika štaba zetske divizije in v naslednjih letih kot vojni ataše v Romuniji in Poljski. Po letu 1937 je bil dodeljen glavnemu generalnemu štabu in nato vrhovni komandi. V osvobodilni vojni je prišel najprvo v italijansko ujetništvo in nato proti mednarodnim dogovorom kot interniranec v Gonars. Vse take nevšečnosti in ponižanja so mu zrahljale zdravje. Kljub temu se je priključil l. 1945 jugoslovanski armadi in prevzel kot generalštabni polkovnik profesuro na vojni akademiji v Zadru in zatem v Sarajevu, od koder je bil premeščen v Zagreb kot operativni oficir armijske oblasti. Po demobilizaciji je odšel v Osijek, kjer je posvetil vse svoje moči in znanje organizaciji socialne zdravstvene službe. Kljub zdravstveni oslabitvi se je vključil v delovni team Vojnozgodovinskega inštituta v Beogradu. Zanj je sestavil več člankov in razprav. S strokovnim publicističnim delom je pričel po l. 1963, ko je bil upokojen.

Kot udeleženec obeh svetovnih vojn in kot poklicni strokovnjak je napisal več člankov in razprav tudi za Kroniko. V posameznih številkah letnikov od 1958 do 1966 je izšlo devet obširnih opisov vojnih dogajanj na Pri-

morskem v boju za Gorico in našo zahodno in severno državno mejo. Vsebina je izbrana in privlačna za zgodovinarja, posebno pa še za preživele borce na teh krvavih poljanah; zanamcem pa bo zgled, kako hrabro se je borila vojska in posameznik za svojo narodno mejo in pravice tako na zahodu kakor na severu. Na obeh frontah je pokojni doživljal grozote in trpljenje. Poleg opisovanja taktičnega poteka in razpletanja bojev je izbral pokojni Mušič tudi spomine, v katerih se kritično pogloblja v vzroke za zlom bivše Jugoslavije in njene vojske. Vse nabrano gradivo je mogel napisati kot član bivše vrhovne komande in je imel v tem svojstvu tudi vpogled v usodna dogajanja neposredno pred izbruhom vojne.

Med pripravljanjem obljubljenega članka o zgodovini Napoleonovih vojn v naši domovini mu je iztrgala neizprosna Parka pero iz rok, da ni mogel mnogo zamisli uresničiti.

Žal je upravi in uredništvu, da je zgubila tako zvestega in vestnega strokovnjaka in sodelavca. Slava njegovemu spominu!

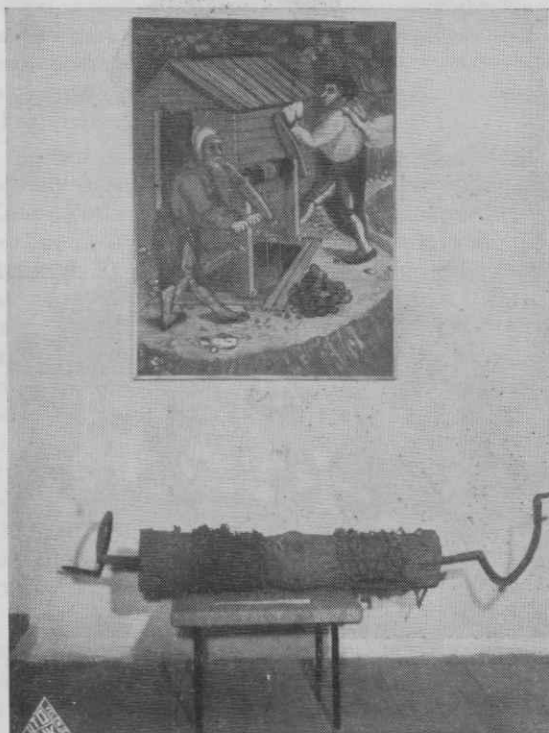
MUZEJSKE NOVICE

NASTANEK IN DELO MUZEJA SLOVENSКИH PREGOGOVNIKOV V VELENJU

JURIJ JUG

Rudna bogastva naših dežel so že zgodaj omogočila nastanek in razvoj ene najstarejših pridobitvenih panog človeštva — rudarstva. Človek je dolgo nabiral, pozneje pa tudi načrtno kopal posamezne rude. Stoletja je bilo kopanje železove, svinčene in živosrebrne rude glavna rudarska panoga na Slovenskem.

Šele v drugi polovici XVIII. stoletja je tudi premog postal gospodarsko pomemben. Industrializacija naših dežel je zahtevala vedno nove in močnejše energetske vire. Po tem, ko je premog od XIX. stoletja naprej vztrajno in nezadržno prodiral v delavnice in tovarne ter postal energetska osnova našega življenja, je razumljivo, da se sedaj, ko se uveljavljajo novi energetske viri, ozremo na prehojeno pot ter poskrbimo za to, da nezadržni tehnični in gospodarski razvoj ne uniči že tako skromnih dokazov, ki pričajo o delu, borbi in pomenu naših premogarjev. Zato je sedaj, 200 let po dekretu cesarice Marije Terezije glede pospeševanja premogovništva, primeren trenutek, da se odpre Muzej slovenskih premogovnikov na Gradu v Velenju.

Star vitelj na verigo: slika nad njim kaže dva rudarja pri dviganju tovora iz jaška

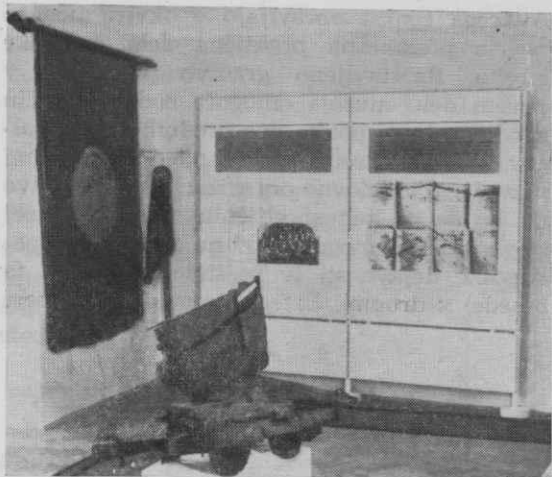
Iniciativo za ustanovitev je dal naš znani delavski voditelj Franc Leskošek-Luka; nekdanji direktor Rudnika lignita Velenje Nestl Žgank pa jo je vztrajno in dosledno uresničeval. Pri tem je sodeloval tudi direktor Tehniškega muzeja Slovenije prof. Franjo Baš, ki je napravil prvi osnutek za razporeditev muzejskega gradiva po posameznih prostorih muzeja.

Zamisel, da bi v Velenju ustanovili muzej, ki naj bi prikazoval nastanek, razvoj in pomen premogovnikov v naši ožji domovini, je dne 3. novembra 1957 na konferenci predstavnikov slovenskih premogovnikov dobila jasnejšo obliko. Razstavne prostore je novo osnovani muzej dobil na velenjskem gradu. Čeprav so v njem bili še stanovalci, je taka lokacija muzeju zagotovila primeren prostor, istočasno pa opravičila sredstva za obnovo gradu kot kulturno zgodovinskega spomenika.

S tem je bilo uspešno zaključeno pripravljeno obdobje, ko je iniciativni odbor Društva rudarskih in metalurških inženirjev ter tehnikov (DRMIT), podružnica Velenje, pod vodstvom tov. Jamnikarja uspešno reševal nesheto vprašanj o obnovi gradu. Ker je prvotna zamisel o financiranju premogarskega muzeja (vsak slovenski premogovnik naj prispeva po svoji zmogljivosti) ostal le na papirju, je vse materialno breme novo ustanovljenega muzeja padlo izključno na kolektiv Rudnika lignita Velenje.

Prof. Slavko Marolt, ki je takoj po ustanovitvi prevzel mesto upravnika, je pričel zbirati material v premogovnikih Slovenije. Istočasno je vodil dela pri obnovi gradu in urejanju okolice. Leta 1960 je po odhodu prof. Marolta dela v muzeju prevzel akad. slikar Alojz Zavolovšek, ki je obogatil zbirko s številnimi novimi eksponati ter uredil prvih šest razstavnih prostorov. Centralni delavski svet Rudnika lignita Velenje je 30. marca 1961 imenoval namesto dotedanjega iniciativnega odbora nov upravni in strokovni odbor, ki so ga sestavljali: predsednik inž. Dušan Pipuš, akad. slikar Alojz Zavolovšek, inž. Jurij Jurančič, inž. Tone Kovačič, inž. arh. Drago Umek in Ivan Pirš.

Leta 1965 je delo na gradu prevzel diplomirani zgodovinar Jurij Jug, ki je v sodelovanju s Tehniškim muzejem Slovenije, Zavodom za spomeniško varstvo v Celju, inž. arh. Svetozarjem Križajem in dr. Jožetom Šornom

Levo stara rudarska zástava, v ospredju ostanek vozčka (hunta), izkopanega v nekem rovu; v ozadju pano s fotografijami

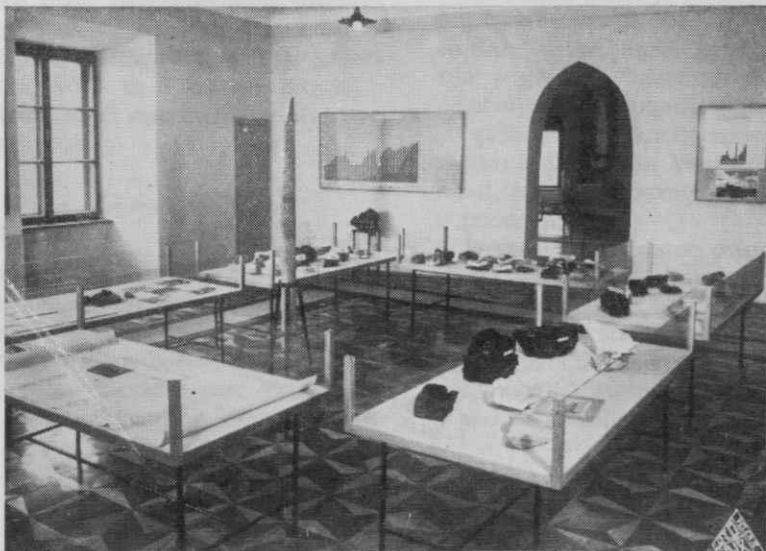
uredil šest razstavnih prostorov. Pri urejanju so sodelovali tudi inž. Štefan Zagoričnik in inž. Janez Grašič. Vzporedno z razstavnim delom je potekala tudi inventarizacija, pri kateri je sodeloval inž. Alojz Jevšenak.

Muzej slovenskih premogovnikov je na občinski praznik 8. oktobra 1966 izročil svojemu namenu predsednik Franc Leskošek-Luka. Takrat je muzej razpolagal z dvanajstimi opremljenimi razstavnimi prostori na površini 480 m², 45 m² pisarniških prostorov, 150 m² delno urejenih depojev in mizarško-maketarsko delavnico s 35 m². V začetnem delu muzeja so prikazane najpomembnejše prostosledne listine in drug arhivski material, rudarske uniforme in zastave. V drugem delu je prikazan

razvoj orodja in rudarskih naprav. Tretji del muzeja pa prikazuje premogovnik v naravni velikosti. Ta premogovnik je v kletnih prostorih nekdanjega grajskega hleva. Kljub precej omejenemu prostoru — le 130 m² — je projektantu inž. Ambrožiču ter izvajalcu, to je, gojencem Rudarskega šolskega centra uspelo v kratkih petih mesecih ustvariti verno podobo premogovnika.

Ker je ustanovitelj — Občinska skupščina Velenje — v ustanovitveni odločbi z dne 24. junija 1965 predvidel tudi oddelek narodnoosvobodilnega boja ter oddelek etnografije, smo ob vsestranski podpori Staneta Terčaka, kustosa Muzeja revolucije v Celju in prof. Milana Ževarta, direktorja Muzeja osvoboditve v Mariboru, pripravljali tudi oddelek narodnoosvobodilnega boja, ki naj bi prikazal delavsko gibanje in narodnoosvobodilni boj na področju občine Velenje, vendar zaradi obilice dela in prekratkega roka nismo povsem uspeli.

Čeprav je nedvomno, da je zbiranje in preučevanje gradiva bilo osnova vsakega resnega muzejskega dela, kar je tudi sedaj in bo to ostalo v prihodnosti, je prav tako jasno, da je končni cilj muzejskega dela vzgojno-izobraževalni. Namen Muzeja slovenskih premogovnikov ni samo ta, da bi javnosti prikazal le posamezna rudarska orodja in naprave, ki so jih uporabljali rudarji v preteklosti. Ne prikazuje samo tehniškega napredka, temveč ima namen, približati obiskovalcem rudarja-človeka, ki je opravljal in prav tako še opravlja težko in nevarno, vendar pa nujno potrebno

Soba z razstavljenimi kosmi premoga iz raznih premogovnikov; sredi sobe »steber« kamenin, ki jih potegne na dan vrtalni stroj, preden zadene na sloj premoga

delo. Muzej slovenskih premogovnikov želi prikazati s pomočjo listin, fotografij, uniform, zastav, grafikonov in maket del naše ekonomske zgodovine, predvsem pa prispevek slovenskih rudarjev-premogarjev k industrializaciji slovenskih dežel.

Delo Muzeja slovenskih premogovnikov je naglašeno že s samo lokacijo muzeja v Velenju. Razen že ustaljenega muzejskega dela, kot je zbiranje, preučevanje in razstavljanje, je muzej tudi mesto, kjer učenci Rudarskega

šolskega centra opravljajo v okviru učnega načrta posamezna praktična dela rudarske stroke. Razstavljeno gradivo predvsem v prvem delu muzeja omogoča sodoben način zgodovinskega pouka neposrednih proizvajalcev. Ti lahko preučujejo tehnični in družbeni razvoj svoje delovne organizacije. Razumljivo pa je, da ob teh specifičnih nalogah Muzej slovenskih premogovnikov ne zapostavlja pedagoške dejavnosti (v najširšem pomenu te besede) z drugimi kategorijami obiskovalcev.

ZGODOVINSKO BRANJE

KULTURNI IN NARAVNI SPOMENIKI

(ZBIRKA VODNIKOV)

DANIJELO KOLOŠNI in MILENA OSJAK

Konservatorski zavod SRS v Ljubljani je v zbirki kulturni in naravni spomeniki Slovenije, ki jo ureja prof. Helena Menaše, začel izdajati priročne vodiče. Doslej so izšli naslednji:

Stane Peterlin, Triglavski narodni park

Že naslovna stran nas z lepo barvno fotografijo kočje pri Triglavskih jezerih spomni na lepote kraljestva pod Triglavom. V splošnem delu nas avtor seznanja z lego, mejami, geološkim razvojem, favno in floro našega največjega narodnega parka. V kratkem zgodovinskem prikazu pa nas seznanja z njegovo zgodovino. Nato mu sledimo kot dobremu gorskemu vodiču in med potjo izvemo številne zanimivosti o triglavskem svetu. Ob koncu opisa navaja avtor izletniške točke in planinske postojanke ter oddaljenost od posameznih postojank.

Janko Jarc, ROG — Spomenik slovenske osvobodilne borbe

Avtor, ki pogosto opisuje zgodovino NOB na Dolenjskem, je podal v uvodu kratek geografski in zgodovinski oris Kočevja. Potem prehaja na zgodovinski pomen Kočevskega Roga v narodnoosvobodilni vojni, položaj Roga med ofenzivo v poletju 1942 in opis italijanske ofenzive proti osvobojenemu ozemlju do kapitulacije Italije. Nato nas seznanja s pomenom Kočevskega Roga kot sedeža vrhovnega poveljstva NOV in POS ter najvišjih organov OF, temu sledi opis nemške ofenzive ter osvoboditve.

Ivan Sedej, Vrba, Prešernova hiša, cerkev sv. Marka

Ime male gorenjske vasice Vrbe je tesno povezano z življenjem in delom našega največjega pesnika Franceta Prešerna. Avtor nas najprej seznanja z zgodovinskim orisom Vrbe, njenim nastankom in razvojem. Prešernov rod je igral v Vrbi pomembno vlogo. Kratek

pregled Prešernovega življenja in razvoj njegovega dela je dala Helena Menaše. Nato nas Ivan Sedej povede v Prešernovo rojstno hišo, ki je ena izmed značilnih kmečkih hiš v Vrbi in je bila na pobudo Frana Saleškega Finžgarje leta 1939 spremenjena v muzej. V bližini Prešernove hiše stoji skromna podružnica sv. Marka. Avtor nas seznanja z notranjimi in zunanjim videzem cerkve, od koder je lep razgled po Vrbi. Nato nas seznanja z izleti v bližnjo in daljno okolice Vrbe.

Ivan in Jože Curk, Ptuj

Avtorja nas povedeta v dobo prvega nastanka naselbine na Ptujskem polju, ko so tu prebivali še Ilirji in Tračani, in preko rimskega obdobja v srednji vek, ko so nastali njegovi najpomembnejši spomeniki. Nato nas seznanjata z vsemi pomembnimi zgodovinskimi dogodki, ki so se odigrali od srednjega veka dalje na slovenskih tleh in so imeli odmev v samem mestu Ptuj. Sledi ogled mesta z vsemi znamenitimi spomeniki, ki so nastali od dobe naselitve pa do današnjih dni. Naj jih omenim nekaj: dominikanski in minoritski samostan, ptujski grad in znamenita cerkev na Ptujski gori.

Pavel Kunaver, Škocjanske jame

Slovenski Kras je znan po vsem svetu. Ena najznačilnejših lepot našega kraškega sveta so Škocjanske jame. Najprej nas avtor seznanja z geološko sestavo okolice in s kratko zgodovino raziskovanja Škocjanskih jam. Nato se približamo Škocjanskim jamam iz dveh smeri: iz Divače in Vrem. Sledi natančen opis lepot, ki jih je narava v tisočletjih ustvarila v podzemlju.

Ti vodiči so koristen pripomoček za spoznavanje slovenskih kulturnih spomenikov in naravnih lepot, saj so skrbno pisani in opremljeni s številnimi fotografijami, načrti, zemljevidi in shemami. Prav gotovo bodo pripomogli k razvoju našega turizma in si jih v bodoče še želimo.

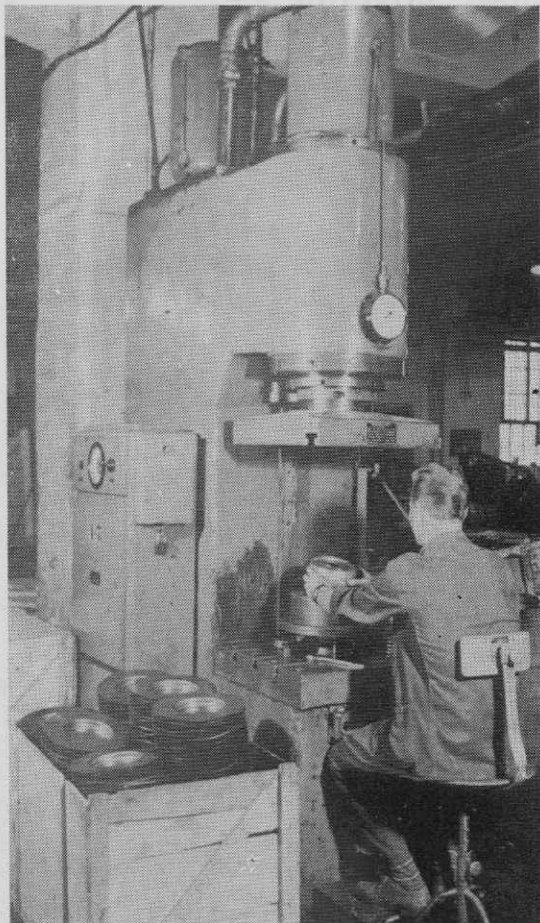
GOSPODARSKO ZGODOVINSKI SPOMINSKI ZBORNİK

jubilejnih, slavnostnih
in informativnih člankov
ter člankov s kulturnozgodovinskega področja
Socialistične republike Slovenije

Revolucionarna rast SATURNUSA

(nadaljevanje iz 3. številke, leta 1966)

Poleg kovinske embalaže in litografije smo visoko razvili proizvodnjo svetlobne opreme za motorno industrijo

V letih 1947 in 1948 smo začeli ustanavljati našo motorno industrijo. Prva tovarna je bila TAM s tovornim avtomobilom »Pionir«, ki ga je bilo treba opremiti s svetlobnimi telesi in z nekaterimi stiskanimi deli.

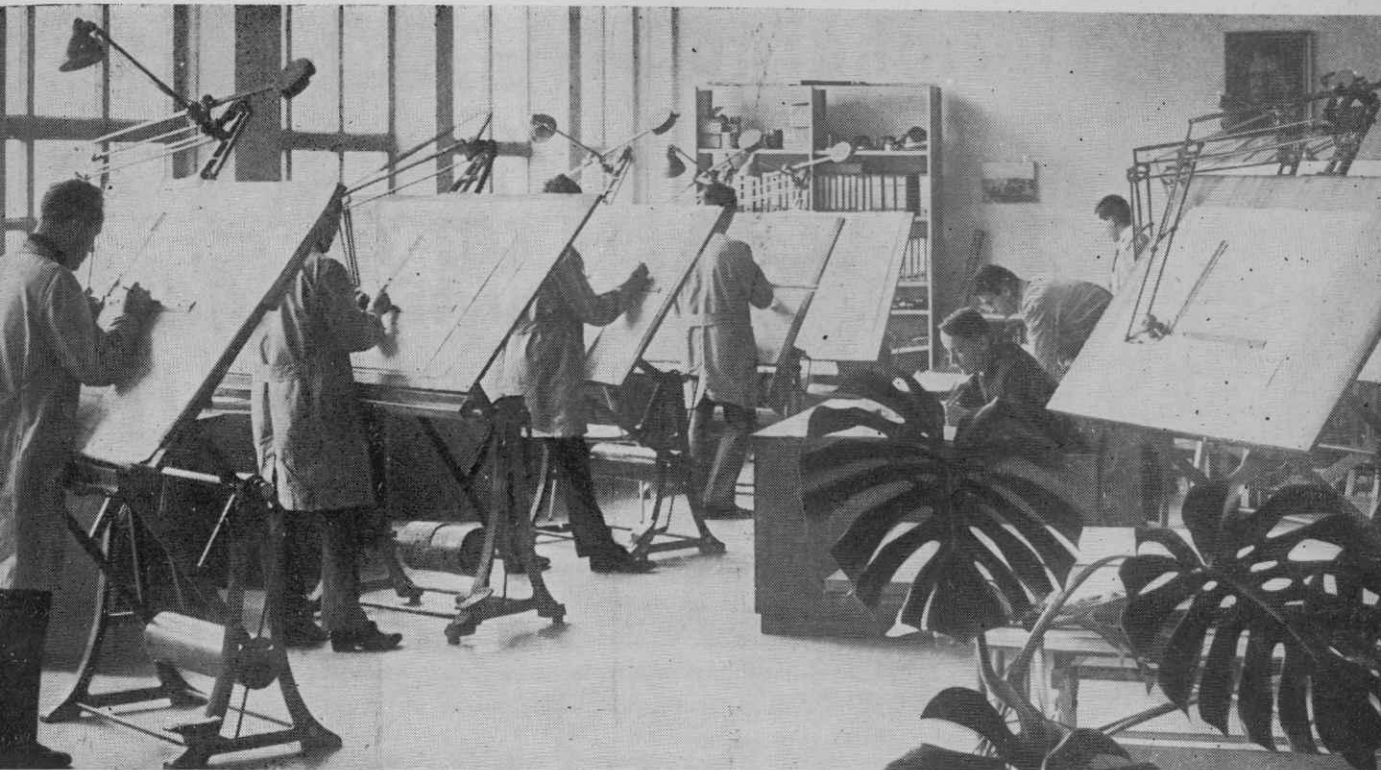
Kovinska direkcija v Ljubljani in Generalna direkcija v Beogradu sta Saturnusu dali nalogo osvojiti okrog 30 različnih stiskanih delov za avtomobile. Med njimi so bili končni proizvodi svetilke in žarometi. To je bilo v letu 1947 do 1948. Prve svetilke in žaromete smo izdelali brez konstrukcije kar po vzorcih. Tehnološki proces izdelave je bil prilagojen takratnim možnostim podjetja. Žaromete in svetilke smo začeli izdelovati brez novih investicij.

Težave pri osvajanju so bile: globoke vleke, rabat navpičnih ohišij, parabole so bile medeninaste in smo jih najprej kromali in nato srebrili. Kasneje so se pojavile nove tovarne motorne industrije: Rakovica, Crvena zastava, Tomos... Vzporedno z rastjo teh tovarn je Saturnus širil svoj program svetlobne opreme za motorno industrijo. Za leto 1954 lahko ugotovimo, da predstavlja zaključek prve stopnje v razvoju proizvodnje svetlobnih teles v Saturnusu. Vzorce je zamenjal študij paraboloidov, stekel in drugih delov žarometov. Skok v kvaliteti naših žarometov je v tem času omogočil stroj za metalizacijo paraboloidov v visokem vakuumu. Namesto dragih medeninastih in posrebrjenih izdelujemo železne, lakirane in naparevane parabole. Ta postopek smo osvojili kmalu za drugimi sorodnimi industrijskimi podjetji v Evropi. Že pred letom 1954 smo izpopolnili strojni park oddelka za tehnične predmete s tremi tridesetonskimi stiskalnici, ki smo jih izdelali v kooperaciji z Iskro. Napredek je omogočila 60-tonska hidravlična stiskalnica posebno pri osvajanju izdelkov, ki zahtevajo globoke vleke. Leta 1955 je stare sušilnice v lakirnici, ki smo jih kurili s premogom, zamenjala nova električna sušilnica. Doma smo izdelali nove kabine za brizganje. Uvedli smo fosfiranje in takrat novi tehnološki postopek cinkanja s pasiranjem. Nagel vzpon proizvodnje v letu 1959 je omogočil tudi zasilno povečanje prostorov, ki so bili namenjeni za montažo, svetlobni laboratorij, oddelek za metalizacijo parabol, skladišče polizdelkov in ekspedit. Velik vpliv na razvoj oddelka za tehnično opremo je imela reorganizacija orodjarne, ki se je v glavnem razvijala v letih 1959 do 1961. Vodstvo podjetja se je trudilo od začetka proizvodnje svetlobne opreme za motorno industrijo, da bi navezalo stike s podobnimi podjetji v inozemstvu. Prve stike smo leta 1959 vzpostavili z angleškimi Lucas, ko so nas obiskali njihovi predstavniki.

Leta 1961 smo v sodelovanju s tem podjetjem rešili vprašanje opreme za svetlobni laboratorij. Organizacija Združenih narodov pa nam je zagotovila sredstva zanj.

Svetlobni laboratorij je opremljen z napravami za ugotavljanje svetlobnih učinkov in vseh drugih pogojev, katerim morajo ustrezati žarometi in druga svetila. Omogoča popolnoma samostojno raziskovalno delo

Levo — Nabava 60-tonske hidravlične stiskalnice nam je pomenila velik napredek v proizvodnji žarometov, saj je posebno primerna za globoko vleko

in tudi vse pogoje za sodobno kontrolo v proizvodnji svetlobnih teles.

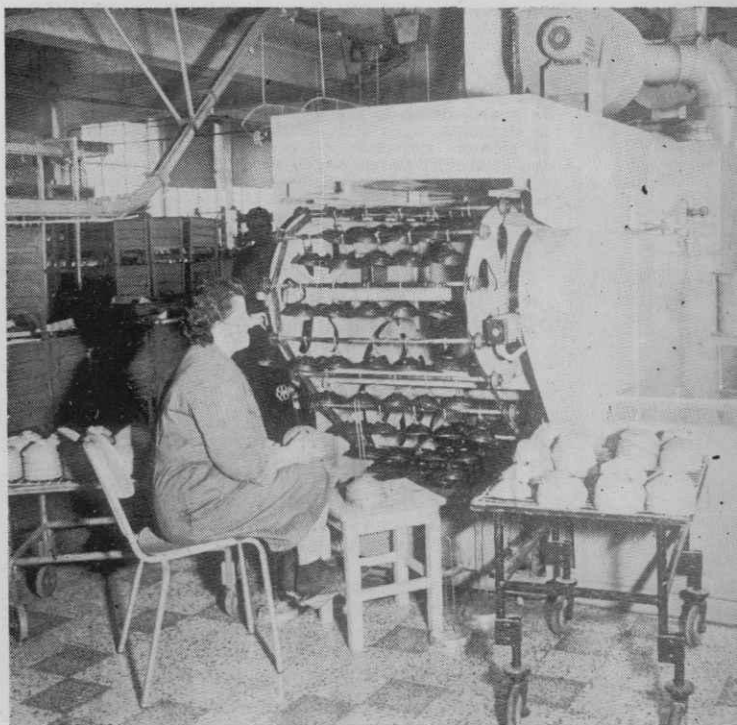
Prvo mačje oko smo izdelali leta 1959. Leta 1962 pa smo izdelali prvo, ki je bilo v skladu z vsemi mednarodnimi predpisi. Tekoči trak za montažo žarometov smo po lastni konstrukciji izdelali leta 1960.

Vedno večja potreba po kvalitetnih, plastičnih delih za svetilke nas je prisilila, da smo leta 1962 ustanovili nov obrat »Plastiko« v Polju. V njem izdelujemo vse plastične dele za naše svetilke in žaromete. Leta 1962 smo nabavili 100-tonsko ekscentrično stiskalnico in kasneje še eno 100-tonsko hidravlično. Leta 1960 smo v tovarniških delavnicah izdelali novo napravo za bakrenje, niklanje in kromanje. Leta 1965 smo montirali in začeli uporabljati lakirnico in sušilnico za parabole. V letu 1966 je pričela obratovati elektrostatska lakirnica s sušilnico za ohišje žarometov.

Ko govorimo o razvoju oddelka za tehnične predmete od prvih začetkov pa do montaže žarometov na tekočem traku, ne smemo pozabiti na delovne kadre. Ti so začeli osvajati proizvodnjo brez vsakih izkušenj. Prve izdelke smo osvojili in zanje izdelali orodja v orodjarni brez načrtov in brez dokumentacije. Saj konstruktorjev pravzaprav ni bilo. V delavnicah so tehnološke postopke določali med delom. Z osvajanjem novih izdelkov in z nabavo novih strojev so se samostojno razvijali konstruktorji, orodjarji, tehnologi, delavci in mojstri. V teh letih se ni dvigala proizvodnja samo po vrednosti in po količinah, izboljšala se je tudi kakovost. Dokaz za to sta neposredni in posredni izvoz naših žarometov, saj morajo ustrezati različnim nacionalnim in mednarodnim predpisom varnostnih in prometnih služb. Neposredno smo izvažali naše žaromete v Avstrijo, Egipt, Češkoslovaško, Madžarsko in posredno v vse dežele, v katere izvažajo svoje izdelke jugoslovanska motorna industrija.

Zgoraj — Prve izdelke smo osvojili brez konstruktorjev in načrtov — to pa je že preteklost, danes imamo zelo sposobne kadre, ki nam dan za dnevno ustvarjajo načrte za nove izdelke

Spodaj — Lakiranje parabol za žaromete smo prepuščali strojem! Človek le nadzoruje njih delo

Splošno gradbeno podjetje **GROSUPLJE**

priporoča interesentom za nakup vse vrste stanovanjskih enot — garsonjere, enosobna, enoinpolsobna, dvo- ter dvoinpolsobna, dvosobna z dvema kabinetoma, trisobna ter triinpolsobna stanovanja na področju občin Ljubljana-Vič in Bežigrad. Stanovanja bodo vseljiva v letošnjem in naslednjih letih. — Gradimo hitro in solidno, dajemo ugodne pogoje za nakup. — Gradimo tudi vse vrste investicijskih objektov; vsa popravila, dozidave, nadzidave in adaptacije. — Imamo lastne stranske obrate in projektivni biro. — Vsa pojasnila dobite telefonično ali ustno na upravi podjetja na Grosupljem. Se priporočamo!

Leta 1934 je bila v Kamniški ulici ustanovljena obrtna delavnica, v kateri so sestavljali osebne avtomobile DKW »Triglav« na uvoženih šasijah in s pomočjo domačih obrtnikov. Uspeha ni bilo, ker vozilo ni bilo konkurenčno na domačem tržišču.

Leta 1936 se preimenuje takratna obrtna delavnica v podjetje »Avtomontaža« d. d. Tega leta pričnejo izdelovati avtobusne karoserije jeklenih konstrukcij. Od tod tudi rojstvo »Avtomontaže«.

Razvoj je pokazal, da je bil program dobro izbran, saj je Avtomontaža kljub raznim krizam, ki so se v 30. letih pojavljale, ta program obdržala oz. ga je stalno izpopolnjevala.

Povojni razvoj karoserijske dejavnosti je bil zelo bujen. Revolucionarno in bogato obdobje razvoja zasledimo po uvedbi družbenega samoupravljanja. Od ustanovitve podjetja pa do danes je bilo konstruiranih in proizvedenih 45 različnih tipov karoserij za avtobuse, 36 različnih tipov karoserij za specialna vozila, kabine za žičnico, več tipov avtosedežev in 4 tipe Jugo-Webasto grelcev. Delovna organizacija izdeluje tudi gradbene elemente in jeklene profile ter opravlja občasne usluge pri popravilu karoserij. Izdelki ne zaostajajo za tovrstnimi zahodnoevropskimi karoseriicami.

S številnimi naročili je rasla proizvodnja, zato se je delovni kolektiv odločil za gradnjo nove tovarne, v katero se je preselil leta 1962. Doslej so bili doseženi vidni uspehi, saj ugotavljamo že 6915 proizvedenih različnih karoserij in 7400 Jugo-Webasto grelcev. Samo v poslovnem letu 1966 je bilo proizvedenih 1103 karoserij.

Poprečna letna stopnja rasti produktivnosti v preteklih 6 letih je znašala 13,6%, do leta 1970 pa je planirana letna stopnja rasti v višini 10,8%.

Delovni kolektiv, v katerem je 577 delavcev in 59 vajencev, je v letu 1966 dosegel dohodek v višini 41.000.000 N din, za poslovno leto 1967 pa je planiran v višini 48.000.000 N din. Za doseglo boljših poslovnih uspehov se bo opravila rekonstrukcija tehnološkega procesa proizvodnje. Za modernizacijo sredstev za proizvodnjo in osnovna sredstva so planirana večja sredstva kot doslej. Odkrivajo se nove rezerve, ki se kažejo v boljši uporabi orodja, strojev in naprav, večji delitvi dela in organizacijsko-tehnoški usklajenosti, boljši organizaciji notranjega transporta, boljsem izkoriščanju delovnega časa in na drugih področjih.

Možnosti, ki obstajajo za večjo storilnost dela in boljše poslovne uspehe, nam odpirajo pot za čimprejšnjo vključitev v mednarodno delitev dela.

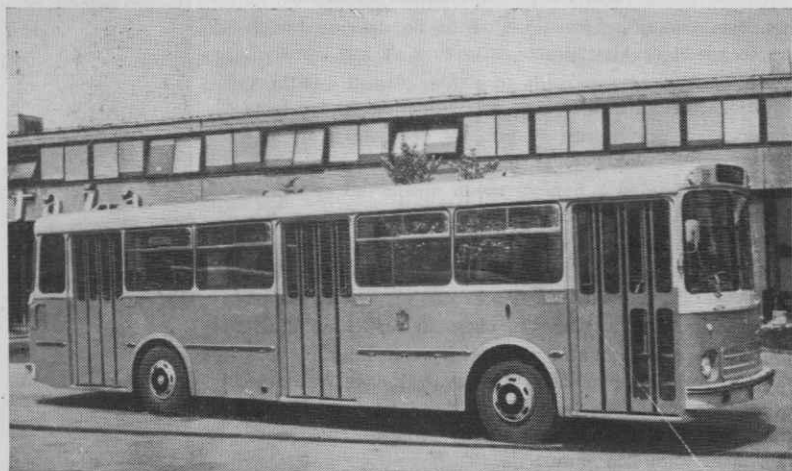
Trideset let

TOVARNE KAROSERIJE

AVTOMONTAŽA

LJUBLJANA

Avtobus TAM-AS-4000
»Janez III.«
Samohodna izvedba —
zmogljivost 160 potnikov

Komunalno podjetje
MESTNI VODOVOD

LJUBLJANA
KREKOV TRG 10

vzdržuje in gradi vodovodne napeljave
na področju mesta

Za praznik dela, 1. maj

čestitamo

vsem delovnim kolektivom
in našim poslovnim prijateljem!

SLAŠČIČARSKO PODJETJE

Konditor

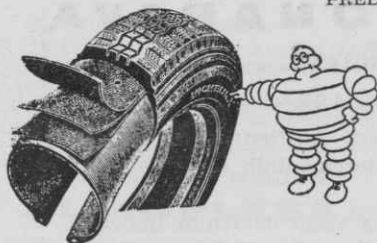
LJUBLJANA, GRADIŠČE 17
Telefon 21 154

vam priporoča v svojih prodajalnah že vsem
dobro znane krofe, torte, kekse, napolitanke,
sladoled, ekspres kavo in druge slaščice. Delov-
nim kolektivom priporočamo pri večjih naroči-
lih izredne popuste. Najbolj primerno darilo so
naše torte, ki jih izdelamo po vaši želji. Cene
so konkurenčne. Pridite in prepračajte se!

— ZA PRAZNIK DELA, 1. MAJ pa čestita-
mo vsem delovnim ljudem in svojim poslovnim
prijateljem. Na svidenje!

MICHELIN »X«

PREDSTAVNIŠTVA:

ZAGREB
BEOGRAD
RIJEKA
SPLIT
NOVI SAD
SKOPJE
SARAJEVO

AUTOCOMMERCE

LJUBLJANA, TRDINOVA 4, — Telefon 313 588

TOVARNA VIJAKOV

LJUBLJANA, TOMAŽIČEVA 2
telefon 20 053 — brzojav TOVIL

Izdelujemo vijačno blago od ϕ 2 do ϕ 6 mm
iz materialov Fe, Ms, Al, in to:

vijake za kovine
vijake za les
vijake za pločevino
specialne vijake za čevljarstvo in drugo
industrijo
kovice Fe, Ms, Al, Cu, Ag
matice Ms

KVALITETA IZDELKOV SPLOSNO ZNANA!
CENE KONKURENČNE!

Delovni kolektiv čestita vsem ljudem
in poslovnim prijateljem

ZA PRAZNIK DELA, 1. MAJ

ter se priporoča za nadaljnja naročila

Industrija parfumerijskih, kozmetičnih
in kemičnotehničnih izdelkov

Vedrog - Veledrogerija

LJUBLJANA, NAZORJEVA 7
Telefon: 22 576

SONCE SIJE POVSOD! Zato pravočasno kupite
VESONOL olje za sončenje

MAMICI ZA DARILO? TOKALON kreme in
pudre po izbiri, ustna črtala TOKALON
in BEL AMI ter Vedrogove kolinske vode
ter parfume

IN OČETU? A-vodico pred britjem in B-vodico,
najprijetnejšo vodico po britju

KO UMIVATE GLAVO: Shampoo — jajeni,
kopriva, kamilica in zeliščni v polivinilastih
blazinicah

IN SEDAJ NAJVAŽNEJŠE! Redno si umivajte
zobe z GIBBS zobnimi kremami in ustno
vodo

PAZITE POVSOD NA ZAŠČITNI ZNAK
»VEDROG« — PRIPOROČAMO SE Z NAŠIMI
KVALITETNIMI IZDELKI!

OBRTNIK

LJUBLJANA, MASARYKOVA 34
Telefon 311 040

Izdeluje:

vsa moška in ženska konfekcijska oblačila,
delovne zaščitne obleke, vse vrste uniform
in čepic ter žensko perilo.

Poslužujte se naših trgovin v

LJUBLJANI, KRANJU, MARIBORU, CELJU,
NOVEM MESTU, BREŽICAH, POSTOJNI IN
AJDOVŠCINI

ČEVLJARSKO PODJETJE

MIVKA

LJUBLJANA, MIVKA 25 — Telefon 21 712

priporoča svoje kvalitetne izdelke
moških in ženskih čevljev

Zahtevajte naše ponudbe! Obiščite nas!

Naše izdelke lahko kupite v poslovalnicah:

»ATLAS« v Copovi ulici

»ELIT« v Nazorjevi ulici

»LUKSOR« v Copovi ulici

»POD TRANČO« pri Čevljarškem mostu in

»ZMAJ« na Ciril-Metodovem trgu

To so poslovalnice podjetja »GALANT«
Svojim poslovnim prijateljem in dobaviteljem
ter vsem delovnim ljudem čestitamo
za praznik dela, 1. maj

DS in UO podjetja

CEMENTAR

LJUBLJANA, STOŽICE 8
Telefon 341 048

čestitata ZA PRAZNIK DELA, 1. MAJ, vsem
delovnim kolektivom in poslovnim prijateljem
ter se priporočata za nadaljnja naročila

Podjetje izdeluje vse vrste agregatov, surovega
betona, betonskih polfabrikatov, kakor tudi iz-
delke iz umetnega kamna ter teracerska dela na
stavbah

ELEKTROTEHNA

LJUBLJANA
Titova cesta 39

trgovsko izvozno in uvozno podjetje
z elektrotehničnim materialom

čestita

vsem svojim poslovnim prijateljem
in delovnim ljudem

ZA PRAZNIK DELA, 1. MAJ

VELETRGOVINA

LJUBLJANSKE MLEKARNE

LJUBLJANA
TOLSTOJEVA 63
Telefon 311 555

Vsako gospodinjstvo, vsak motel, hotel, planinske kočice, camping, weekend ob morju ali v planinah, ladje in vlaki na dolgih progah naj imajo vedno ustrezno zalogo STERILIZIRANEGA — HOMOGENIZIRANEGA MLEKA v tetra pak embalaži, ki je obstojno brez hladilnikov 2 meseca.

Kupujte na zalogo sterilizirano mleko pri podjetju LJUBLJANSKE MLEKARNE

GALIS

LJUBLJANA
Lepodvorska ulica 23a

trgovsko podjetje z igračkami,
galanterijskimi izdelki
in otroško konfekcijo
na debelo

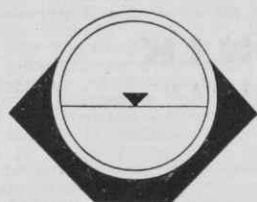
Telefoni: direktor 310 061
komerciala 311 314
Oddelek pletenin
— blagajna 311 315
skladišče 311 306

ZA PRAZNIK DELA, 1. MAJ
čestitamo vsem svojim poslovnim prijateljem in delovnim ljudem ter se za nadaljnja naročila priporočamo

AVTONABAVA

LJUBLJANA
Šmartinska cesta 110
poslovno združenje prevoznških
in avtoremontnih podjetij

Čestita vsem delovnim ljudem
in poslovnim prijateljem
ZA PRAZNIK DELA, 1. MAJ

KOMUNALNO
PODJETJE

Kanalizacija

LJUBLJANA
Ambrožev trg 7

projektira, gradi in vzdržuje
komunalno omrežje ter naprave

Delovna skupnost »KANALIZACIJE«
čestita vsem delovnim ljudem
in poslovnim znancem
za praznik dela, 1. MAJ

PEKARSKO PODJETJE

PEKARNA CENTER

LJUBLJANA, POLJANSKA C. 19

vam priporoča v svojih prodajalnah kakovitosten kruh in druge pekarske ter slaščičarske izdelke. Odjemalcem nudimo tudi visokokvalitetno pakirano moko in testenine. Obiščite nas in prepričajte se boste o kakovosti naših izdelkov

Vsem našim potrošnikom in poslovnim prijateljem čestitamo ZA PRAZNIK DELA, 1. MAJ

TRGOVSKO PODJETJE

„Moda“

LJUBLJANA, RIMSKA CESTA 24

se priporoča s svojimi poslovalnicami:

MANON, Prešernov trg 3
MODA, Nazorjeva 5
OKRAS, Čopova 42
OTROŠKA MODA, Cankarjeva 7

Cenjenim nakupovalcem in poslovnim prijateljem čestitamo

ZA PRAZNIK DELA, 1. MAJ

SADJE- ZELENJAVA

poslovna enota veletrgovine MERCATOR
LJUBLJANA, POLJANSKA CESTA 46 a

postreže z dnevno svežim sadjem in zelenjavo domačega in inozemskega izvora v eni gros skladiščih na Poljanski 46 a, Krekovem trgu 2 in Celovski c. 50 ter v svojih poslovalnicah in drugih prodajnih mestih v Ljubljani, Domžalah in Novem mestu. S klimatskimi napravami za hlajenje opremljena skladišča in sodobna tehnologija omogočajo trajno preskrbovanje s kakovitnim blagom.

Istočasno delovni kolektiv čestita cenjenim potrošnikom in poslovnim prijateljem
ZA PRAZNIK DELA, 1. MAJ

TONOSA

TOVARNA TRIKOTAŽE IN NOGAVIC

priporoča:
sintetično trikotažo
ter nylon in krep nogavice

LIVARNA **LIGA** LJUBLJANA Telefon
Galjevica 266 23 541

odliva odlitke vseh barvastih kovin.

Istočasno pa čestita vsem svojim poslovnim prijateljem in delovnim ljudem ZA PRAZNIK DELA, 1. MAJ ter se priporoča za nadaljnja naročila

Trgovsko podjetje **Tkanina**
LJUBLJANA

s svojimi poslovalnicami:

TKANINA, Nazorjeva 4 / PRI JANEZU, Vodnikov trg 3 / PASAŽA, Cankarjeva 4 / TKANINA, Miklošičeva 10

se priporoča in čestita za praznik dela, 1. maj, vsem svojim kupcem in poslovnim prijateljem.

STAVBNO OBRTNO PODJETJE

SLIKOPLESK TERMOPLAST

LJUBLJANA, Gornji trg 4/I Telefon 23 404, 20 625

opravlja vsa soboslikarska, pleskarska in črko-slikarska dela. Oblaganje sten s tapetami, polaganje vseh vrst plastičnih podov, splošna plastika v gradbeništvu, izdelovanje izolacij in vseh vrst podlog ter parketarstvo

KOMUNALNO PODJETJE

ŽALE

LJUBLJANA, MED HMELJNIKI
Telefon h. c. 316 961 direktor 316 365

Uprava in oskrbništvu pokopališča
Lastna vrtnarija in cvetličarna
Vse potrebno za pogreb in prevoz doma in v tujini opravi naše podjetje

Skupščina občine Grosuplje

čestita
vsem delovnim ljudem v Grosuplju
in njeni okolici
ZA PRAZNIK DELA, 1. MAJ

Marmorne bloke (Drenov grič, Lesno brdo, Reštovo), marmorne plošče vseh vrst, izdelke iz marmorja, teraco plošče, izdelke iz betona in umetnega kamna ter dolomitni pesek za malte priporoča naročnikom

Industrija naravnega in umetnega kamna

MINERAL

LJUBLJANA-MOSTE, Industrijska cesta
Telefon 313 131, 311 595

GASILSKA OPREMA

Ljubljana, Levstikov trg 7, tel. 20 102

NUDIMO: gasilske avtomobile, prevozne in prenosne gasilske aparate, vse vrste »STORZ« spojki, hidrantne nastavke, lestve in sesalne cevi, gasilske uniforme, reševalne vrvi kakor tudi električne in ročne sirene za protiletalsko zaščito ter vso opremo za gasilske enote

ČREVARNA Izvoz — Uvoz

LJUBLJANA, POLJANSKA 95, tel. 314 023, 316 625

Industrija naravnih in umetnih črev — Parna topilnica loja — Svojim cenj. odjemalcem se priporočamo še vnaprej

Delovni kolektiv čestita vsem poslovnim prijateljem in znancem za praznik dela, 1. maj

Podjetje za izdelavo gostinske kovinske opreme

KOVINASTROJ

GROSUPLJE

telefon 77 025

Izdeluje, projektira in montira sodobno kovinsko kuhinjsko opremo za hotele in restavracije, opremo za slaščičarne samopostrežne linije in za obrate družbene prehrane. — Opremo izdelujemo iz kvalitetne nerjaveče pločevine, energija za termične elemente je para, plin in elektrika. — Popravilo opreme v garancijski in izvengarancijski dobi opravlja servis podjetja

Cenjenim strankam se priporočamo, vsem delovnim ljudem pa čestitamo za

1. MAJ — PRAZNIK DELA

DINOS

podjetje z industrijskimi surovinami, reprodukcijskim in odpadnim blagom

LJUBLJANA, Parmova 33

s svojimi poslovalnicami v vseh večjih krajih Slovenije se kot največje tovrstno podjetje toplo priporoča za odkup odpadnega blaga vseh vrst in kvalitet

V vsaki delovni organizaciji in pri vsakem posamezniku je vedno nekaj tudi za nas in obratno, vsakdo bo našel pri nas nekaj za svoje potrebe

DAJTE INDUSTRIJI ODPADNE SUROVINE!

NARODNA BANKA JUGOSLAVIJE

CENTRALA V LJUBLJANI

- kreditira poslovne banke
- opravlja posle plačilnega prometa s tujino (akreditivi, inkasi, nakazila)
- opravlja vse bančne posle po sejemskih sporazumih z Italijo in Avstrijo
- prodaja in odkupuje tuje valute, čeke in kreditna pisma
- odpira devizne račune jugoslovanskim in tujim državljanom

Sredstva na deviznih računih jugoslovanskih državljanov obrestuje po 4%, vezane vloge (nad 12 mesecev) pa po 6%.

PRODAJNI SERVIS

modna hiša

L J U B L J A N A - M A R I B O R

vam priporoča moden asortiment konfekcije,
galanterije in metražnega blaga

TEGRAD

LJUBLJANA, ŠMARTINSKA C. 10
Telefon 312 440, 316 270

Gradnja TT linij, polaganje telefonskih kablov in kabelske kanalizacije
Projektiranje naprav šibkega in jakega toka

KOLEKTIV TEGRADA

čestita
vsem delovnim ljudem
in poslovnim prijateljem
ZA PRAZNIK DELA 1. MAJ

INDUSTRIJSKO MONTAŽNO PODIJETJE

LJUBLJANA, TITOVA 37

Projektira, montira in proizvaja
— centralno ogrevanje, sanitarne naprave,
plinske instalacije in prezračevalne naprave
— električne naprave jakega in šibkega toka,
komandne in signalne naprave za industrijo
in komunalne zgradbe
— regulacije
— opravlja kalorične in električne meritve
— odlivamo v lastni livarni visokokvalitetne
odlitke sive litine, ki jih po želji obdelamo

INOZEMSKA ZASTOPSTVA

C O S M O S

LJUBLJANA

prodaja iz konsignacij:

- osebne avtomobile znamke RENAULT
Program 1967:
Renault 4
Renault 4 Fourgonnette
Renault 8 Luxe
Renault 10
Renault 16 GL
- osebni avtomobili znamke ALFA ROMEO
Program 1967:
Giulia 1300
Giulia 1300 TI
Giulia super
Giulia GTV
Giulia 1300 GT Junior
- poljedelski stroji in naprave
znamk: Alpina, Bertolini, Same, KMF
in Maletti
- Gospodinjski aparati:
oljne peči Gibo
oljne peči za centralno kurjavo Atlas
pralni stroji Castor Relax in Castor
Rade Končar
- Radijski in TV sprejemniki AUTOVOX
Servisna služba in rezervni deli. Vse
informacije daje COSMOS, Ljubljana,
Celovška c. 34, tel. 313 141, 313 062

Ob prazniku 1. maja čestitamo vsem
poslovnim prijateljem, sodelavcem
in vsem poslovnim ljudem širom
po naši domovini

Gradbeno
industrijsko podjetje

GRADIS

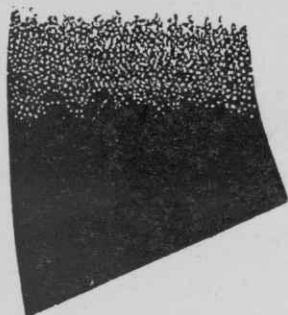
LJUBLJANA

s svojimi delovnimi enotami:

Gradbeno vodstvo Maribor, gradbeno vodstvo Ljubljana, gradbeno vodstvo Celje, gradbeno vodstvo Jesenice, gradbeno vodstvo Ravne na Koroškem, gradbišče Ljubljana-okolica, gradbišče Koper, Lesno industrijski obrat Škofja Loka, Kovinski obrati Ljubljana in Maribor, Obrat gradbenih polizdelkov Ljubljana, Strojno prometni obrat in Biro za projektiranje Ljubljana

Papirnica Količevko

Izdeluje:

plakadni papir, pargamentni nadomestek, pergamin, havana, pelir papirje, prepisne papirje, taoletni papir, servietni papir, klobučni papir, kromonadomestek, karton, bel in v barvah prešpan karton za elektroindustrijo, navadni karton, siv, bel, rjav, vse vrste specialnih kartonov, sivo lepenko, knjigoveško prešpan lepenko za elektroindustrijo in tekstilno industrijo, specialne lepenke za potrebe čevljarke industrije, kot faktis, za členke, melvo in modele, žakard lepenko za tekstilno industrijo, lepenko za matrice in vse vrste specialnih lepenk

POŠTA DOMŽALE
Telefon: 316 477

Industrija plutovinastih izdelkov

PLUTAL

LJUBLJANA — CELOVŠKA CESTA 32

telefoni: centrala 311 266 — komerciala 310 778 —
p. p. 78-II — telegram PLUTA Ljubljana

izdeluje:

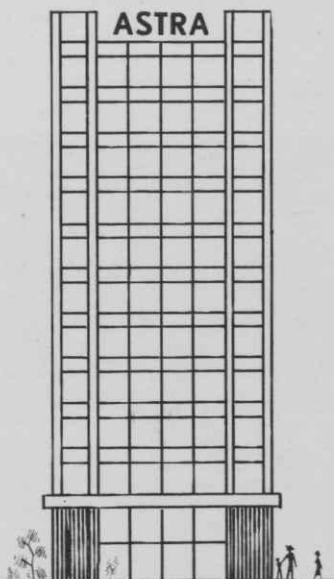
1. zamaške iz plute, cilindrične in konusne, lista serijskih proizvodov obsega 68 različnih tipov zamaškov;
2. plutove kocke in plavače ter druge izdelke iz plute;
3. vložke iz stisnjene plute različnih dimenzij.
4. kronske zaporke
 - navadne bele, znotraj zlato lakirane,
 - obojestransko zlato lakirane,
 - litografirane v različnih barvah, po želji kupca,
 - vložki iz stisnjene plute so po želji prevlečeni z aluminijevo ali plastično folijo;
5. aluminjske navojne zaporke
 - zlato lakirane,
 - litografirane;
6. aluminjske zaporke z jezičkom
 - \varnothing 26,5 mm,
 - \varnothing 29,5 mm plutove izolacije

Iz ekspandirane plute izdelujemo

- plošče različnih debelin za toplotno in zvočno izolacijo,
- žlebake in segmente po specifikaciji kupca,
- plutov zdroj.

*Kvaliteten izdelek in redna dobava
je naša najboljša reklama!*

Veletrgovina »ASTRA«
Ljubljana vas vabi, da izberete iz sortiranih zalog: usnje, tesnila, potrebščine za sedlarje, čevljarje, tapetnike; gumijeve cevi, gumo v ploščah in palicah, gumijeve profile, klinasta in pogonska jermena, transportne trakove, pnevmatiko in ostale gumijeve izdelke; tehnični tekstil, filce, gradle, juto, vrvarske izdelke, polirne diske, dekorativne tkanine in vrvice; zaščitne obleke, predpasnike, pokrivala, čelade, maske, očala, rokavice, obuvala, ščitnike; plastične mase za predelavo, juvidur, vinil, vinaz, ultrapas, stragulo, plastične mase, gumo in usnje; barve in lake; usnjeno, tekstilno, plastično in kovinsko galanterijo; pisalne, računske, frankirne, fakturane, knjigovodske, razmnoževalne in vtisne stroje ter teleprinterje; opremo za gostinstvo in mlinsko industrijo.

ljubljana
bežigrad 6

**Veletrgovina »Astra«
Ljubljana**

Direkcija

Ljubljana, Bežigrad 6
telex 31-248
tel. 310 066

Generalni direktor
tel. 313 313

Komercialni sektor
Direktor sektorja notranje
trgovine
tel. 312 394

Predstavnštva:

Beograd, Njegoševa 31

tel. 40 505
telex 11-355

Zagreb, Smičiklasova 22

tel. 413 727
telex 21-128

Sarajevo, Ul. JNA 10

tel. 22 071
telex 41-110

Novi Sad, Željeznička 17

tel. 43 527
telex 14-128

Skopje, Ivo Lola Ribara 27

tel. 21 620
telex 51-186

Split, Ul. Prvoboraca 35

tel. 41 392

Maribor, Partizanska 49

tel. 21 882

Na veliko in drobno kupujte
vedno pri veletrgovini
»ASTRA« Ljubljana

metalka

L J U B L J A N A

trgovsko izvozno in uvozno podjetje z izdelki črne in barvaste metalurgije,
kovinskim in tehničnim blagom, stroji in industrijsko opremo

EXPORT-IMPORT / LJUBLJANA, DALMATINOVA 2

POSLOVNO
ZDRUŽENJE
ZA INDUSTRIJSKO
GRADNJO

GIPOSS

LJUBLJANA, TITOVA 39 – telefon 315289

s svojimi člani gradbenimi podjetji:

»GORICA«, Nova Gorica

»INGRAD«, Celje

»PIONIR«, Novo mesto

»OBNOVA«, Ljubljana

»SAVA«, Jesenice

»STAVBAR«, Maribor

»TEHNIKA«, Ljubljana

in s svojima
sodelavcema
gradbenima
podjetjema:

»MEGRAD«, Ljubljana

»PROJEKT«, Kranj

PROJEKTIRA IN GRADI VSE VRSTE VISOKIH GRADENJ: STANOVANJSKE STAVBE, TURISTIČNE OBJEKTE,
JAVNE IN INDUSTRIJSKE ZGRADBE S PRIPADAJOČIMI KOMUNALNIMI NAPRAVAMI KVALITETNO IN
PO UGODNIH CENAH!